LEONARDO BENEVOLO AVRUPA TARİHİNDE KENTLER AFA INTERMEDIA

LEONARDO BENEVOLO

AVRUPA TARİHİNDE KENTLER

AFA INTERMEDIA

AVRUPA'YI KURMAK

Leonardo Benevolo Floransa, Venedik ve Palermo üniversitelerinde Mimarlık Tarihi profesörü olarak görev yapmış, Yale, Columbia, Caracas, Tahran, Rio de Janeiro ve Tokyo üniversitelerinde de konuk profesör olarak bulunmuştur. Yazdığı kitaplar arasında *The Origins of Modern Urbanism* (Çağdaş Kentleşmenin Kökenleri, 1989); *An Introduction to Architecture* (Mimariye Giriş, 1990), *The History of Architecture and the Renaissance* (Mimari Tarihi ve Rönesans, 1988) ve *The History of the Oriental City* (Doğu Kentlerinin Tarihi, 1989) de bulunmaktadır.

La Città nella storia d'Europa
adlı bu kitap
Jacques Le Goff'un editörlüğü altında
farklı ülkeden beş yayınevinin inisiyatifiyle yayınlanan
The Making of Europe (Avrupa'yı Kurmak)
dizisinin bir parçasıdır.
© 1993: C.H. Beck Verlag, Münih
© 1993: Basil Blackwell, Oxford
© 1993: Editorial Critica, Barcelona
© 1993: Guis. Laterza & Figli, Roma-Bari
© 1993: Editions du Seuil, Paris

EULAMA (S.R.L. Roma, İtalya) Ajansı aracılığıyla

Türkçe çeviri hakları

© AFA Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1995

Bu diziye katılan diğer yayınevleri:
Agor (Amsterdam), Archa (Bratislava)
Atlantisz (Budapeşte), Heibonsha (Tokyo)
Krag (Varşova), Presença (Lizbon)

Yayına Hazırlayan

Özden Arıkan

INTER-BANK

katkılarıyla

Baskı: Özener Matbaası
Cilt: Yedigün Ciltevi
Kapak: Temel Matbaası

ISBN 975-414-302-1

Leonardo Benevolo

AVRUPA TARİHİNDE KENTLER

Çeviren:

Nur Nirven

Paul Hofer'e

İçindekiler

Avrupa'yı Kurmak 11
Sunuş 13

1 Eskiçağ Dünyasında Kentin Ortaya Çıkışı 19

Klasik Gelenekte Kent Düşüncesi 19
Geç İmparatorlukta Kentin Biçim Değiştirmesi 24
Batı İmparatorluğu'nun Çöküşünden Sonra Kentlerin Bunalımları 32
Batı'da Kent Sistemine Özgü Niteliklerin Ortaya Çıkması 37

2 Yeni Kent Sisteminin Yaratılması 42

İtalya Deniz Kentleri 43
Avrupa'nın Diğer Yerlerindeki Kentler 58
Kolonileşme ve Yeni Kentler 88
Ortaçağ Kentinin Mirası 93

3 Kent Ortamının Yetkinleştirilmesi 96

On Dördüncü Yüzyılda Kentlerde Dengenin Sağlanması ve Son Gelişmeler 96
İstikrarlı Bir Kentin Görünümü 101
Yeni Sanat Kültürü 104
İtalya Kent Planlamasının Yenilenmesi 108
Kuram ve Uygulamanın Birbirinden Ayrılması 126

4 Dünya ile Yüz Yüze Gelme 129

Avrupa'nın Yararlandığı Denizaşırı Kaynaklar 131
Asya ve Afrika'nın Kolonileştirilmesi 134
Yeni Dünya'da Kurulan Koloniler 137

5 Perspektif Yasalarına Uyum Sağlamanın Güçlüğü 150

Kent Planlamacılığının Yeni Koşulları *150*
Perspektifteki Kent: 1550–1650 Arasında Kentin Biçimsel Değişimi *152*
Perspektifteki Kent: 1650–1750 Arasında Kentin Biçimsel Değişimi *166*
Perspektiften Kopuş: İngiliz Deneyimi *179*

6 Sanayi Kenti 188

Kent Devrimi *188*
Haussmann'laştırma: Post–Liberal Kent ve Sorunları *199*

7 Çağdaş Dünyada Avrupa'nın Yeri 220

Avrupalılaştırılmış Dünyada Kentler *220*
Yeni Bir Kentin İcadı *226*
Son Elli Yılda Avrupa Kentinin Yenilenişi *235*
Gelecek Üzerine Düşünceler *248*

Notlar 256
Kaynakça 261

AVRUPA'YI KURMAK

Avrupa kuruluyor. Bu büyük bir umut. Bu umudun gerçekleşmesi tarihi hesaba katmasına bağlı: Tarihten yoksun bir Avrupa öksüz ve geleceksiz olurdu. Dün bugünü belirler çünkü, bugün yapılanlar ise yarın hissedilir. Ancak geçmişin belleği bugünü felce uğratmamalı, aksine bu anlayış temelinde yeni dostluklar geliştirmemize yardımcı olmalı, ilerlememize rehberlik etmeli.

Atlas Okyanusu, Asya ve Afrika'nın çevrelediği Avrupamız, coğrafyanın belirlediği, tarihin biçimlendirdiği şekliyle ve ta Yunanlılardan kalma adıyla anılarak, çok uzun zamanlardan beri varlığım sürdürüyor. Eskiçağdan, hatta tarih öncesinden bu yana Avrupa'yı tam da sahip olduğu bu bütünlük ve çeşitlilik nedeniyle bu denli zengin bir kültürle donatan, olağanüstü bir yaratıcılık geliştirmesine olanak sağlayan bu miras, geleceğinin de dayanak noktası olmalıdır.

Farklı dillerden ve uluslardan beş yayınevinin girişimiyle doğan "Avrupa'yı Kurmak" dizisi, devralınan güçlükleri de gözlerden gizlemeden, Avrupa'nın inşasına ve belleklerden silinmez üstünlüklerine ışık tutmayı amaçlıyor. Avrupa, birlik sağlamaya çalışırken anlaşmazlıklar, çatışmalar, bölünmeler, iç çelişkiler yaşadı. Bu dizi bunların üstünü örtmeyecek: Avrupa girişimine katılmak, gelecek perspektifi içinde geçmişi bütünüyle bilmeyi gerektiriyor. Diziye böyle etkin bir başlık konması da bu yüzden. Kammızca Avrupa'nın bireşimsel bir tarihini yazmak için henüz vakit erken. Sunduğumuz denemeler, Avrupalı olsun olmasın, tanınmış olsun olmasın, günümüzün en iyi tarihçilerinin kaleminden çıkmıştır. Söz konusu yazarlar ekonomi, siyaset, toplum, din ve kültür alanlarında Avrupa tarihinin belli başlı temalarım işleyecek, bunu yaparken de Herodotos'a kadar uzanan vakanüvislik geleneğinden olduğu kadar Avrupa'da gelişip 20. yüz-

yılda, özellikle şu son birkaç on yılda tarih bilimini kökten değiştiren yeni anlayışlardan da destek alacaklar. Anlaşılırlık kaygısıyla kaleme alınan bu denemeler, bu nedenle geniş bir okur kitlesinin erişebileceği niteliktedir.

Amacımız, Avrupa'yı kuranların ve kuracak olanların kafasındaki "Biz kimiz? Nereden geldik? Nereye gidiyoruz?" sorusuna ve dünyada bu soruyla ilgilenenlere yanıt niteliğinde veriler sunmak.

Jacques Le Goff

Sunuş

Avrupa kenti, Avrupa ile birlikte ortaya çıkmıştır. Bir anlamda, bu bölgenin doğuşuna sebep olmuş, tarihsel olarak Avrupa uygarlığını belirlemiş ve coğrafi bakımdan bağımsız bir bölge dünyaya egemen olmaya başlarken Avrupa kenti Avrupa'nın en göze çarpan özelliği olmayı sürdürmüştür. Bugün Avrupa örneği, dünya üzerindeki bütün kentlerde ister olumlu, ister olumsuz olsun güçlü etkisini hâlâ sürdürmektedir.

Avrupa kentinin tarihi ile Avrupa'nın tarihi büyük ölçüde bir ve aynıdır. Birbirine dolaşmıştır ve iyi belgelenmiştir. Bu nedenle, böylesine geniş bir konu, Avrupa'nın kültür mirasının belli konularını ve anlarını inceleyen bu dizinin tek bir cildine sığdırılamaz. Yine de bu ciltlerin her birinde kentin bütün tarihsel süreçlerin karşılaşma ve kesişme mevki olarak var olduğu doğrusu dikkate alınmaktadır. Bununla birlikte, kentin fiziksel ortamına tek bir cilt ayırmak da mümkündür.

Bu ortam zaman içinde sürüp gitmiş ve bugünün geleceğe dayattığı bir önkoşul olduğu kadar, bugün ile geçmiş arasında eşsiz bir iletişim aracı da olmuştur.

Kentin doğası bu işlevi belirler ve bir zıtlık meydana getirerek dinamik yenilikler karşısında kentin gücünü sınar. M.Ö. üçüncü binden bu yana bölgeler arasındaki ilişkilerin baskısıyla kentsel yerleşme değişimi hızlandırmış, insan ilişkilerinde hızlı adımlar atılmıştır. Bu hızlı adımlarla tarih, tarihöncesinden ayrılmıştır. Aynı zamanda, kentsel yerleşme belirli bir tarihsel dönemde oluşan çevreyi de korumuş, onu gelecek dönemlere aktarmış ve her kuşağın yaşam tarzını, daha öncekilerin yaptıkları seçimlerle bir ölçüde birleştirmiştir. Hem hızla geleceğe götüren bir motor hem de geçmişle bağlantıları koruyan bir dayanak noktası görevi yapmıştır. İki durum da, kişiye, zamanda yolculuk et-

me, art arda gelen olayların üzerinden atlayarak uzak yerlere ulaşma, hem geriye hem de ileriye gitme olanağı sağlamıştır.

Bu gözlemler modern dünyaya hâlâ uygulanmaktadır. Gelişmiş iletişim, insan etkinliğinin fiziksel yoğunluğunun sonuçlarını her zamankinden daha az anlamlı kılmaktadır. Kırsal alandan çok kentte yaşama olgusu da böyledir; ne var ki, içinde yaşadığımız genel fiziksel ortam, devingenlik ve boş zaman olanakları artarken gelişmiş iletişimin yaşam tarzımız üzerindeki etkisini korumakta, artırmaktadır.

Avrupa kenti bu ortamın ayrılmaz bir parçasıdır ve eğer hiçbir şekilde ulaşılamayan bu değerler koleksiyonuna giden yolu kaybetmek istemiyorsak bu maddi mirasın korunması gerekir: Yaşadığımız yerlerin kimliği; her kuşağı niteleyen çeşitli deneyimlerin akışının anlam kazandığı bir sabit arka plan; periferiden daha yavaş değişen bir "merkez"in sürekliliği; her bireyin tek başına taşıyamayacağı kadar ağır olan ortak bellekleri biraraya getirebileceğimiz bir yer. Daha on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Baudelaire, modern zamanların dramatik güçlüğünü yakalamıştı:

> Le vieux Paris n'est plus (la forme d'une ville
> Change plus vite, hélas! que le coeur d'un mortel);
> ...
> Paris change, mais rien dans ma mélancolie
> N'a bougé! palais neufs, échafaudages, blocs,
> Vieux faubourg, tout pour moi devient allégorie,
> Et mes chers souvenirs sont plus lourds que des rocs.[1]
>
> [Artık eski Paris yok (bir kentin biçimi
> Hızla değişiyor, yazık! tıpkı bir ölümlünün kalbi gibi);
>
> Paris değişiyor, ancak benim melankolimde hiçbir şey
> Yerinden kımıldamadı! yeni saraylar, yapı iskeleleri, bloklar.
> Eski dış mahalleler, tümü benim için bir alegoriye dönüşüyor,
> Ve benim sevgili anılarım kayalar kadar ağır.]

Bu şiirin karakterlerinde –kafesinden kaçan kuğu, Pyrrhos'un sürgüne gönderdiği Andromakhe, Paris'in sisinde uzaklardaki

Afrika'nın büyük palmiyelerini arayıp duran *négresse amaigrie* (siyah derili zayıf kadın– yalnızca kentlerimizde yaşayan köklerinden koparılmış konukları değil, içinde büyüdüğümüz çevrenin uğradığı fiziksel yıkım yüzünden birer yabancıya dönüşmüş olan bizlerin utancını da buluyoruz.

Çevreden kopuşu onarmak için duyulan dirimsel gereksinme diğer "kültürel" çıkarları bastırmakta, uzak geçmişte yapılmış bu taştan kent görünümlerini tam anlamıyla korumak için duyulan modern isteği yaratmaktadır. İşte modern teknolojinin yıkımından çabuk etkilenen, ancak aynı teknolojiyle korunan, dikkat isteyen bu ortamlarda bireyle ortak bellek arasındaki denge şimdilik kurulmuştur.

Aynı zamanda kentlerin sistemleştirilmesi konusunda çağdaş sorunlarımıza yanıt olarak bugün verdiğimiz kararlar, düşünme ve yaşam tarzlarımız değişmiş olsa bile yıllar boyunca etkisini sürdürecektir; biz, daha büyük ve daha sık değişimlere girişirken eylemlerimizin uzun süreli etkilerini doğru dürüst kestiremeden ve kontrol edemeden gelecek kuşakların yaşamlarının sınırına çok büyük ölçüde tecavüz etmekteyiz. Modern teknolojinin kaynaklarıyla birlikte yaşadığımız çevreyi istediğimiz zaman değiştirebileceğimize inanırken, yaratılan çevrenin, çok az kontrol edebildiğimiz bir dizi çıkar ve başarı olguları yüzünden genellikle değiştirilemez olduğunu anlamaya başladık. Ancak bu olgular şimdiki çağın sorumluluğunu artırmakta, Avrupa tarihinin bu cephesine özellikle baskı kurarak yansımaktadır.

Genel bir yaklaşım için gereksinme duyulan kaynakların sayısı çoktur. Kent organizmasının tarihi, doğası gereği, tek tek örneklerin tarihidir. Bu örnekler önce birer birer ele alınmalıdır. Pratikte, Avrupa'nın büyük küçük bütün kentleri, çoğunlukla da sakinleri tarafından böyle incelenmiştir. Ait olma duygusu, kentin çehresini belirleyen maddi olayların hem edebi hem de bilimsel olarak yeniden yapılandırılması için esin vermiştir.

Meydan okumanın nedeni, bir bilgisayarda toplanabilecek, ancak karmaşıklıkları yüzünden şekilleştirmeye gelmeyen ve tek bir insanın beyninin sınırlarını kuşkusuz aşan çok sayıda tezin an-

laşılmasında yatar. Bir kentin fiziksel biçimi coğrafi ve tarihsel etkenlerin karmaşık bir bileşimden kaynaklanır; ekonomik, sosyal ve kültürel olayların sunduğundan daha farklı, oturmuş kavramsal kategorilere kadar daha kolaylıkla izlenebilir bir düzen oluştururlar.

Bu kaynaklardan yararlanan sentez çalışmaları azdır; bu çalışmalarda genellikle de Avrupa kentinin Ortaçağ'da biçimlenmesi ele alınır. Henri Pirenne'in 1925 tarihli, görüşlerinde ısrar eden ve çok tartışılan çalışması[2] daha sonraki kuşaklar tarafından birçok kez denenen bir başkaldırı olmuştur. Hem var olan Avrupa kentlerinin değişime uğradığı hem de dünyanın başka yerlerinde Avrupa örneğinden yararlanıldığı "Modern Çağ" konusunda yapılan çalışmalar ise azdır.

Daha yakın yenilikçi bir aşama, Sanayi Devrimi aşaması, öncelikle işlevsel bağlamda ve akılcı örneklerin gerçekleştirilmesinin tarihsel yönünü yakalamanın hemen her zaman başarısızlığa uğradığı genel bir perspektiften tartışılmıştır. Dünya üzerinde Avrupa kentinin modern kent ile özdeş tutulması çoğunlukla eleştirilmeden kabul edilmiştir. Sonuçta, Avrupa kentinin, kentin diğer gerçekleriyle yüz yüze gelmesinin ve hem Avrupa'daki hem de diğer kıtalardaki melez örneklerinin yol açtığı önemli sorunlar göz ardı edilmiştir.

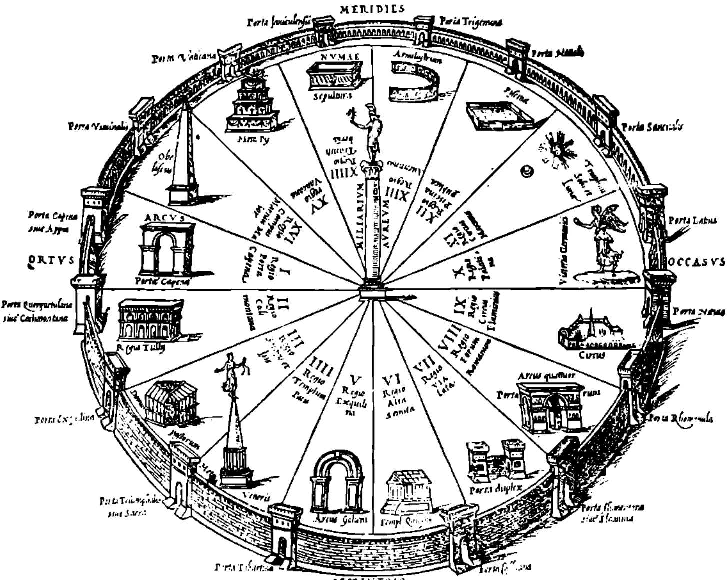
Göreneksel modernlik Avrupa kenti olgusunu ortaya atılmış örtük bir çağrışım olarak kabul eder; ancak burada bile Avrupa tarihi kolayca sınıflandırılmaya karşı çıkar. Bu tarihin süregelen dinamiklerini tam olarak anlamak için bizimkinin yalnızca olası modern kent örneklerinden biri olduğunu kabul etmeli ve Avrupa kentlerinin ortak ve yabancı bazı yönlerini bu modernliğin içinde yeniden düşünmeliyiz.

Bu kadar çeşitli gerçeğin oluşturduğu bir evreni genel terimlerle bile tanımlama çabası, elinizdekinden daha kalın bir kitabı gerektirir. Bu dizinin amacı, çözümlemeyi ancak bu özgüllüğün gerektirdiği noktaya kadar götürerek Avrupa kültür mirasının belli bazı yönlerine güncel bir anlayış getirmektir. Böyle bir girişimin çelişkisi çok yönlülüğün özgüllüğü oluşturan özelliklerden

biri olmasıdır. Tek yapılabilecek olan bir örnekler seçkisi sunmak, örnekler bu kıtanın bütün tarihini ortaya koymasa bile onları önemli tarihsel dönemlere ayırarak gruplandırmaktır. Bizi ilgilendiren Avrupa, coğrafi bir bölge değil, saptanmış tarihsel bir gerçektir. Yalnızca sınırları çizilmiş bir alanda var olan bu kentleri değil, Avrupa'nın belirleyici kimliğini kazandığı ve daha sonraki gelişmesine eşlik eden bir dönemde ortaya çıkan kentleri de göz önünde tutmalıyız. Bu bakış açısından bizi ilgilendiren dönemler şunlardır:

Onuncu yüzyılın sonunda Eskiçağ dünyasında kentin ortaya çıkması (1. Bölüm);
1050–1350 yılları arasında Ortaçağ kentinin biçimlenmesi (2. Bölüm),
1350–1500 yılları arasında kente yetkinlik kazandırılan dönem (3. Bölüm),
1500–1600 yılları arasında dünya ile yüz yüze geliş (4. Bölüm),
1600–1750 yılları arasında Avrupa kentinin perspektif kurallarına uyarlanmasının güçlüğü (5. Bölüm),
1750–1890 yılları arasında sanayileşmenin etkileri (6. Bölüm),
son yüz yıl içinde Avrupa kentinin biçim değiştirmesi (7. Bölüm).

Bu konuda bir tartışmaya girmek için hem yazılı kaynaklardan hem de görsel malzemelerden yararlanmak gerekir ve görsel malzemenin seçimi büyük güçlükler ortaya çıkarır. Görsel malzeme, genel bir tartışmanın yardımı olmadan anlamlı bir silsile meydana getiren az sayıdaki somut ortamı ortaya koymalıdır. Avrupa kentlerinde yaşayan ya da bu kentlere aşina olan okurların belleğinin, bu ciltteki şekillerin seçiminin kaçınılmaz olarak kendimce olmasını onaylayacağını umuyorum.

1 Augustus döneminde Roma'nın şematik planı (1527 tarihli gravür)

1

Eskiçağ Dünyasında Kentin Ortaya Çıkışı

Klasik Gelenekte Kent Düşüncesi

Avrupa, Eskiçağ dünyasının çözülmesinden doğdu; temel malzemesini ve düşünsel yapısını aldığı bu dünyayla yüz yüze gelmeyi sürdürecekti. Eskiçağ'da kent hem kurumsal ilişkilere hem de toprağın örgütlenmesine egemendi. Aslında klasik dünyamn çöküşünün belli başlı unsurlarından biri, kent sisteminin girdiği krizdi. Hem edebiyatta hem de toplumun imgeleminde kent uzun zamandan beri uygarlıkla özdeş tutulmuş, Yunanca polis, Latince *urbs* ve *civitas*'tan türetilen sözcükler arasında ara sıra kurulan beceriksizce bir dizi yakınlık bize kadar gelmiştir. İmparatorluk devletinin çöküşü, adını taşıdığı kentin, Roma'mn yıkılmasıyla özetlenir; örgütlü toplumun parçalanması da fiziksel ifadesini kentin doğa görünümünün yıkıma uğramasında bulur. Aziz Ambrosius, 387 yılında Kuzey İtalya'ya yaptığı yolculukta "semidirutarum urbium cadavera"dan (yarısı yıkılmış kentlerin cesedi) söz eder.[1] Aziz Augustinus, Roma'nın 410 yılında yağmalanmasından sonra doğaüstü dünya kenti düşüncesini korur. Hristiyanlığın dinsel düzenini Tanrı Kenti olarak tanımlar. Onu, insanoğlunun kurduğu, kendi günahlarının ağırlığı altında yok olan kentle karşılaştırır.[2]

Eskiçağ'ın sonunda bu anlayışı oluşturan kültürel ve kuramsal güdüler karışımını kısaca anımsamak yararlı olacaktır. Kent, M.Ö. üçüncü ve ikinci binlerde Mezopotamya ile Nil, İndus ve Sarı Irmak vadilerinde verimli tarım ürünlerinin biriktirilmesi ve fazlasının takas edilmesi için bir komuta merkezi olarak ortaya çıkmıştır. Mitolojiyi tarihten ayıran bu olayın getirdiği yenilik ilk yazılı kaynaklarda açıkça kaydedilmiştir: (Üçüncü binin sonunda) en eski Sümer krallarının listesinin başında şöyle den-

mektedir: "Göksel hükümdarlık yeryüzüne gelir gelmez Eridu'da gelişti".[3] Dünyayı farklı iki parçaya bölen çizgi, kent ve köy arasındaki sınır, zihinsel ve kurumsal örgütlenme kadar fiziksel ortama da uzun süre egemen oldu. Kent, çevrelenmiş bir alan ya da çevrelenmiş bir dizi alandır. Bu alanın içindeki ortamı ve yakın mesafeleri yönlendirme sanatı –bu tarihten sonra buna "mimari" adı verilecektir– olgunluğa erişmiş, sınırsız doğa görünümünün ele geçirilip değiştirilmesini amaçlayan eski sanat ise giderek unutulmuştur. Mısır ve Mezopotamya'nın inşa edilmiş doğa görünümünden ortaya çıkan piramitler bu iki yaklaşım arasındaki belli bir geçiş dönemini belirten doğal manzaraların bir parçası olarak uzak mesafelerden görülebilmiştir. Kentte ev, saray ve tapınak, farklı kılınma derecelerine göre önem kazanan, çevreleri bir ölçüde kapalı alanlardır. Mısır'da düşmandan ve dış dünya korkusundan kurtulmak için çok katlı koruyucu katmanların belirginlik kazandırdığı mezarların ve tapınakların ortak yapısını anımsamak yeter.

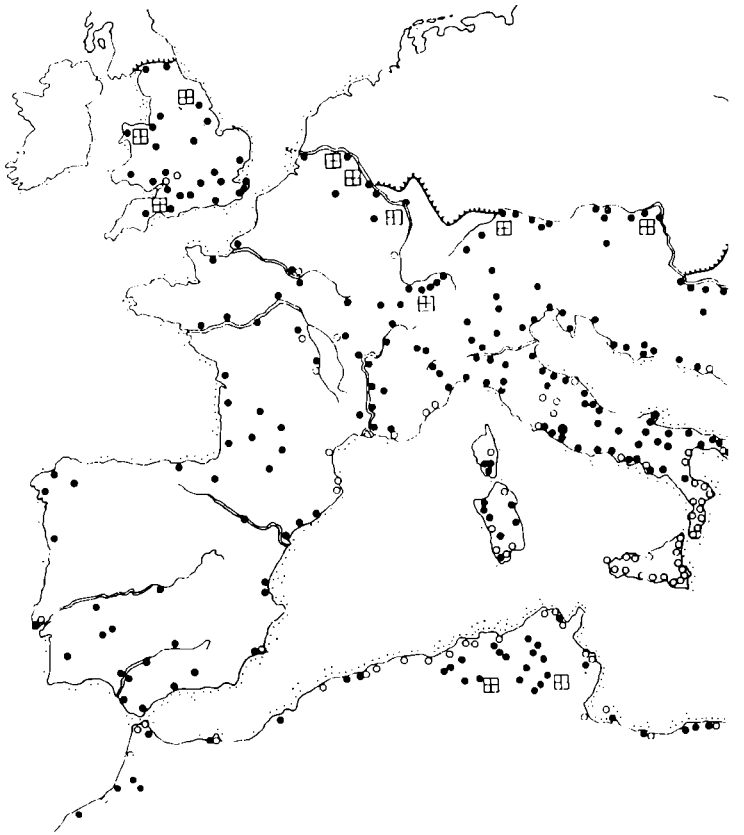
Yunan uygarlığı, kenti bütüncüllüğüyle insanoğluna yakışan ve hem kırsal alanla dengeli bir dış ilişki hem de hesaplı, kontrollü iç ölçüm gerektiren ortak bir ufuk olarak yeniden keşfetmiştir. Bu kuramsal düşünce Aristoteles'in aşağıdaki çok iyi bilinen satırlarında ifade edilmektedir:

> Eğer bütün topluluklar biraz iyilik amacındaysa, hepsinin en üstünde olan ve hepsini kucaklayan devlet ya da siyasal topluluk, başka herhangi birinden daha büyük ölçüde iyiliği, en ulu iyiliği amaçlamaktadır... Öncelikle, bir başkası olmadan var olamayanlar bir birlik kurmalıdır; yani ırkın sürmesi için erkekle kadın... ve doğal yönetici ile uyruğu, böylece her ikisi de korunabilir... Bu iki ilişkiden ortaya çıkacak ilk şey ailedir... Ancak birçok aile birleştiğinde ve birlik gündelik gereksinmeleri karşılamaktan daha çoğunu amaçladığında oluşacak ilk toplum köydür... Birçok köy hemen hemen ya da büyük ölçüde kendine yetecek kadar geniş, tek, eksiksiz bir topluluk olarak birleştiğinde yaşamın yalın gereksinmelerinden kaynaklanan ve iyi bir yaşam adına varlığını sürdüren devlet var olur. Ve bu durumda, toplumun daha önceki biçimleri gibi devlet de doğal-

dır. Çünkü bu, eski biçimlerin sonudur ve eşyanın doğası buna son vermektedir. Çünkü, bir şey tümüyle geliştiğinde ortaya çıkana onun doğası deriz... Burada devletin doğanın bir yaratısı olduğu ve insanoğlunun doğası gereği siyasal bir hayvan olduğu açıktır... Şimdi, bu insanın arılardan ve sürü halinde yaşayan hayvanlardan daha fazla siyasal olduğu bellidir. Çoğunlukla söylediğimiz gibi, doğa hiçbir şeyi boşuna yapmaz ve insanoğlu konuşma yeteneği olan tek hayvandır. Ses sadece zevk ya da acı belirtisiyse diğer hayvanlarda da vardır... Bu durumda ise tıpkı haklı ve haksız gibi, konuşma gücü, en kolay olan ve olmayan yolu ifade etmek için amaçlanmıştır. Ve o, insanoğluna özgüdür. İyi ve kötü, haklı ve haksız ve benzeri duyguları olan tek canlı, insanoğludur. Bu duyguları olan canlılar topluluğu bir aile ve devlet kurabilir. Üstelik, doğası gereği devlet aileden ve bireyden daha önce gelir... Devletin doğanın bir yaratısı olduğunun ve bireyden daha önde geldiğinin kanıtı, bireyin tek başına kaldığında kendine yetmemesidir; bu nedenle insanoğlu bütüne oranla bir parça gibidir Ancak bir toplumda yaşayamayan ya da kendi kendine yettiğinden dolayı buna gereksinim duymayan insan, ya hayvan ya da tanrı olmalıdır.[4]

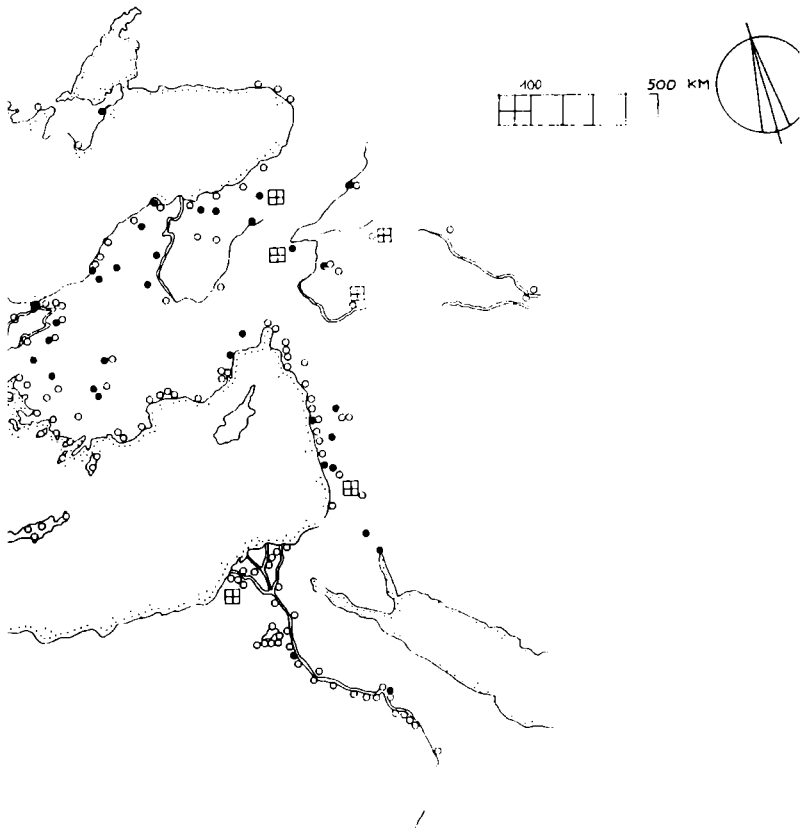
Çoğu zaman belirtildiği gibi Yunan kenti bir "açık kent"ti. Hukuk açısından nüfusunu, gerektiğinde surlarının koruduğu köylüler meydana getiriyordu. Kent parçalardan oluşan tek bir doğa görünümü sunuyordu. Bu parçaların işlevleri ve önemi değişmekle birlikte hiçbirinin görselliği ve metrik ölçüsü diğerinden aşağı değildi. Özel yapıların karşıtı olan kamu yapıları ve alanlar kente baştan beri egemendi, kent ortamına Aristoteles'in tanımının gerekli kıldığı bu mükemmel ve arı karakteri veriyordu. Tapınakları ve anıtsal yapıları çevreleyen sütunlu galeriler iç mekandan yavaş yavaş dış mekana ve kamuya geçişin başarısını gösteriyordu; mimari biçimleniyor ve insanoğlunun tüm çevresine birörnek bir ağırbaşlılık veriyordu.

Bu düşüncenin ve bu mekanın örneği, evrensel gerekçeleri gereğince, Aristoteles'in *myrioi* olarak adlandırdığı yani işlevsel demokratik bir meclisin üst sınırı olan on bin kişilik bir nüfustan çok daha kalabalık devletlerde bile korunuyordu. Roma İmparatorluğu bir anlamda *urbs*'un hukuki genişlemesiydi ve "bir eyalet yönetimi iskeletinin biraraya getirdiği, ancak iç işlerinde tümüyle özerk bir kent hücreleri konfederasyonu" işlevi görüyordu.[5]

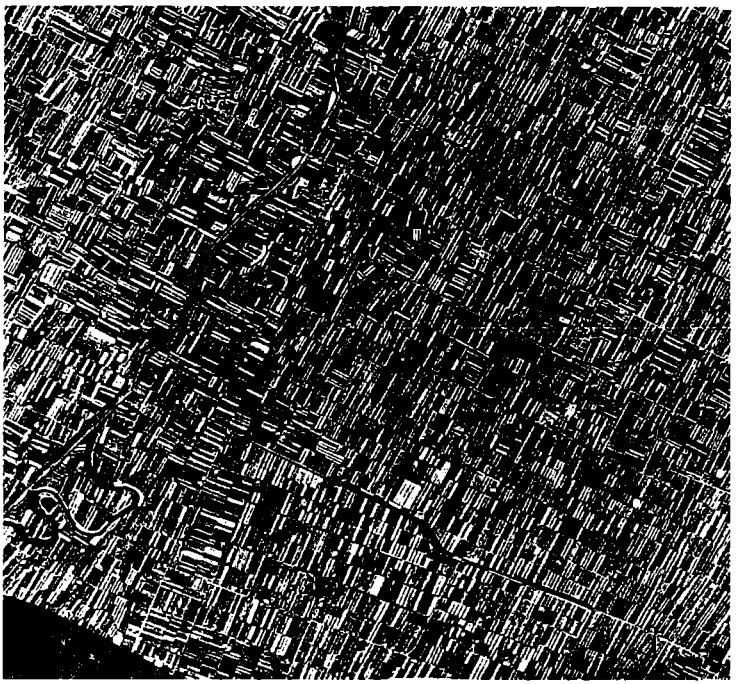

2 Roma İmparatorluğu kentleri

İmparatorluk, Akdeniz'de çok sayıda kent devletini birleştirdi, daha önce var olmayanları da yarattı. Akdeniz'in kıyılarında küçük büyük, surlarla çevrilmiş, çevrilmemiş binlerce kentten kesintisiz bir ağ oluşturdu. Bu kentler genellikle çok sayıda kamu mimarisi ve özel mimari unsurları gerektiren bir birleşik geometrik tasarıma uygundu. Roma İmparatorluğu'nun uzun ömürlü ve barışçıl ortamında bu akılcı tasarım seli kentlerden iç böl-

gelere akmaya başladı. Kırsal bölgelerde tarım parselleri, yollar, köprüler, sınırlar, kanallar ve limanların düzgün biçimlerde düzenlenmesine gidildi: Homojen bir uygarlığın işlevsel destek verdiği ve her yerde var olduğu imajı geniş bir coğrafi alana yayıldı.

3 Imola yakınında Romalıların ızgara planına göre arazinin parsellere ayrılması (fotoğraf: Anderson, No. 281)

Geç İmparatorlukta Kentin Biçim Değiştirmesi

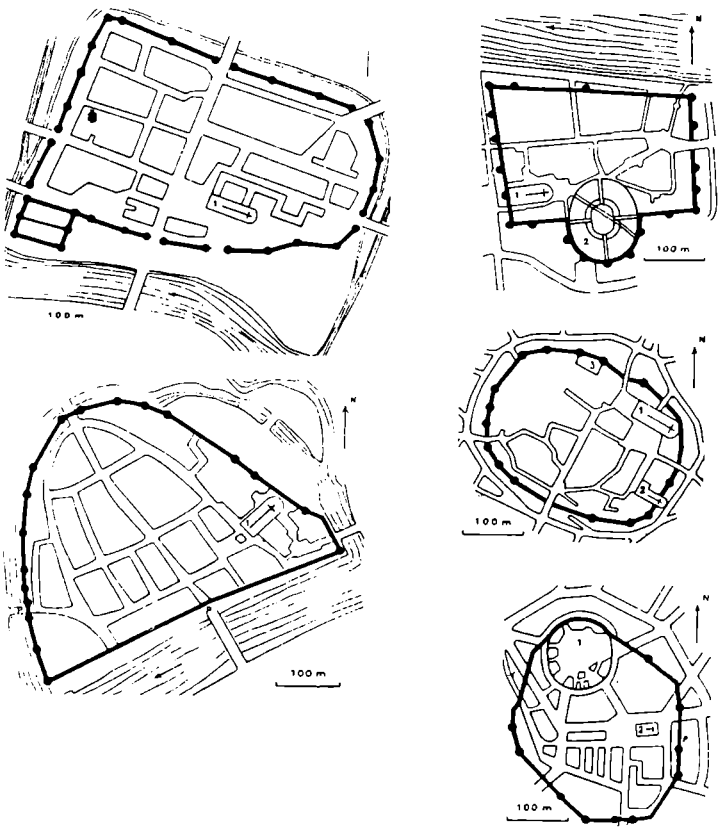
M.S. 3. yüzyıldan başlayarak –barbar istilaları ve imparatorluk devletinin güçten düşmesiyle– kentlerin güvenliği azaldı. Gene de kentlerin, tehlikeye düşen sivil kurumların korunduğu tahkimli merkezler olarak hâlâ büyük önemi vardı.

Pax Romana tarafından ve yabancı sınırların uzağında bulunduğundan korunan, özgürce gelişen kentler çevrelerine surlar dikmek ve böylece güçlenip kendilerini savunmak için kesin bir çevre uzunluğu seçmek zorunda bırakıldı. Bu iş, aralıklı geniş

bir kent merkezinin hemen hemen her zaman ufalmasını, doğal engellerin (nehirler, engebeli arazi), Roma öncesi eski surların (Orta İtalya'da Etrüsk kentlerinde –Volterra, Perugia– ve en eski koloni kentlerinde) birleştirilmesini gerektirdi. Kent merkezlerinin çevresine büyük yapılar yapıldı – Roma *circus*'u (Milano), amfitiyatro (Périgueux, Tours, Floransa, Lucca) ve su kemeri (Nimes).

Roma'yı çember gibi saran Aurelius surları M.S. 274'te yapıldı. Tiber'in iki yanındaki ovada yerleşme alanının ancak bir parçasını, 1.350 hektarlık bir alanı çevreliyordu. Castra Praetoria, Castrense amfitiyatrosu ve su kemerinin büyük bölümünü içine alıyordu. Galya'da tahkimatlı kentlere çoğunlukla, daha önceki açık kentin sadece bir parçası dahil edildi: Dahil edilme oranı Bordeaux'da dörtte bir, Nimes'de yedide bir, Autun'de yirmide birdi. Tetrarcius'un bölgesel başkentleri –Trevirorum (Trier), Mediolanum (Milano), Sirmium (Sirmione) ve Nicomedia– sınırdaki nehirlere –Ren, Tuna– ya da askeri harekât alanlarına yakın olduğundan stratejik konumları dolayısıyla seçildi ve işlevlerine uygun biçimde tahkim edildi. Gerçi, Trier'de olduğu gibi kimi kez, önemlerini yitirdiklerinde bu çok pahalıya mal oluyordu. Bu dönemin surlarla çevrili kentleri içinde en önemlilerinden –Dijon, Bourges, Poitiers, Mainz gibi– birkaçı işlevlerini sürdürüp Geç Ortaçağ'da kentsel gelişmeye ayak uydurdu.

326 yılında coğrafi konumunun sunduğu olağanüstü savunma olanakları nedeniyle Konstantinopolis, imparatorluğun yeni başkenti olarak tasarlandı. Yaklaşık Roma kenti büyüklüğünde, 1.400 hektarlık bir alanı çevreleyen sıra sıra kocaman tahkimatlar Konstantinos (330) ve Theodosios (414) tarafından yapıldı. Su, düşmanın kesemediği yeraltı kemerleriyle getirildikten sonra büyük sarnıçlarda depolanıyordu. Hem avantajlı konumu hem de teknik girişimin gerçekten imparatorluğa yakışır ölçekte olmasıyla öne çıkan Konstantinopolis, surlarla çevrilmiş kentlere uzun süre örnek oldu: Geniş bir kara alanına ve Bosphoros'un

4 Galya'da Geç İmparatorluk Döneminde kent tahkimatı: Rouen, Chalon-sur-Saône, Tours, Senlis, Périgueux

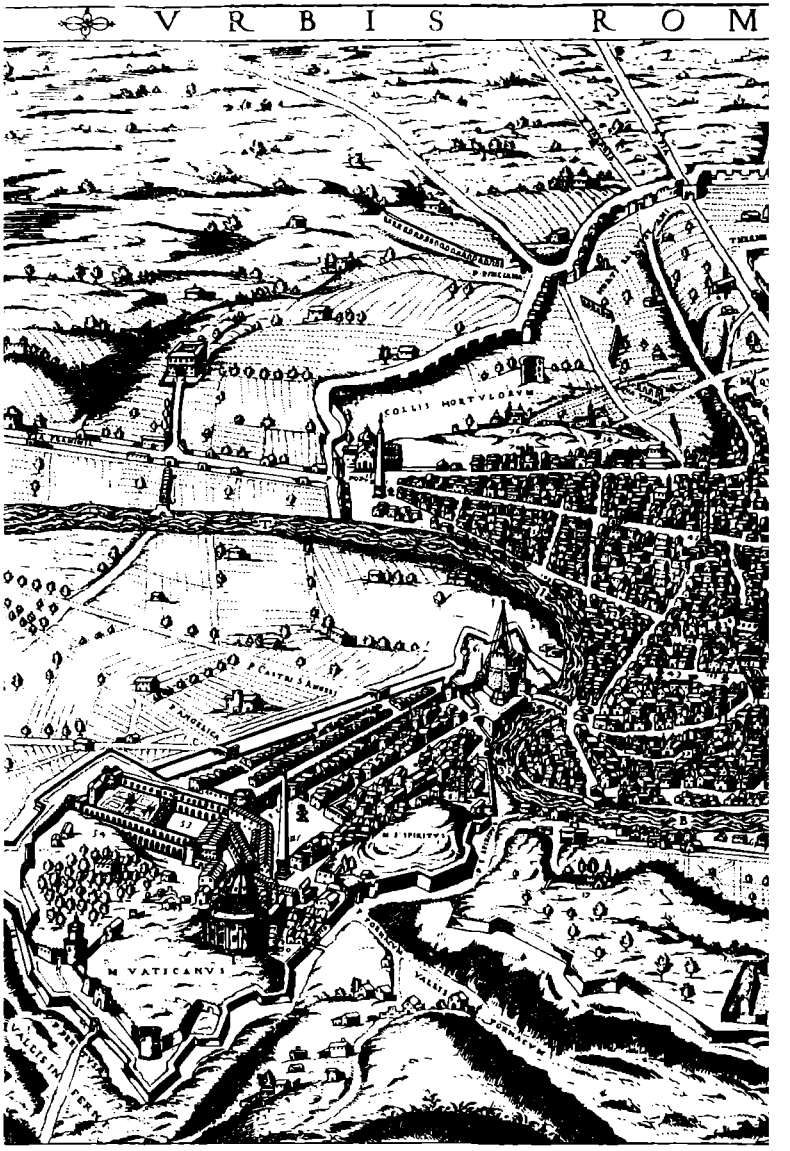
ağzına boydan boya çekilen bir zincirle kapatılabilen doğal bir limana -Haliç- sahip, deniz manzarasına bakan, ele geçirilemeyen bir kent. Konstantinopolis, Ortaçağ boyunca Caesar'ların ardıllarının yeri ve Akdeniz havzasında en arı sanat ve elsanatı yapıtlarının kaynağı olarak hem Doğu'nun hem de Batı'nın or-

5 On beşinci yüzyılda Batı'daki Konstantinopolis imajı (Schedel, Cronaca, Nürnberg, 1493)

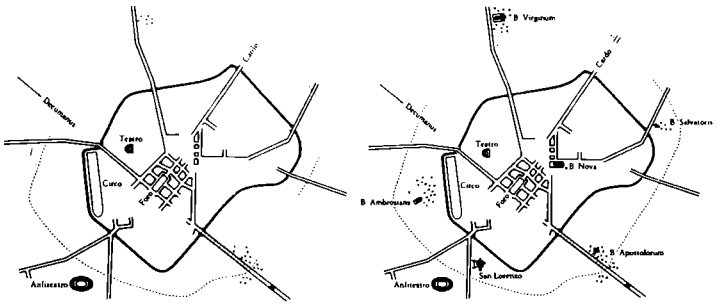
tak imgelemine egemen oldu. Burada da büyük bir korumacılık çabasıyla Yunan–Roma dünyasının en büyük hazineleri –Phidias'ın heykelleri, Zeuxis ve Parrhasios'un resimleri, Delphoi'nin üç ayaklı kazanı– saklamyordu.

Theodosios'un ölümüyle imparatorluğun ikiye ayrılmasından sonra Batı İmparatorluğu'nun başkenti Ravenna'ya taşındı. Kenti çevresinde bulunan bataklıklar koruyordu. Ancak denizle ve böylelikle de, Classe bölgesinde yapılan kazılarda ortaya çıkan Augusta limanı yoluyla imparatorlukla bağlantısı vardı. Eski

Papalık Roma'sı

DESCRIPTIO
M. PALATINVS
M. COELIVS
M. AVENTINVS
CIRCVS MAXIMVS
THERMAE ANTONIANAE
AQVA CRABRA
CAPITOLIVM

7a ve 7b. Milano haritaları. M.S. 300 dolayı ve 400 (R. Krautheimer, Three Christian Capitals. Topography and Politics [Hristiyanlığın Üç Başkenti. Topografya ve Siyaset]). *Berkeley: University of California Press, 1983)*

Roma *oppidum*'u beşinci yüzyılda sürekli genişletildi. Bütün Batı'nın saray mimarisine örnek olan hem sivil hem de dinsel anıtlarla zenginleştirildi.

Dördüncü yüzyıldan başlayarak Hristiyanlık dininin simgeleri ve yapıları kent organizmasını belirledi ve bir ölçüde değiştirdi. Hristiyan kiliselerinin birçoğu, azizlerin gömütleri ve Roma hukukuna göre surların dışında olması gereken mezarlıklar arasında bağlantı kuruldu. Roma'da Constantinus bazilikalarının çoğunluğu –San Pietro, San Paolo, San Lorenzi, Sant' Agnese, Santi Marcellino e Pietro ve San Sebastiano– Aurelius surunun dışındaydı. Sadece diğer iki bazilika –Laterano'da San Giovanni ve Gerusalemme'de Maggiore'nin haç biçimli kiliseleri– 365 yılı dolayında bitirildi; tümü Servius surunun yasal sınırlarının dışında bulunmaktaydı ve kentin kalıcı simgesi olan Colosseum merkez alınmıştı. Bu tarihten sonra bu düzenleme, kentsel örgütlenmenin belli başlı öğelerinden biri olarak Papalık kentinin çok merkezli karakterini ortaya koydu.

Milano'da Aziz Ambrosius, yalnızca kentin merkezindeki

Santa Tecla katedralini değil surların dışında da çok sayıda bazilika yaptırdı: Kendi adını taşıyan bazilika (daha sonra yerine ünlü Romanesk kilise yapıldı), Sam Simpliciano, San Nazaro ve San Lorenzo. Bologna surlarının dışındaki "dört haç" onun görüşlerine göre yapılmış olabilir. Konstantinopolis'in büyük imparatorluk kiliseleri –yüksek burnun tepesindeki sarayla bağlantısı olan Aya İrini ve Ayasofya ile Havariyun mezarlarının bulunduğu Kilise– kentin gelişmesinin haritasını çıkaran ve Iustinianus döneminde yeniden inşa edilmeden önce bile kentin görünümüne egemen olan referans noktalarıdır.

Bu yapılar yalnızca Roma'nın kamu yapılarının anıtsal ölçekte olduğunu değil, kent ölçeğinde önemli bir etkisi olan Klasik mimari geleneğinden kopulduğunu da gözler önüne serer. Dördüncü yüzyılda Klasik geleneğe uyan tonozlu büyük mekanlar yaratma çabasına tanık olundu. Yani, bu mekanların biçimi kişiye, mekanı boydan boya geçmeden önce bir göz attığında bütün çevreyi algılama olanağı sunan bir hiyerarşiyle düzenlenerek –Yunan–Roma mimari yöntemi– doğal kılınmış heykel öğelerinin çerçevesiyle bağdaştırıldı. Roma Forumu'nda Maxentius'un tonozlu bazilikası bu açıdan en önemli örneklerden biridir. Bu dönemin kiliseleri için farklı bir yapısal ve biçimsel örnek seçildi. Bu, düz çatılı bazilikaydı. Daha ucuz, daha az dayanıklı ve statik açıdan daha az sorun çıkaran bu örnekte sütunlar, saçaklık ve kemerler belki dekoratif açıdan bakıldığında daha çok göze çarpan, ama mekanların orantısına bağlı olmayan ikinci derecede öğeler oldu. Mekânın büyüklüğü önceden kestirilemiyordu. Ne var ki, kişi, birbiri ardına yer alan bu ve benzeri nesnelerin arasında ilerlerken mekanın büyüklüğünü algılamaktaydı.

Bu nesneler, dönemin yazılı kaynaklarında anlatılan görkemli çevreyi yaratmış geleneksel görsel öğelerin iyi bilinen zırhıydı: San Pietro'da Helena ile Konstantinos'a verilen altın haçın üzerindeki yazıtta "fulgore coruscans aulo" (görkemle parlayan bir mekan) sözcükleri okunur. Ancak bu gelişme, Eskiçağ'ın mimari dünyasından kopuşu da başlatır. Her öğe yeniden kendi başına düşünülür. Ve bu yeniden düşünmeden yeni bir yapı manzarası ortaya çıkar.

Batı İmparatorluğu'nun Çöküşünden Sonra Kentlerin Bunalımları

Yukarıda anlatılan yeniden örgütlenme Doğu'da bin yıldan beri geçerliliğini sürdürüyordu; ne var ki, Batı'da imparatorluk devletinin çökmesiyle beşinci yüzyıldan sonra bozulmaya yüz tuttu. Geç Klasik kent ortamları hızla büyüdü ve sürekli gelip yerleşen halklar buralardan bütünüyle yararlanamadı.

Kent sisteminin düştüğü bunalım, dünyanın birçok yerinde tarihin akışını değiştiren daha büyük değişimler bağlamında anlaşılmalıdır. Üçüncü yüzyıldan beşinci yüzyıla kadar nedenleri hâlâ iyice bilinmeyen "barbar" göçleri bütün Avrasya kıtasını sarsmıştır. Roma İmparatorluğu ile Çin'deki Han İmparatorluğu'nun çöküşü arasındaki paralelliğe birçok kez dikkat çekilmiştir. İki çöküşe de içeride doğan ve "yabancı" bir dinin, yani, Hristiyanlığın ve Budizmin yayılması eşlik etmiştir.

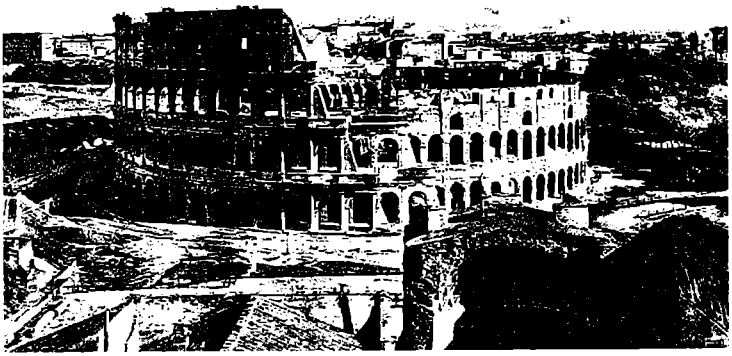
Bu paralellik altıncı yüzyılda ortadan kalkmıştır. 581 yılından sonra Suy ve Tang Hanedanlarının başardığı birleşme, imparatorluk geleneğinin etik karakterinin (sözlünün karşıtı olan) yazı dili birliğinin, büyük bir nüfus ve yoğun tarım uygulamalarının güçlendirdiği Klasik Çin uygarlığının uzun süre ayakta kalmasını olanaklı kılmıştır. Yeni başkent Chang-an, dikdörtgen surların içinde 7500 hektarlık bir alanı kaplamakta ve 20.000 hektardan daha büyük çevrili bir bahçenin (önceki Han şehrinin kalıntıları da buradaydı) içinde bulunmaktaydı. Başkent, bu boyutlarıyla sanayi öncesi dünyada rakipsizdi. On dokuzuncu yüzyılda Avrupa'nın istilasıyla karşı karşıya kalıncaya kadar Çin toplumu bilim, teknoloji, ekonomi ve yönetim alanlarında tartışmasız en üstün gelişmeleri elde etmişti.

Iustinianos ise böyle başarılar yaşayamadı. Yedinci yüzyıldan başlayarak Bizans İmparatorluğu, Arap Halifeliği ile birlikte varlığını sürdürdü. Birbirine zıt bu iki dünya Batı Avrasya'nın

belli başlı uygar ve kentleşmiş alanlarında yüzyıllar boyunca yaşadı. Nüfusu yüzlere ve binlere varan önemli birçok kent vardı: Sulama tarımında Pers yöntemlerini kullanan üç büyük kent–vaha olan Bağdat, Cordoba ve Palermo'nun yanı sıra (Eskiçağ'ın surlarla çevrili son kenti) Konstantinopolis. Batı Hristiyanlığı, karşılaştırma kabul etmez biçimde yoksul ve siyasal açıdan bölünmüş olarak periferide kaldı. Ne Theodoric ile Charlemagne ne de Otto'lar bu küçük alanı birleştirmeyi başarabildiler. Teknik, ekonomik ve yönetsel koşullar –Roma ya da Tetrarchus'un başkentleri olan Trier ya da Milano gibi– büyük bir kentin taleplerini karşılayamıyordu. Sadece birkaç örnekte on binlerce nüfus kent surlarının içinde kalabildi.

Ne var ki, kapsamlı, açık görüşlü ve yaratıcı bir deneyimin, hem maddi hem de felsefi açıdan yeni bir uygarlığın temellerini atacak olan bir deneyimin yolunu açan işte bu gerilik, birlikten yoksunluk oldu. Yedinci yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar süren, bir düzine kuşağın yaşadığı bir dönem olan "karanlık" çağlarda Batı Hristiyanlığı kökten değişti. Akdeniz dünyasının geleneksel coğrafyasından yeni bir tarihsel gerçek doğdu. Bu gerçeğe bundan böyle Avrupa adı verilecekti.

Çoktan kentleşmiş alanların belli başlı sorunu, var olan Klasik mirası elde edip kendilerine uyarlamaktı; daha önceleri kamu dışı görevler üstlenen –hamamlar, tiyatrolar, amfitiyatrolar, sirkler ve ambarlar gibi– yapılarla birlikte büyük altyapılar yok edilmişti. Sivil yaşamın diğer öğeleriyle karşılaştırıldığında fiziksel ortamın ömrünün uzunluğu, ne teknik, ne de entelektüel açılardan yarışabildiği daha önceki uygarlıkların kabuğuyla ilgilenen toplumsal bir anakronizm yaratıyordu. Eskiçağ'ın "yıkıntılarıyla" birlikte yaşamak Avrupa uygarlığının değişmezi olarak kalacak –daha sonraki yüzyıllarda bile örnek olmayı sürdüren çok mükemmel mimari biçimlerin yanı sıra– başka bir fiziksel duyuyu, aynı zamanda hem yabancı olan hem de bilinen, her zaman var olan uygarlığı gelecek kuşaklara aktaracaktı. İnsanın eserlerinin kırılabilirliği ve hem bireysel hem de ortak Avrupa duyarlılığında uzun zamandan beri yer alan –zamanın yol açtığı yıkım,

8 Roma: Yirminci yüzyıl başında hâlâ açık araziyle çevrili durumda olan Colosseum (fotoğraf: Anderson, No. 281)

alınyazısının dönekliği gibi – daha büyük güçler konusunda bir dizi genel düşünceye esin kaynağı da olacaktı.

Bu büyük mimari miras yavaş yavaş yıkıma uğradı. Roma'nın yapısal organizmasının büyük bölümü Normanların 1085 yılındaki saldırısına kadar ayakta kaldı. Gerçi, doğudaki kemerlerle gelen su ile Ostia'dan ve nehir kıyısındaki ambarlardan gelen yiyecek ilk saldırılardan sonra azalmaya başladı. 535–553 yılları arasındaki Got Savaşı sırasında da bu kaynaklar tümden kesildi. Eskiçağ'ın büyük yapılarının işe yaramayan yıkıntıları Aurelius surlarına kadar uzanan çevredeki tepelerde egemenliğini sürdürürken burada yaşayan halk nehrin iki yanındaki alçak alanlara yerleşti ve suların yüksek olduğu bu tek yatakta yavaş yavaş yeni Roma kuruldu. Anıtsal merkez olan forum Papalık kentinin yamaçlarında uzanıyordu ve on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı-

na kadar da böyle kalacaktı. Hem geçmişinin saygınlığı hem de Papalık ile ön plana çıkan Roma, yıkılmış devletinin de bir simgesi ve Avrupa'nın bundan sonraki tarihini belirleyecek tamamlanmamış kentin prototipiydi.

Roma'nın ortamında Colosseum egemen bir öğe olarak kaldı. Neron'un kocaman özel kutsal alamnın yeniden kamuya açılmasını kutlamak amacıyla Flavius soyundan imparatorlarca tasarlanan Colosseum'un başından bu yana önemli ve alışılmadık bir konumu vardı. Artık işlevi kalmadığında belirsiz ve gizemli bir anlamı oldu: Yitip gitmiş çoktanrılı bir dinin özeti, ilk Hristiyan şehitlerinin sahnesi ve "şeytanlar tapınağı" [6] Görünüşteki yok edilemezliği, Roma'mn şimdi ve gelecekte ayakta kalmasıyla Colosseum arasında bir ölçüde bir bağlantı kurulmasını sağlar.

Askerî, ekonomik ve kültürel etmenlerin farklılığı dolayısıyla diğer kentlerin tarihleri birbirinden çok değişiktir. İtalya, İspanya, Güney Galya ve Ren Nehri'nin batısındaki topraklarda yerel yönetimler işlevlerini sürdürmüştür. Bazısı, kent organizmasını az çok koruyarak sekizinci yüzyıla kadar gelmiştir. Theodoric, yönetim merkezini Ravenna ile Pavia arasında bölüştürmüştür. Daha sonra Pavia, hamamları ve amfitiyatroyu onaran Ostrogot krallarının sürekli başkenti olmuştur. Frankların 260 yılındaki saldırısından sonra dayanıklı bir surla çevrilen Barcelona, beşinci yüzyılda Ataulphus ve Placidia döneminde krallığın merkezi haline gelmiştir; yedinci yüzyılda Vizigot rönesansı sırasında yaşanan refaha Arap istilası son vermiştir. Merovenj kralların dan Clovis, Paris'e yerleşmiş, Childeric Paris ve Soissons arenalarını restore ettirmiştir. Lombard kralları Pavia'da kalıp yeni bir krallık sarayı yaptırırken kenti doğuya doğru genişletmişlerdir. Diğer kentler ise sönükleşmiştir. Ravenna, 751 yılında Lombardların eline geçinceye kadar Konstantinopolis'in yönetiminde kalmış ve giderek bir taşra eyaleti olmuştur: Liman dolmuş; surların içindeki çok geniş alan terk edilmiş ve imparatorluk otoritesinin simgeleri olan büyük anıtlar Lombardlar, Franklar ve Venediklilerce yağmalanmıştır. Daha sonraki yüzyıl-

larda Ravenna mermerleri, Avrupa'nın Aachen'a kadar uzanan büyüklüğe göz dikmiş kentlerinde ortaya çıkmıştır. Bir Roma imparatorunun at üstündeki heykeli olan "Güneş Kral"ı 1796 yılında Jakobenler eritmek için Pavia'ya götürmüşlerdir. Daha önceki siyasal ve ekonomik rollerini kaybeden diğer kentler de aynı alınyazısını paylaşmışlardır. 70 hektardan 25 hektara inen Bologna; geç imparatorluk döneminin geniş alanı içinde ancak birkaç grup halinde yaşayan halkın, 882'deki korkunç yıkıcı Norman saldırısını yeterince engelleyemediği Trier; Bizans İmparatorluğu'nun yönetiminde varlığını güçlükle sürdüren Güney İtalya kentleri. Diğerleri, Avarların 614 yılında yakıp yıktığı Salona ve yedinci yüzyılda Arapların ilerlemesinden sonra Afrika kentlerinin birçoğu gibi bütünüyle yok olmuştur.

Aynı zamanda, Karolenj ve Merovenj krallarının egemenliği altında yaşayan Germen halkları kuzey ovalarına, sınır boylarına, bir zamanlar Roma İmparatorluğu'na ait olan dış bölgelere yerleşirken kıtanın kentsel alanları genişletilerek bu bölgelerde askeri bir ağ ve ticaret merkezleri de kurulmuştur. Bu merkezlerin arasında aşağı Ren ve Kuzey Denizi (Quentovic, Duurstede) boyunca uzanan ticaret yerleri, İskandinavya *wike*'si (Birka, Haithabu), Ren ile Elbe arasındaki Sakson ve Frank şatoları, Moravya (Mikulkice) ile Bohemya'nın (Prag gibi) tahkim edilmiş ticaret yerleşmeleri, Anglo-Sakson krallarının kurduğu İngiliz kabaları, 718 yılından başlayarak İspanya'da Arapların ele geçirdiği topraklara eklenen *poblacione*'ler vardı. Bu coğrafi bölgelerin her birinde kilise merkezleri bulunması da ortak bir dinsel bağdaşmayı kanıtlıyordu. Uzun süre bunlar, iktidarın belli başlı kentsel merkezleri olarak kaldı, yeni yerleşmelere potansiyel bir kent karakteri verdi.

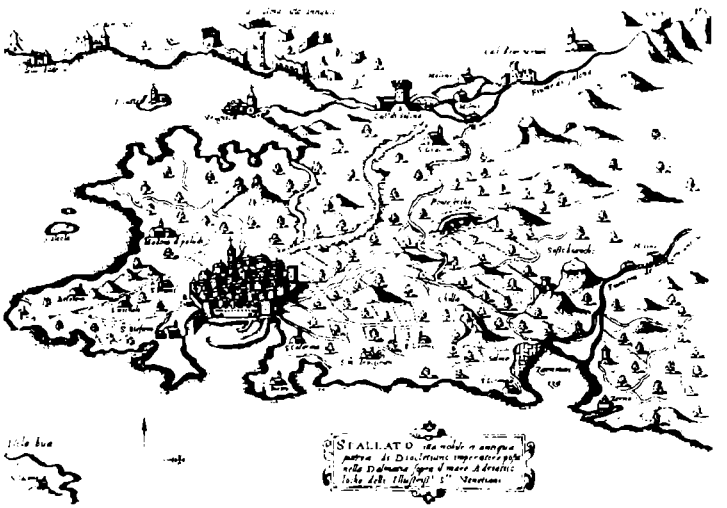
Roma'nın kentsel ortamında görülen çöküş ve Roma'nın etkisi dışında kalmış bölgelerde gelişmeye başlayan kentleşme, Avrupa'nın Akdeniz'den Kuzey Denizi'ne kadar uç noktalarındaki kentlere yavaş yavaş bir tür eşitlik getirilmesine yaradı. Aynı zamanda, geniş ölçekli siyasal örgütlerin etkisinin çok sınırlı ve güçsüz olduğu birçok bölgesel ve yöresel farklılıklar ortaya çıktı.

İtalya, Güney Fransa, İspanya ve Arap istilasından önce Afrika'da Roma kenti az çok özgünlüğünü korudu; Ren'e kadar uzanan Germen sınırından ve Tuna'dan oluşan ikinci bir alanda Roma kentleri kırsal bir denizde adalar olarak aldı; öte yandan, sınırları olmayan üçüncü bir alanda, tecrit edilmiş yeni bir üs sistemi kök saldı. Farkların oluşturduğu yeni bir birlik ortaya çıktı ve bu birlik Avrupa'nın niteliği olarak kaldı.

Batı'da Kent Sistemine Özgü Niteliklerin Ortaya Çıkması

Bu durumun alışılmamışlığı, hem miras alınan merkezlerin değiştirilerek yeniden kullanılışında hem de yeni yerleşmelere yol gösteren mantıkta, yeni Avrupa kentini ana hatlarıyla ortaya koyuyordu.

Öncelikle kent düşüncesi, coğrafi ve doğal ortama yeni, köktenci biçimde sıkı sıkı sarılırken genel ve sistematik anlamını yitirmiştir. Daha önce var olan kentlerin her biri, işgal ettiği toprağa, insanoğlunun yaratıcılığının ta başından bu yana yararlandığı toprağa akıl yoluyla uydurulmuştur. Seine üzerinde 8 hektarlık bir ada olan tahkimli, küçük Cité, Paris'in kent yaşamının yeniden canlandırılmasında yetersiz kaldığında genişleme, Roma kentinin bulunduğu sol kıyıda değil, bunun yerine, tarihöncesi nehrin bataklıklarının sınırladığı sağ kıyıdaki yarı daire biçimli alanda gerçekleşmiştir. Daha önce bu alanı Galyalı kabileler tapınma ve toplantı yeri olarak kullanmışlardır. Edith Ennen'in belirttiği gibi Germenler, Roma kentlerini onların kale (Burg) düşüncesi çerçevesinde anlamışlar, Augusta yerine Augsburg ve Colonia yerine Kolnaburg adlarını benimsemişlerdir.[7] Roma önceki Kelt, Illyria ve Pön yerleşmelerin izleri ve anıları dilde olduğu gibi doğa görünümünde de yeniden ortaya çıkmıştır. Ro-

9 Diocletianus sarayının surları içine kurulu Split (Spalato) kenti (on yedinci yüzyılda yapılmış gravür)

ma'da Eskiçağ yapılarının üst üste biriken yıkıntıları –Monte Savello, Monte Giordano vb– yapay "tepeler" oluşturmuş, bu tarihten sonra, Roma'nın doğal tepelerinin yanında kent topografyasının bir parçası haline gelmiştir.

İkinci olarak, kentin mimari ve simgesel ağırlığının dağılımı farklı bölgeler arasındaki dengeyle birlikte değişmiştir. Çoğunlukla taşıyıcı ana arterler boyunca haç biçiminde düzenlenen ilk Hristiyan kiliselerinin periferiye yerleştirildiğini daha önce belirtmiştik. "Haç planlı diğer kiliselerin" kanıtları Lyon ve Reims'de ve ardından da Ortaçağ kentlerinin birçoğunda vardır. Önemli bir kutsal alan kentin dışına yerleştirilmişse sonuçta kimi kez merkezin yeri değişmiştir: Bonn'da Aziz Cassius'un mezarının bulunduğu *castrum*'un dışındaki kilisesi katedrale çevrilmiş ve dokuzuncu yüzyılda kentin yeni merkezini oluşturmuştur.

İtalya'da yerel halkın Lombardlarla güçlükle karışması fetihte bulunanları yeni yerleşmeler kurmaya götürmüştür: Pavia'dan daha önce söz edilmişti; Lombardlar Bologna'da, kendilerine Porta Ravegnana'mn dışında kalan Santo Stefano adlı bir dinsel merkez ve Santa Sofia dolayında Benevento'da da başka bir dinsel merkez kurmuşlardır. Gotların egemenliğindeki Ravenna'da olduğu gibi farklı inançlardan Hristiyanların birarada var olması, birbirinden uzak dinsel merkezlerin yaratılması ve kentin mahallelerinin birleştirilmesiyle sonuçlanmıştır.

Bu arada, kentsel çerçevenin içi büyük değişiklikler geçirmiştir. Küçük büyük bütün Roma kentlerinde blokların içeriye bakan kesitleri –özel ya da toplu konutlar ve kamu yapıları olarak– eski işlevlerinin birçoğunu yitirmiştir. Bu onların atölye ya da daha küçük konutlar olarak kullanılmasına olanak veren yeni çarpık sokaklarla bölünmüştür. Dikkati daha çok çeken –tapınak, tiyatro, amfitiyatro, sirk, su kemeri ve artık işe yaramayan sarnıçlar gibi– bazı yapılar tahkimli üsler olarak kullanılmıştır. Kimi kez, tek bir büyük yapı –Diocletianus'un Split'teki (Splato) krallık sarayı– tüm bir kenti içine almıştır.

Var olan bir biçimin sınırlamalarının uzağında kalan yeni yerleşmeler Klasik örneklere bağımlı kalınmadan tasarlanıyordu. Bunlar, Klasik örneklerin yerine Roma'nın mimarlık mirasına pek uymadan savunmanın ve ticaretin gereklerine yanıt veriyor, dinsel ve yerel yönetim merkezlerini onurlandırmak ya da bu kültürel evrendeki üyeliği simgelemek için sadece simgesel bir amaca hizmet ediyorlardı.

Bu iki yerleşme tipinin yer aldığı ve bu iki yerleşmeyi birbirinden ayırmaya yarayan doğa görünümü, kuzey bölgeleriyle kurulan yeni ilişkiler ve haberleşmenin yavaş, riskli yapısı dolayısıyla genişlemiş bir alandı; bu alanda insanın izlerini bulmak ya da bu izleri yorumlamak çoğunlukla çok güç olmaktaydı. Hangi tip olursa olsun kentler, Roma devletinin toprak düzeninin bırakıldığı ama yeni bir düzenin de henüz başladığı, bu sınırları belirsiz alanın tehlikelerine karşı güvenilmez birer sığınak olan her yerden daha üstündü. Kentin kapılarının hemen dışında or-

manlar, bataklıklar, yerleşilmemiş kırlar ve dağlar, Hristiyanlığın dünya anlayışına göre çoktanrılı dindeki kutsallığını yitirmiş, yaratılmış (gerçi, her zaman insanın inisiyatifi ele almasına potansiyel olarak açık olan) bir evrene ait alanlarla karşılaşılırdı.

Çevreye birtakım teknik ve akılcı müdahaleler şiddetle aza indirgenmişti. Bu ortamda yaşayanlar ona yakından bakmaya alışmışlardı. Gerçi onu betimleyecek ya da büyük ölçekte kontrol altına alacak araçları da yoktu. Mimari, enginliğini yitirmişti ve –çoktanrılı dinin yapılarından sökülüp Hristiyanlık yapılarında kullanılan sütunlar ve yontma dekorasyonlar gibi– tek tek öğelerin her birinin işçiliğine hayran kalınıyordu. Ancak bütünün düzeni geri gelmez biçimde yitip gidiyordu.

Batı'nın yeni yapıları uzun süre Eskiçağ'ın ve Doğu'nun prototiplerine bağlı kaldı. Çoğunlukla da uzak ve daha gelişmiş bir dünyayla özdeşleşmenin özlemini ortaya koydu; Aachen'da Charlemagne'ın Ravenna'daki modelleri temel alan Palatine Kilisesi buna bir örnektir. Bizans mimarisinin itici gücü olan kompozisyon bütünlüğünü aramaktan vazgeçildi. Hacimleri ölçen öğeler düzleştirilip duvarlara yapıştırıldı. Böylece daha küçük ve daha sınırlı kentlerin olanak tanıdığı kısıtlı mekanlarda bunlar taş işçiliğinin üzerine gölge ışık oyunuyla yapılan birer süsleme olarak yakından görülebiliyordu.

Büyük ölçekli yapıları –yollar, köprüler, su kemerleri, su hazneleri, limanlar gibi– kurulamadığı için, bunlar artık insan endüstrisinin ürünleri arasında sayılmaz oldu. Eskiçağ'ın ayakta kalmış yapıları içinde bu kategoriye girenler doğal birer manzara olarak hayranlık uyandırıyor ya da doğaüstü güçlerin gizemli birer bildirisi kabul ediliyordu. Mühendisliğin eriştiği –Frontius'un M.S. birinci yüzyılda Helenistik dünyanın işe yaramayan "harikaları" ile karşılaştırıp akılcılığı ve kamuya yararlı olmayı temel alan, mimarlıkta üstün bir uygarlığın ürünleri olarak nitelediği– büyük başarılar, toplumsal imgelemde insanoğluna ve onun göksel koruyucularına kafa tutmak için yaratılmış "şeytanın köprüleri"ne dönüştü.

Yıkılıp gitmiş bir dünyanın yıkıntılarından ortaya çıkan Orta-

çağ'da gelecek için önemli sayılan yeni yaşam ortamıydı. Kavramsal ölçüler sınırlıydı, ancak homojen bir sistem oluşturuyordu. Bu sistemde Klasik kentin öne çıkan nitelikleri önemini yitirmişti. Barbar kralların –Ravenna, Verona, Pavia, Bordeaux, Toulouse, Barcelona, Toledo, Aachen ve Worms gibi– kentlerdeki konutları çevrili avlular ve Eskiçağ saraylarının kopyalarından oluşmaktaydı. Bunlar, Merovenj krallarının sarayı olan Köln valilik sarayı gibi ikincisini aslında ara sıra devralıyordu. Teknolojik ve örgütsel kaynakların sınırlı olması yakın çevreye birçok bakımdan bağlı kalmayı beraberinde getiriyordu. Tapınma amaçları doğrultusunda kiliseler iç ve dış mekanlar arasında yakın iletişimi gerektiriyordu. Çeşitli nedenlerden dolayı kentin farklı mekanlarının tümü sürekliliği olan tek bir mekanda birleşti. Daha küçük açık alanların üzeri son derece stilize bir taş işçiliğiyle örtüldü ve mimari ayrıntı, bir yapıyı kendi başına ortaya çıkarmaktan çok onu kamuya açık mekana sunan bir araç oldu. İçe doğru bakan duvarlar yavaş yavaş dışa döndü. Bu yeni yapısal organizmaların art arda gelmesiyle belirlenen bölünmez ve çokbiçimli bir kent ortamı doğdu. Eskiçağ'ın yapılarının azalması ve bu yapıların kuzeye açılan yeni coğrafi sistemle bütünleşmesi, gelecek yüzyılların yeni ortamı haber veren nitelik değişiminin kilit noktalarıydı.

2

Yeni Kent Sisteminin Yaratılması

Batı Hristiyanlığının korktuğu son istilacılar –Araplar, İskandinavyalılar ve Macarlar– onuncu yüzyıldan sonra ya kontrol altına alındı ya da püskürtüldü. Sonuçta Avrasya'nın batı ucu Bizans İmparatorluğu, Arap dünyası ve Çin İmparatorluğu'na sorun yaratmaya devam eden dış tehlikelerden arındırıldı.

Henüz doğmuş olan Avrupa'da hem düzlüklerden hem de tepelerden yararlanılmasına olanak veren (üç yılda bir sıra halinde yeni ekinler ekilmesi, yeni koşum takımları yönteminin çekim hayvanlarından yararlanmayı olanaklı kılması ve çiftlik hayvanlarının beslenmesiyle tarımın birleştirilmesi gibi) yeni tarım tekniklerinin yanı sıra yeni enerji kaynakları (su ve yel değirmenleri) ve kuzeydeki denizlerde mükemmelliğe erişmiş deniz ulaşımı araçları zaten mevcuttu. Göreli barış ortamı, genellikle ılıman iklim koşulları ve hem Avrupa'da hem de Avrupa'nın dışında ekilebilen yeni toprakların elde edilmesi nüfusun ve üretimin arttığı on dördüncü yüzyılın ortasına kadar süren bir dönemi başlattı.

Bu sürecin bir bölümünde kentler ikinci ve üçüncü derecede faaliyetlerde uzmanlaşılan merkezler oldu. Çin'de ya da Eskiçağ dünyasında olduğu gibi merkezî bir siyasal otoriteye bağlanılmadı. Kentler ister tarımla geçinilen küçük bir iç bölgeye bağlı, isterse Venedik gibi tamamıyla bağımsız olsun, hem Avrupa kıtası hem de dünya ölçeğinde birbiriyle yarışırken ticaret, sanayi, finans ve kültür geniş bir yelpazede teşvik edildi.

Birbirinden farklı çok sayıda merkezin varlığı bu gelişmenin daha da hızlı yayılmasında belirleyici bir etken oldu. On birinci

yüzyıldan başlayarak kentler çeşitli biçimlerde özerklik elde etti ve zayıf, güçsüz devletlerin kuvvetlerine karşı koymaya başladı. Arap ve Doğu dünyalarında eksik olan böyle bir sorumluğun üstlenilmesi, Avrupa kentlerinin göze çarpan önemli karakterinin kaynağı oldu, Avrupa uygarlığının tanımlanmasına ve bu uygarlığın dünya çapındaki başarısına katkıda bulundu.

On birinci ve on dördüncü yüzyıllar arasında tasarlanıp yaratılan kent düzenlemelerinin aşırı çeşitliliği ve özgünlüğü bu durumdan kaynaklanır. Geniş bir arazinin kaynaklarından yoksun olan Ortaçağ kentlerinin büyüklüğü sınırlıydı. Eskiçağ, İslam ve Doğu başkentlerine göre çok küçüktü. Yine de, tasarımları, genişlediklerinde de onlara uygun gelecek bir karakterdeydi. Biz de, bugün bu kentlerde yaşarken onlara hayranlığımızı sürdürüyoruz. Bunlar, küresel amaçlı küçük yerleşmeler, farklı merkezlerdir. Ekonomi ve kültür dünyalarında yarışma içindedirler; bu kentler, dünyayı ülke ölçeğine indirmenin mümkün olduğunun kanıtlarıdır.

Bu çeşitlilik, içinde ne tek bir tanım, ne de dönemin kültüründe var olan örneklerle ilişkili bulunan tiplere göre sınıflandırma barındırır. Yine de, somut örnekler dizisini meydana getiren mekanizmalar açıklanabilir ve aralarındaki farkları gösteren çok sayıda örnek seçilebilir.

İtalya Deniz Kentleri

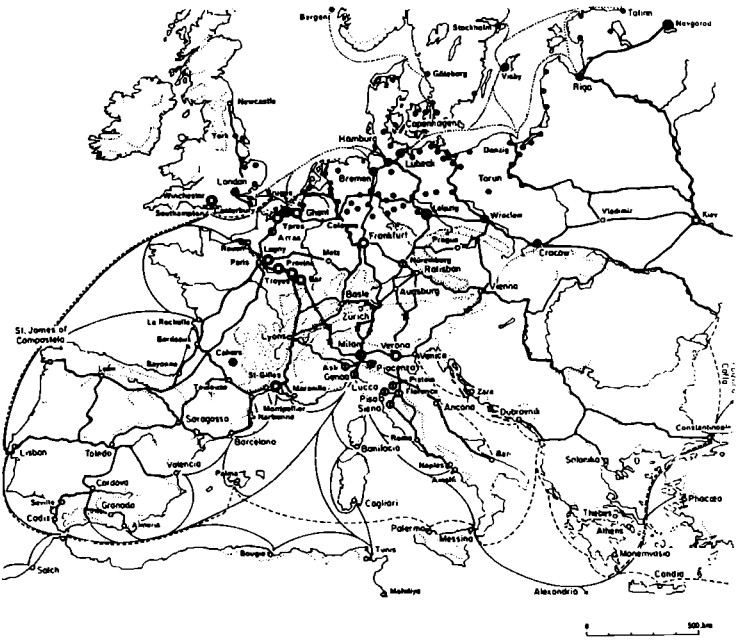
Aslında, dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Doğu ile yapılan ticaret, bir Arap gezgininin 977 yılında "Lombardiya'nın en zengin, en soylu ve en ünlü kenti"[1] dediği ve dağlık bir kıyıda, bir yamacın üzerinde tahkimli bir liman olan küçük Amalfi kentini merkez alacak kadar sınırlıydı. Amalfi bütün Akdeniz'de koloniler kurdukça Eskiçağ'ın büyük limanları –Ostia, Pozzuoli, Brindisi– kullanılmaz hale gelerek gücünü yitirdi. I. Otto'nun Macar-

10 Amalfi'nin havadan görünüsü (fotoğraf: Fotocielo, No. 1/231)

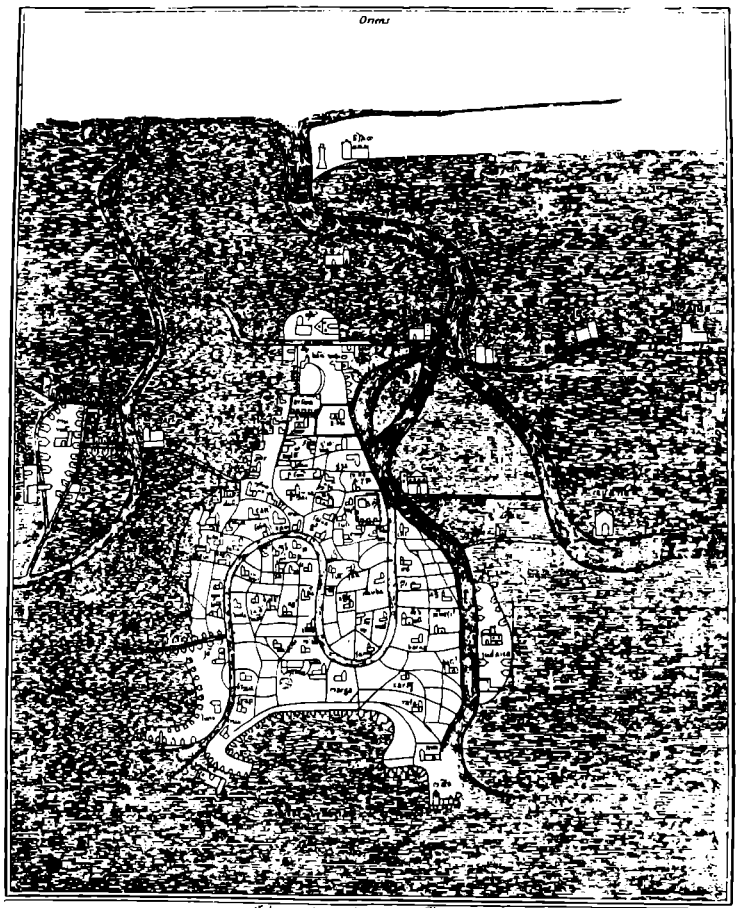
lara karşı kazandığı zafer (955), Bizans'ın Girit'i yeniden fethi (960) ve Arapların Frassineto'daki üslerinden yayılmaları (973) yeni ticaret alanları yarattı. Bu gelişmeler, başta Venedik'in –Doğu Akdeniz ve Adriyatik'te genişlemeye başlamıştı– ve on birinci yüzyılda Korsika ile Sardunya'yı kontrol altına alan Yukarı Tiren kentlerinin –Pisa ve Cenova– yararına oldu. Amalfi, on birinci yüzyılın sonunda Normanlar ve Pisalı bağlaşıklarınca yıkıldı. Sonuçta Venedik, Pisa ve Cenova hızla büyüdü. On ikinci yüzyılda, hem Eskiçağ'ın mirasına hem de geniş Akdeniz dünyasına bilinçli biçimde kafa tutmayı hedefleyerek her biri kendi biçimini aldı, tümüyle kendi özgünlüğünü gözler önüne serdi.

Hepsinden çok, Batı'nın siyasal dünyasının bir ucunda bir ticaret kent devleti olarak ortaya çıkan, anakaranın feodal sistemine karşı bağışıklığa sahip Venedik oldu. *Chronologia magna ab origine mundi ad annum millesimum tergentesimum quadregesi-*

11 On birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar Avrupa'da ulaşım (R. Lopez, The Birth of Europe [Avrupa'nın Doğuşu]). *Londra: Dent 166)*

mum sextum (Dünyanın Başlangıcından 1346 Yılına Kadar Büyük Kronoloji) adlı kitapta Venedik'in bir haritası yer almaktadır. Bu, on beşinci yüzyılın sonunda kentlerin tanıtılmasına eşlik

12 On dördüncü yüzyılda Codex Marcianus*'ta yer alan Venedik haritası (1780 tarihli gravür)*

eden simgesel resimlerden tümüyle farklı, gerçekçi bir çizimdir. Kentin biçimi, doğrudan, onun gerçek coğrafi konumundan kaynaklanır. Bu biçim, suya bakınca gördüğümüz değişmez ayna de-

13 Venedik: San Marco yapı topluluğunun denize bakan cephesi (fotoğraf: Benevolo)

ğildir. Görünmeyen, karmaşık yeraltı sularını da içerir. Haritada daha koyu renkler kullanılarak lagünün tekdüze arka düzlemi ile gemilerin işlediği kanallar ağı birbirinden ayrılır. Bayındır duruma getirilmiş adalar ve dinsel yönetim bölgelerinden oluşan sık bir doku olan kent organizması, Büyük Kanal ile Giudecca Kanalı'nın açık denize dökülen ortak ağızlarından çok uzak olmayan birleşme noktasına akılcı biçimde yerleştirilir. Bu seçim kanalların değişen dış çizgilerini yapay olarak sabitleştirip bayındır duruma getirilmiş alana uygun bir sınır çizilerek bir kent yaratmak için doğayı baskı altına alan bilinçli bir seçimdi. İyi bilinen yunus biçimli çevre uzunluğu, arazinin yeniden biçimlenme sürecinin kasıtlı olarak durdurulduğu yerlerde, su yollarını istenen noktalarda ikiye böler. Binaların yapıldığı bölge, Büyük Kanal'ın belirgin S biçimi tarafından doldurulacak şekilde yeterince büyüktür –ancak hiçbir nokta bu büyük arterden çok uzak değildir– ve bu bölge içinde askeri tersaneleri barındırmak için doğuya uzanır. Kanalın yarı uzunluğunda yer alan ve

bir ticaret merkezi olan Rialto nedeniyle birbirine uzak değildir ve bütün kente dağılan iletişim ağı kesintiye uğramadan küçük bir diyametrik eksen oluşur.

Bu olağanüstü organizmanın tasarımı ve yapılışı Dükalık merkezinin Malamocco'dan Rialto'ya getirildiği dokuzuncu yüzyıldan, kentin *confini* ve *contrade* olarak ikiye ayrıldığı on birinci yüzyıla kadar uzanan bütün bir dönem boyunca sürdü; bir sonraki yüzyılın sonunda anıtsal niteliği hemen hemen tamamlandı. San Marco, Konstantinopolis'teki Havariyun Kilisesi örnek alınarak 1060 – 1094 yılları arasında yeniden yapıldı. Dükanın şatösu, kilisenin önündeki L biçimli meydana açılacak biçimde değiştirildi. Sarayın kemerli sütunları meydana bakıyordu. Burası, I. Friedrich ile Papa III. Alexander dönemi arasında, 1177'de toplantıların yapıldığı yerdi. Venedik, Konstantinopolis ile eşdeğer duruma geldi ve 1204'te fethedildikten sonra Doğu'nun başkentinin mirasçısı rolünü üstlendi. Kentin kendine çok özgü niteliklerinden bazısı, Venedik'i Doğu ile Batı arasındaki biçemsel sınırın ötesine yerleştiren ve Ravenna da dahil olmak üzere onu İtalya'nın diğer kentlerinden ayıran bu dolaysız bağlantıdan kaynaklanıyordu. Her şeyden önce, bu alışılmışın dışındaki melezlikten tirizli cephelerle yukarıda birleşen, zemin düzeyinde masif olan sıra sıra surlar sistemi ortaya çıktı. Daha önce Konstantinopolis'te dış mekan ile çok farklı bir ilişki kurularak kullanılan bu sistem, kanallar boyunca uzanan kesintisiz surlardan oluşmuştu. Venedik tarzı cepheler, iç çevreyi dışarıya açmadaki özgün işlevini yitirmeden birbiri ardına Romanesk, Gotik, Rönesans ve Barok formlarını devraldı.

Coğrafi güvenlik, siyasal istikrar ve kolektif yönetimin verim oram kenti çevreleyen surları ve tek tek yapıların tahkimatını gereksiz kıldı. Bunun yerine, özel ve kamuya ait binaların ön cephe bezemeleri arasında her iki yönde de görünümlerin birbiri içine sızdığı bir yakın ilişki kurulmasına olanak sağlandı. Suyun gelgitlerle nabız gibi ritmik atan yüzeyinin dayattığı yüksekliğin ödün vermez tekdüzeliği, kentin bir plana göre yapılandırılmasını, yollar ve kanallardan oluşan ve asgari bir zahmet (yayanın

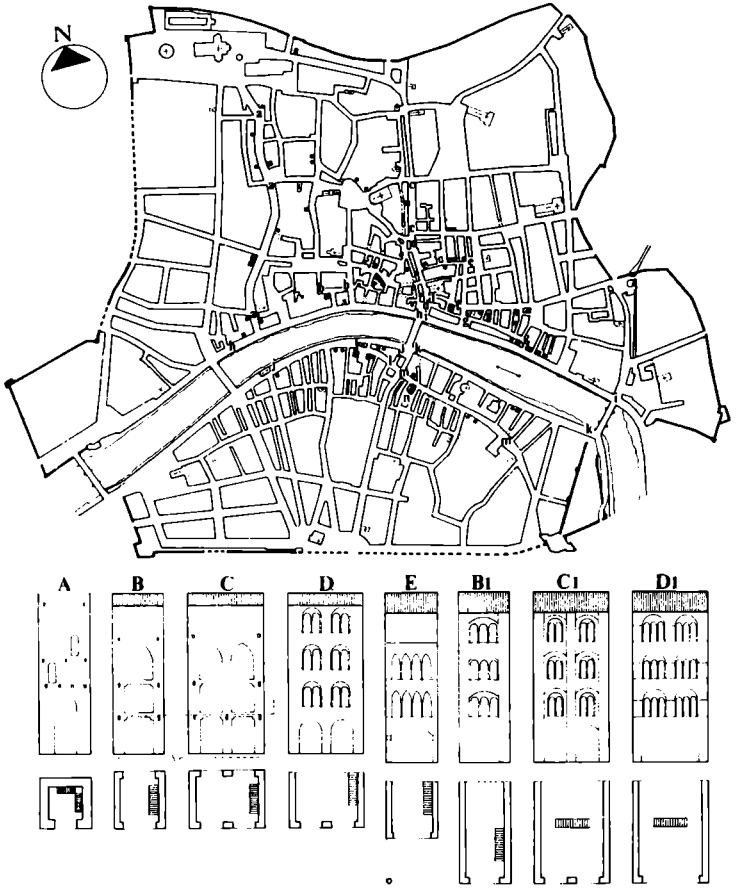
köprüleri tırmanmasını, kayıkçının da köprünün altından geçerken başını eğmesini) gerektiren ikili düzeni zorunlu kılmıştır. Suyun yatay yüzeyinin belirlediği bu dokudan kiliselerin çan kuleleri yükselerek kentin önemli ve önemsiz bölümlerini simgeliyordu. Hepsinin en önemlisi olan San Marco'nun spiral biçimli altın çan kulesini denizciler 200 *stade*'lik, yani yaklaşık 40 km'lik bir uzaklıktan görebiliyordu[2]

Kentteki gerçek yaşam, deniz ile *terra firma* arasında bir yerde bulunan lagünün, yaşamı başından beri belirleyen aracı karakterine bağlıydı. Bu karakteri korumak için Cumhuriyet'in mühendisleri sonunda çok büyük projeler üstlendiler: Sularım lagüne boşaltan Brenta ve Piave nehirlerinin ağızları alüvyonu önlemek için değiştirildi; gemilerin geçişini kolaylaştırmak ve suyun akışını sağlamak için yeni kanallar açıldı; lagün ile deniz arasında yer alan çok sayıdaki Lido'nun kum setleri fırtınalara karşı güçlendirildi. Ayrıca, çevreyi korumak için sert yasalar çıkarıldı.

Lagün kentinin –bütün Batı'nın mitolojik hayranlık nesnesi, tümüyle eşsiz ve "imkânsızın üzerine kurulmuş"[3]– hem siyasal hem de fiziksel yapılanması aynı gerginliğe, akıl ve korkunun karışımına dayanıyordu. On altıncı yüzyılın ulusal devletleri ile başarıyla yarışacak tek Avrupa kentiydi ve on sekizinci yüzyıla kadar, Serrata del Maggior Consiglio'dan (1297) Campo Formio Antlaşması'na (1797) kadar değişmemiş bir anayasa ile yönetilen bir güç olmayı sürdürdü. Venedik, dünya Klassisizm'inin etkilerini yavaş yavaş hissetti ve bunu da geniş salımmlara göre yaptı. Karşılığında, Palladio ve on altıncı yüzyılın ressamlarının ifade ettikleri yeni görsel bir uygarlık sundu ve daha sonraki yüzyıllarda bunu bütün dünyaya yaydı.

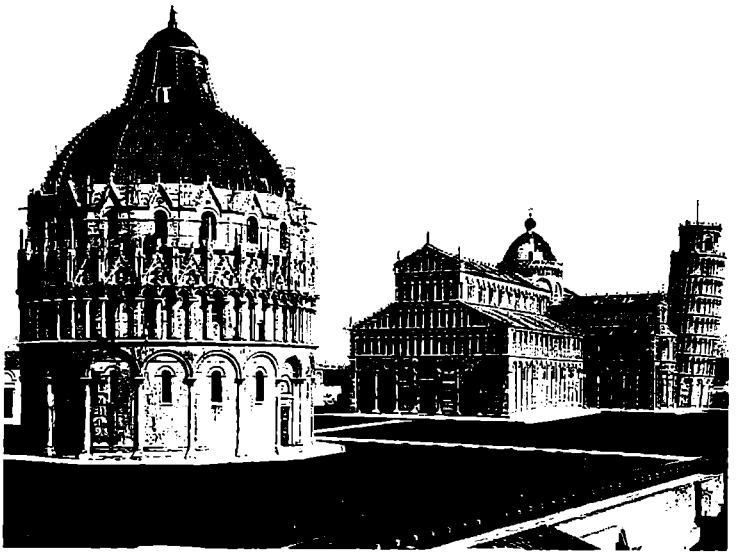
Siyasal özerklikten yoksunluğu tutarlı olmasını ve günümüzde bile kentin fiziksel yaşamını tehdit ediyordu. Venedik'in kendine özgülüğü dış dünya ile bütünleşme denemesine dayanamadı; belki de bu olay yüzünden bütün dünyanın bu eşsiz kente gösterdiği ilgi onu kurtarmaya yetmedi.

Venedik'in tersine, Arno Nehri'nin ağzında, lagünde bulunan Pisa'da Etrüsk ve Roma dönemlerinde yerleşim yoktu. Kent

14 Ayakta kalabilen kulelerinin çizimleriyle Ortaçağ'da Pisa haritası (G. Fanelli ve F. Trivisonna, Citta antica in Toscana [Toscana'da Eskiçağ Kenti]), *Floransa: Sansoni, 1982*

Augustus, Sinus Pisanus'un güney ucunda bir liman kurduğunda önem kazandı. Pisa, Ortaçağ'da hâlâ işlevini sürdüren bir limandı ve Charlemagne ile Otto'lar döneminde de önemliydi. Bir ölçüde eski yerleşmenin izlerini korumasına karşın, aslında, he-

15 1931 yılında Pisa Katedrali, Vaftizhane ve Eğik Kule (fotoğraf: Alinari, No. 8571)

men hemen Klasik dönemin ızgara planına uyan, ancak nehrin oluşturduğu kavis ile arazi yüzeyinin değişimine kendini uyduran yeni bir kentti.

Pisa'mn asıl gelişmesi, yerel yönetimin kurulduğu on birinci yüzyılın başı ile zenginliğinin doruğundayken kenti çevreleyen (114 hektarı içine alan) surların yapıldığı on ikinci yüzyılın yarısı arasında oldu. Bunlar, kente tanımını kazandırmayı sürdürecek ve on üçüncü yüzyıldaki siyasal bunalımdan sonra bile ona fazla büyük gelecekti.

Kentin biçiminin tutarlılığı, Venedik'te de olduğu gibi aralıksız yapılanmaya ve hem sivil yapılarda hem de büyük dinsel anıtlarda ritmik biçimde yenilenen, birbirine benzer modülleri içeren yapı dokusunun homojenliğine dayanıyordu. Dikey köşetaşlı ve alçak tuğla kemerli, birbiriyle bağlantılı kuleler Romalıların yararcı düşünceyle yaptıkları büyük yapılarda (köprüler, su ke-

merleri, amfitiyatrolar) kullandıkları tekniğe göre gruplara ayrılıyor ve böylelikle de ayrıntılı bir geometrik biçimden kurtuluyordu; bunlar, başlı başına bir açık kompozisyon oluşturan unsurlardı. Kiliselerde sütun sıraları ve kemerler Eski Hristiyan örneklerinin izinden giderek heybetli organizmalar oluşturuyordu. Eski tasarımların hiçbir zaman tamamlanmamış ve yinelenebilir olan doğası, Akdeniz'in bütün bölgelerinden alınmış diğer heterojen motiflerin kompozisyonuna dahil edildiği gibi aynı yapıda uzantılara, kesintilere ve diğer beklenmedik gelişmelere de olanak tanıyordu.

Yukarıda anlatılan ele alış biçimi, birbirine benzemeyen unsurların eklektik olarak biraraya getirilmesinin de ötesindeydi. Balear Adaları'nda Sarazenlere karşı düzenlenen seferi kutlamak için 1135'te yazılmış *Liber maiolichus*'ta Pisa'dan "ikinci Roma" diye söz edilir ve bu olayda kentin üstlendiği önemli role dikkat çekilir. Benzer biçimde, Doğu'dan Ren vadisine kadar uzanan bölgelerle olan ticari ve diplomatik bağlar ve yolculuklardan kaynaklanan üslup zenginliği de Batı'da daha önce bilinmeyen bir sorumluluk duygusuyla ele alınır. Bu –Rönesans'a kadar anlaşılmayan– Yunan–Roma entelektüel normlarının devre dışı bıraktığı ve Eskiçağ'da kurallaştırılmış yapıcı ve paylaştırıcı modeller repertuarına karşılık olarak bulunan bir çalışmaydı. Eşit unsurların toplamından oluşan kompozisyonun Pythagoras'çı referansları aslında Pisalı matematikçi Leonardo Fibanocci tarafından kuramsal ifadesine kavuşturulmuştur (1202). Pisa'daki örneklerin saygınlığı bu deneyimin önemini ve geniş bir alana yayıldığını gösterir: Bu örnekler daha sonra ortaya çıkan Floransa Rönesansı'mn üsleri olan Sicilya, Sardunya, Apulia ve Toscana'ya yayılmıştır.

Kent biçimlenirken, kuzeybatı köşesindeki önemli bir dinsel yapı grubu da biçim kazandı. Normanları desteklemek için düzenlenen Sicilya seferi sırasında Buschetto 1063'te kiliseyi inşa etmeye başladı (cephedeki yazıta kaydedilmiş bir olgu) ve kilise ilk Haçlı Seferi'nden yirmi yıl sonra 1118'de kutsandı. Hemen ardından Rainaldo tarafından kilise genişletildi ve Bonanno'nun

bronz kapılarıyla yeni cephesi 1180'de tamamlandı. Yapı, bu değişikliğin açık işaretlerini taşır: Taşıyıcı iskeletin birleşme yerleri, elinde eksik veriyle problem çözme alışkanlığında olanlara en hafif deyimle şaşırtıcı gelecek biçimde birbiri üzerine eklenmiştir.

Vaftizhane (1152) ve kulenin (1173) yapımı, Portovenere'den Civitavecchia'ya (1162) ve Sardunya'ya (1165) kadar bütün Tiren kıyısının I. Friedrich'ten vergi aldığı, Pisa'nın siyasette en başarılı olduğu dönemde başladı. Katedralin çevresinde birbirinden ayrı birer anıtlar koleksiyonu yaratan bu yapılar açık bir alana yerleştirildi. Bu, mantığını yapılarda görülen aynı yineleyici plana borçlu olan Ortaçağ İtalyası'nda alışılmadık bir düzenlemeydi. Yapılmasına 1278'de başlanan Campo Santo (mezarlık) gibi diğer yalıtılmış unsurların eklenmesine olanak sağlayan bir plandı. 1286'da çıkarılan bir yasa ise çevredeki alanı sonsuza kadar diğer yapılardan arındırdı.

Belki de aslında, var olan kentin ucuna yerleştirilen bu kompleks, düşünülemeyecek kadar büyük ölçekte, saygın yeni bir kent merkezinin tasarlandığı bitirilmemiş bir projeydi. Yeşil, açık bir alanda birarada yerleştirilen dört anıtın bugünkü durumu, sayısız biçimde üst üste koyulmuş prizmatik ve kavisli, farklı hacimlerin üzerindeki benzer unsurların yinelenmesinin bıraktığı etkileri baş döndürücü ölçüde güçlendirir (Corbusier, 1934'te "unité dans le détail, tumulte dans l'ensemble" ["ayrıntıda birlik, birlikte karışıklık"] diye yazıyordu)[4]. Kulenin eğimi –De Angelis d'Ossat'nın öne sürdüğü gibi belki de başından beri böyle tasarlanmıştı[5]– bize, aslında yitirdiğimiz bir kavram olan evrensel dikeylik zorunluluğundan bir an için bile olsa biraz özgürlük sağlar.

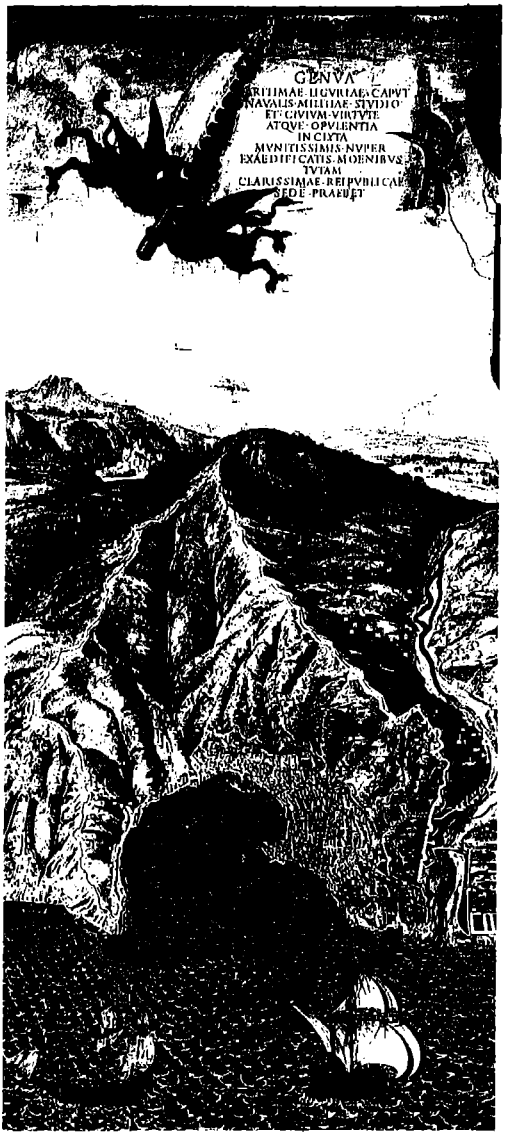
Kent, dinsel yapıları kuzeybatı ucunda tek başına bırakarak, iki yanında hepsi bir bakışta görülen eşit yükseklikte çifte meydan sırası, nehre inen merdivenleri ve toprak setleri, bir çanak gibi kavisli kesintisiz bir alan oluşturan kale ve tersanenin dış tahkimatı ile Arno'nun akış yönünü izler. Rönesans döneminde Avrupa'da başka hiçbir nehir kenti ona benzemezdi; bugün ise bu görünüm 1870'te yapılan büyük surlarla bozuldu.

Meloria yenilgisinin (1284) yol açtığı krizin arifesinde, olasılıkla "Apulialı" [metinde Latince "de Apulia"] Nicola Pisano'nun çözümlenmesi güç kişiliği sahnede boy gösterir. Onun, Eskiçağ heykel geleneğini bilinçli olarak yeniden canlandırmasına ya Friedrich döneminde Klasisizmin özgün gelişmesi ya da Klasik miras konusunda Pisa'da gelişen tepkiselliğin sonucu olarak bakılabilir (bu yıllarda Campo Santo galerilerinde derlenen gerçek arkeolojik koleksiyonu göz önünde bulundurun). Her ne olursa olsun, onun İtalya'nın sanat kültürüne katkısı önemliydi. İzinden gidenlerin –bunların arasında Floransa ve Siena heykelinin önderleri olan Arnolfo da Cambio ile Giovanni Pisano da vardı– çalışmaları da yarımadanın her yerinde bulunabilecekti.

Yine de, Pisa bundan sonraki büyük olayların uzağında kaldı. On dördüncü yüzyılın ilk yıllarında Arno'nun güneyinde Kiensica mahallesi surlarla çevriliydi. Surların içinde kalan alan toplam 185 hektar büyüklüğündeydi. Ne var ki, yüzyılın ortalarındaki vebadan sonra, kırsal kesimde sıtma başgösterdiğinde kentin nüfusu azaldı ve liman alüvyonla doldu. Pisa, 1406'da Floransalıların eline geçti. Floransalılar yeni Livorno limanını yapmak için büyük çaba gösterdiler. On altıncı yüzyılda ise kentin nüfusu 8.600'e düştü.

Bu dönemde Akdeniz'in gerçek başkenti, Doğu ile Batı'nın bir sentezi olan bir olağanüstü Ortaçağ kenti, daha sonra sakin bir taşra merkezi haline geldi. Daha önce Ravenna da böyle olmuştu. Bütün kente yayılarak kırsal kesimi de çevreleyen ve olaylar sonucunda kırsal kesimin her zamankinden daha çok bir parçası haline gelen, şaşırtıcı güzellikteki anıtlar çok gelişmiş bir figüratif kültürün kanıtı olarak kaldı. "Modern" Klasisizm ise bu anıtların yerini aldı ve onları artık eski moda ilan etti.

Pisa ile yarışan ve daha sonra da onu fetheden Cenova, iç bölgelerle hemen hemen hiç bağlantısı olmayan ince uzun kıyı şeridinde bir liman ve bir kent çerçevesi kurdu. Romalılardan kalan kentin izlerini bulmak güçtür. Dokuzuncu yüzyılda Cenova Karolenj devletinde önemli bir rol üstlendiğinde kent de ilk kez belli bir plana sahip oldu. 864 yılında yapılan surlar Cas-

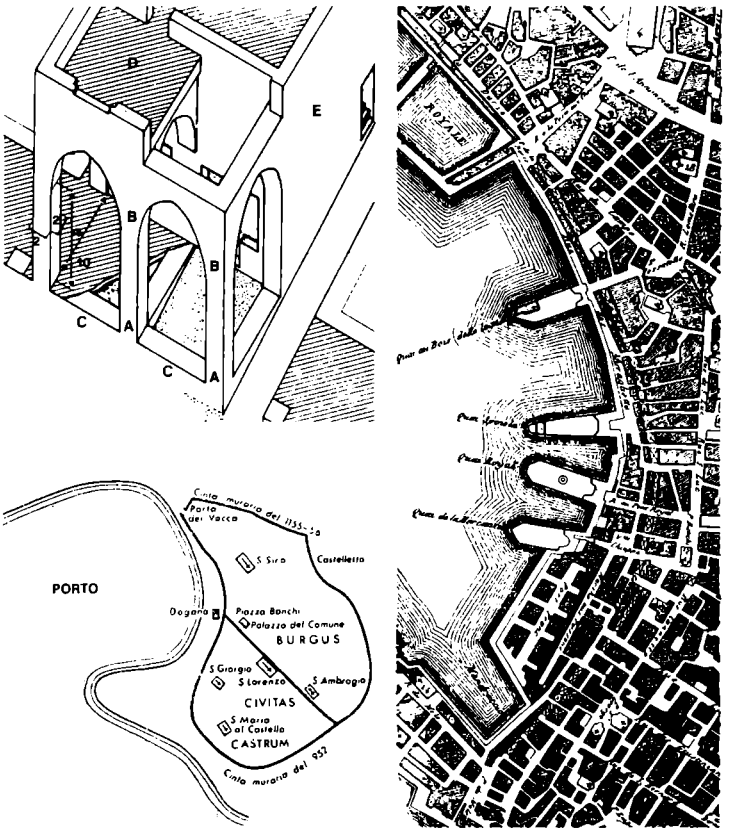

16 Vatikan Harita Galerisi'nde bir resimden on altıncı yüzyılın sonunda Cenova (fotoğraf: Anderson, No. 41559)

tello Tepesi ile kuzeydeki küçük ovanın bir bölümü de dahil olmak üzere 22 hektarlık bir alanı çevreliyordu. Kuzeydeki küçük ovada yer alan piskoposluk merkezi ile katedral onuncu yüzyılda buradan taşındı. Denize bakan batı yakasında limanda yürütülen işler için donanımlar yapılırken çevredeki tepelere yalnızca üç kapı açılıyordu – Kuzeyde San Pietro, güneyde Castello ve doğuda, Meloria savaşından sonra Pisa limanından alınan zincirin asıldığı Soprana. Düz alanların dikdörtgen tasarımı Roma planlarını akla getirmekle birlikte Pisa'dakiyle aynı mantığa dayanan yeni bir organizma olarak kabul edilebilir.

1155–61 yılları arasında yapılıp bütün Ortaçağ boyunca kentin sınırlarını belirleyen surlar, San Siro *borgo*'su da dahil çevredeki tepelerin yamaçlarına kadar uzanıp bütün ovayı içine alacak biçimde kenti 65 hektar daha genişletti. En önemli işlevlerin tümü, limana bakan ve 1260 yılında yapılmış belediye binasını da içine alan, yerel yönetim otoritelerince dikkatle düzenlenmiş kemer biçimli yapılarda yürütülürdü. Burası, "farklı iki skala sistemi arasında bir dayanak noktası görevi yapan uluslararası bir altyapıydı: Yani, bütün Tiren ve Akdeniz bölgelerindeki yerel ticaretin ve anakaranın ticaret sisteminin altyapısıydı"[6] 1139'da kıyı şeridi devletin malı oldu. Kentin olağanüstü liman bölgesi on ikinci yüzyılda yapılan bir mendirek ve iki fenerin yanı sıra Ripa sütunlu galerileri ve ambarları, kemer biçimli yapılar topluluğundan öne doğru bir çıkıntı yapan 1260 tarihli belediye binası ve on üçüncü yüzyılın sonunda surların dışında yapılmış tersane ile tamamlandı. Bütün bu yapılar, Cenova'mn ticari ve askeri alanlarda devasa boyutlarda yayılması ve 1380 yılına kadar Venedik ile başarılı bir yarışa girmesi için insan elinden çıkmış bir ortam meydana getirdi.

Bu sıkı sıkıya paket edilmiş kentte açık alanlar enderdi: Küçük katedralin bahçesi ve mezarlığı ile (1278'de yeniden yapılan) San Matteo Kilisesi'nin yanındaki Doria evi gibi belli başlı soylu ailelerin evlerinin bulunduğu *curiae*. Kent, kıyı şeridi boyunca bir yelpaze biçimi meydana getiren, birbiriyle bir noktada birleşen sekiz bölüme, yani *comapagnie*'ye ayrıldı. *Molo vecci-*

17 Ripa Maris, Cenova: On ikinci yüzyıla ait yapıların yeniden inşası (L. Grossi-Bianchi ve E. Poleggi, Una citta portuale del Medievo [Ortaçağ'da Bir Liman Kenti], *Cenova: SAGEP, 1980 tarihli bir haritada yalıboyu)*

ho'nun (mendirek) pek iyi koruyamadığı demirleme yeri Monte San Benigno'ya doğru batıya uzanıyordu. Bu tepe, 1543'te yüksek Lanterna Kulesi ile süslenecek, yamaçlarına da Rönesans ve Barok villalar ile bayırın hemen sağında modern tahkimatlarla setler yapılacaktı.

Kent sakinlerinin inisiyatifiyle planlanan bu olağanüstü uygulamalı mimari çalışması, karakterini maddi ve düşünsel bir ekonomiden, gereksizlikten kaçınılmasından ve sanat üsluplarının özenle seçilmesinden alıyordu; Cenova'nın refahını uzun yıllar garantiledi. Kent, on altıncı yüzyılda siyasal bağımsızlığını yitirdi. Ne var ki, zenginliğini sürdürdü ve iç bölgeler ile güvence altında bütünleşti. Kentin tarihine ciddi biçimde ters düşen bu yeni ekonomik rol eski görünüme tecavüz ederek bugün onu tanınmaz hale getirmiştir. Kentin önünü kesen bir surun çevrelediği modern liman, devasa makinelerle tüyleri diken diken eden bir atölyedir; köprülü otoyollar ile gökdelenler ünlü Ripa'nın önünü kapatarak onun geleneksel boyutlarını daraltmıştır.

Pisa yanı başındaki limana egemen olan büyük bir kentken –Atina, Roma ve Bruges gibi– Cenova, Venedik ve daha sonra da Amsterdam limanlarıyla bütünleşmiş ve buralardan ayırt edilmez olmuştur. Bu çağın ampirik ve yenilikçi kültürünün eşdeğer duruma getirdiği yapılar ve denizle ilgili donanımlar uzmanlaşmış kültürümüzün ortaya çıkardığı ayırımlara meydan okuyan tek bir organizma oluşturur. Aslında çağımız Venedik'in sadece ruhsuz cesedini koruyabilecek gibi gözükmekte, oysa Cenova'da bunu bile yapamamaktadır.

Avrupa'nın Diğer Yerlerindeki Kentler

Zamamndan önce gelişmiş olağanüstü üç örnek olan Venedik, Pisa ve Cenova'da Ortaçağ Avrupa kentine özgü siyasal özgürlük ile mekan deneyiminin temelde bütünleşmesi, kentin en yetkin işlevsel ve biçimsel ifadelerinin birçoğunda bulunur. Bu kentleri anlatarak başladık, çünkü genel bir tartışmadan özel örneklere geçmek zihinde çok az şey canlandırarak, bizim gibi uzak mirasçıların bu yeni olağanüstü mimari gerçeklerin ortaya çıkışına hayranlık duymasını engelleyecekti.

Bu noktada durup bütün Avrupa'nın diğer yüzlerce kentinde benzer sonuçlar ortaya koyan genel koşulları göz önünde bulundurmalıyız. Avrupa'da nüfusun yayılmasının başlangıcında yeni nüfusun bir bölümü kırsal kesimde iş bulamıyor, böylece de, feodal dünyanın ucunda yaşayan zanaatçı ve tüccar orduları çoğalarak kentlere göç ediyordu. Geç Ortaçağ'ın tahkimli kentleri bu nüfusun tümünü barındıramıyordu. Kapıların dışında, eski merkezler ile eşit pozisyon kazanan ve surların sürekli genişletilmesini gerektiren yeni yerleşmeler kuruluyordu. Genişleyen bu kentlerin zanaatçı ve tüccar nüfusu başından beri çoğunluğu oluşturuyor ve ekonomik etkinlikleri için uygun koşullar sağlamak, özerk bir yönetim ve yasama ile başta tahkimat ve silahlanma olmak üzere genel kamu yararına işlerde kullanılacak gelirle orantılı bir vergi sistemini içeriyordu.

Piskoposlar ile prenslerin çatışmaları sonucunda bu yeni örgütler özel derneklerden, ekonomik ayrıcalığa hâlâ saygı gösterilmekle birlikte belli bir bireyin ya da grubun haklarının toplumun hakları karşısında boyun eğdiği, iktidarın kamunun elinde olduğu komünlere dönüştü. Kent yönetiminin, modern devletin organlarını çağrıştıran organları, hemen hemen her zaman en önemli özel çıkarları temsil eden bir yüksek konsey, yürütme kurulu görevi yapan bir alt konsey ve seçimle ya da ender olarak atama ile iş başına gelen üst düzey sivil görevlilerden (İtalya'da *consoli*, Fransa'da *jurés* ve Felemenk'te *échevins*) oluşuyordu. Bunları yurttaşların bir bölümünü temsil eden dernekler, loncalar (İtalya'da *arti*, Almanya'da *Zünfte*, İngiltere'de *guilds*) ve kendi yöneticileri olan *capitano del popolo*'yu kendileri seçen silah altındaki kurumlar dengeliyordu. Sivil otoritelere paralel olarak dinsel otoriteler mevcuttu: Rahipler ve on üçüncü yüzyıldan sonra da kentte üslenmiş manastır tarikatları. İtalya'da siyasi yetkililer ile sosyal sınıflar arasında çıkan anlaşmazlıklarda ara sıra *podestà* < adındaki gezici bir üst düzey sivil görevlinin hakemliğine başvurulurdu.

Bu özerk düzenlemeler kentin ötesindeki kırsal alana değil, yalnızca ucuna kadar gidiyordu. Kent, yiyecek içecek ve gerekli

malların sağlanması bakımından kırsal kesime bağımlıydı ve aslında boyutları değişen bir alanın kontrolünü elinde tutuyordu. Ne var ki, Yunan *polis*'inin tersine "kapalı" bir kentti ve kırsal kesimde yaşayanlara eşik haklar tanımıyordu. Ekonomik ve siyasal ilişkiler küresel ölçekte var olmakla birlikte kısıtlı bir kentli nüfusun çıkarlarına göre yürütülüyordu. Yunan kentlerinin meclisleri gibi bu sınırlı kuruluş bile kendini tek bir ses olarak ifade edemiyordu. Konseylerde temsil edilen egemen sınıf giderek genişliyor, ancak ücretli işçileri içine alacak boyutlara ulaşamıyordu.

Ücretli işçiler ne zaman iktidar savaşına girseler –on dördüncü yüzyılın ikinci yarısında ekonomik kriz sırasında– kaybettiler. Sonuçta, iktidar birkaç ailenin, hatta tek bir ailenin elinde toplanıyordu. Bu çatışmaların görülür bildirgesi, kent uzamının avantajlı ya da hatta spekülatif biçimde ele geçirilmesi için yapılan yarıştı. Kurumsal roller bu yarışın yalnızca bir bölümüne düzen getirebiliyordu.

Yukarıda anlatılanlar başka türlü genel modellere indirgenmeyen ya da genel kuramsal düşüncelerle desteklenmeyen çok sayıda somut deneyime uygulanabilir. Ortaçağ Avrupası'nın kentlerinde "özgürlük" yoktu, "özgürlükler" vardı; bu kentler soyut kurumsal kategorilere değil, kendine özgü her somut duruma uymak üzere tasarlanmış kurumlara göre nitelik kazanırdı. Kentin fiziksel biçimi, bu ortamın olanaklı kıldığı siyasal örgütlenmeye bağlıydı. Bu, çok sayıda oyuncunun toplamp çatışmaya girdiği bir sahne, kabul etmek ve edilmek için herkesin ve bir kişinin çıkarının gözetildiği bir imaj görevi yapan bir ortamdı. Kentin yapılanmasının çok yönlülüğüne bakarak bileşiminde yer alan dört yenilikten söz edebiliriz:

1 Kamu yapıları ile özel yapıların kısıtlamaya gidilmeden biraraya toplanması, bir özet ve kolayca tanımlanabilir dış cephe sunan, bütünleşmiş ve büyük ölçüde kişilik kazandırılmış bir organizmayı oluşturmuştur. Ortaçağ kenti bize bir "düzene bağlı değilmiş" gibi görünebilir. Çünkü Ortaçağ kenti hem Eskiçağ hem

de Rönesans kentlerinde kullanılan büyük ölçekli geometrik plana dayandırılmaz. Bu plan yerine zamanla birbiri ardına farklı noktalara eklenen çeşitli unsurların mükemmel bir uyarlamasına dayanır. Sokaklar ve meydanlar her oyuncunun kendi rolünü oynadığı ve toplumun kimliğini bulduğu, iyi kurulmuş, benzersiz bir çevre yaratır. Sokakların biçimleri farklıdır ve kolektif, belirlilik kazandırılmamış bir dizi işlevi vardır: Arabaların ve yayaların geçmesi; dinlenme yerleri; pazarların kurulması, toplantıların ve kutlamaların yapılması gibi. Meydanlar, daha geniş olmakla birlikte sokaklar ile aynı kavramsal gereksinmeleri karşılayan mekanlardır. Hemen hemen her zaman birkaç kat yüksekliğinde olan yapılar, yoğun birer kütle olarak bu karmaşık sisteme bakar. Ön cepheleri kamuya açık alanın duvarlarını oluşturur (Venedik'te kanallar birden çok amaca hizmet ederken adalardaki yaya trafiğinde yalnızca yaya geçitleri kullanılır. Ve bunlar, on dokuzuncu yüzyıla kadar kesintisiz bir ağ ile birleştirilmemiştir.) Bu tür bir mekanizma özel çıkarları kamu alanlarındaki düzenlemelerde bir işbirliğine gitmeye zorluyordu. Yapının kendini gözler önüne serme aracı olan ön cephe aynı zamanda "sokağa bir armağan"[7], kent çevresinin olağanüstülüğüne ve işlevselliğine bir katkı oluyordu. Ortaçağ heykelleri de, aslında, özel ve kamusal dünyalar arasındaki bu ortak yüzeye özenli bir uyum getiriyordu. Birbiriyle yarışan çıkarlar arasında uzlaşmanın en küçük ayrıntısını bile zorla kabul ettiriyordu. Bu, ikisinin çakıştığı alanlar için özellikle geçerliydi: Sokağın bir parçasını kaplayan kayalar, sütunlu galeriler, dış merdivenler.

2 Hem sosyal kurumların hem de fiziksel ortamın başka bir ortak özelliği karmaşıklıktı. Kentin kamusal alanının yapısı farklı güç merkezleri arasındaki dengenin sonucuydu: Piskoposluk, sivil yönetim, tarikatlar, loncalar ve sosyal sınıflar. Büyük kentler kesinlikle tek bir merkezle tanımlanamazdı; onun yerine bir dinsel merkez, bir siyasal merkez ve bir ya da daha çok ticaret merkezi mevcuttu. Bu merkezler aynı sınırları paylaşır, yine de hiçbiri diğerine en küçük ölçüde bile muhalif olmazdı. Her kent

quartiers, sestieri, rioni, kasaba ya da bölgelere bölünmüştü. Her birinin çoğunlukla bir ölçüde siyasal özerkliği, kendi örgütü ve sembolleri vardı. On üçüncü yüzyıldaki dilenci tarikatlarının –Fransiskenler, Dominikenler, Augustinusçular, Servitler– yaygınlaşan manastırları da, misyonlarını yerine getirdikleri kentlerde ikinci dereceden merkezler haline geldi.

3 Ortaçağ kentinin kapalı ve ayrıcalıklı karakterinin bir sonucu da yoğunluktu: Kent, mümkün olduğunca sınırlı bir alanı kaplıyordu. Bu alanda en çok aranan yerler merkezdeydi; yapılar yükseliyor ve kentin genel profiline kamu yapıları –kiliseler, belediye binaları– ile bu yapıların genellikle dikey gelişmeleri egemen oluyordu. En pahalı kamu projesi (Venedik dışında) savunmanın vazgeçilmez bir unsuru olan, belli bir alanın yüzeyini mümkün olan en kısa dış çizgileri izleyerek çeviren surların yapılmasıydı. Yeni surların yapımı, eski çember bütünüyle amaca hizmet edemez duruma gelinceye kadar mümkün olduğunca ertelenirdi. Yalnızca, on dördüncü yüzyılda yaşanan krizden kısa süre önce (Floransa, Sinea, Bologna, Verona, Padova, Ghent, Louvain ve Köln'de) girişilen sonraki yayılmalarda tamamlanmamıştı ve ekilmiş açık alanlar çok sonraki yüzyıllarda sur içine alındı. Yatay yayılma ile yükseklik arasındaki bu yeni ilişki, kentin üç boyuta yayılan fiziksel bir varlık olduğunun algılanmasına katkıda bulundu; yurttaşların kolektif kimliğinin lehine, doğada yer alan ancak ondan kolayca ayırt edilebilen kesin ve somut bir imaj kazandı. On üçüncü ve on dördüncü yüzyılın ressamları bu ortamın hem etkin katılımcıları oldular hem de tanıtılmasında görev aldılar.

4 Ortaçağ kentinin gelişmesinin dinamik karakteri, güçlükle sonuç çıkardığımız sürekli bir tamamlanmamışlık durumu yaratır. Çünkü bizler, on beşinci ve on sekizinci yüzyıllar arasında kurulan kentlerin daha sonraki son boyutlarına alışmışızdır. Ortaçağ'da kiliseler ve kamu yapıları çoğunlukla yapı iskeleleriyle örtülmüş inşaat alanlarıydı ve bitirilmiş evler ile inşa edilmekte olan bu yapılar sıra ile birbirini izliyordu; her proje şaşırtıcı yeni

bir ek getiriyordu. Birbiriyle uyum içinde, geçmişin belleğinden çok geleceğin rehberi olan üslup kuralları kompozisyon birliğini güvence altına alıyordu. Aynı zamanda hem esnek hem de değişmez, akılcı olabilecek bir dizi kural arayışı Île-de-France'ta bir grup patron ve inşaatçının daha sonra Gotik adı verilecek uluslararası dekoratif ve yapısal bir üslup yaratıkları on ikinci yüzyılın ikinci yarısında ilerleme kaydetti.

Tonozlu taş yapıların analizi öylesine ileri götürüldü ki, çevre duvarlarının kesintisizliğinden vazgeçilerek destekleyici üç boyutlu çerçeve ile desteklenen unsurlar birbirinden kesin olarak ayrıldı; çeşitli yapı unsurları arasındaki süreklilik, projeye bir bütün olarak sürekli göndermede bulunan bu çerçevenin içinde oluşturuldu. Her unsur sistemin bütünü içinde yerleştirileceği yerin damgasını taşıyordu ve bu unsurlar sisleme bağımlıydılar. Bu amaçla, sivri kemerin kullanılması önemliydi. Çünkü bu kemerin tepesini ayakları arasındaki açıklığa bağlı olmaktan kurtarıyor ve yüksekliği, payandalar arasındaki açıklığa bağlı olmadan sabitleştiriyordu. Kilisede bir dizi bölme birleştirilerek kesintisiz bir mekana dönüştürülüyor ve tavan, bölmelerin değil bütün kilisenin boyutlarını dengelemek amacıyla yükseliyordu. Her öğenin biçimi ve bezemesi yeniden keşfedilebiliyordu. Bu durum, sadece Rönesans ölçünlemesi ve Klasik örneklere yeniden başvuruyla çözülebilecek uzatmalı bir mükemmellik arayışına esin kaynağı olacaktı.

On üçüncü yüzyılın ilk yarısından başlayarak Gotik repertuarın yayılması kentte kontrollü değişikliklerin çok daha hızlı ve kapsamlı yürütülmesi için bir yöntem sağladı. İlk kez, Latincenin günümüzün dinbilim skolastisizminde oynadığı role paralel olan birleşmiş bir Avrupa mimarı dili oluştu. Hâlâ büyük farklılıklar bulunmakla birlikte Avrupa kentleri tek ve bilinçli bir uygarlığın ürünleri olarak tanınabilir duruma geldi.

Bu tartışmayı layıkıyla anlatmak için gereken inceleme kitabın bütününden büyük ölçüde daha uzun olacaktı; ama aşağıdaki bölgelerin anlatılmasıyla özetlenebilir:

I Klasik Çağ'da kentleşmiş Akdeniz bölgesi – Kuzey ve Orta İtalya, Güney Fransa. Burada (Venedik'in yanı sıra set yapılarak koruma altına alınan Ferrara gibi başka yeni kentler kurulmakla birlikte) hemen hemen bütün kentler daha önce Romalılar döneminde var olan bir plana göre gelişmiştir.

II Arap ve Bizans işgalinde olup yeniden fethedilen Güney İtalya ve İspanya. Buralardaki bölgelerin önceki kent örnekleri ile daha yakından karşılaştırılması gerekir.

III Loire ile Ren, Almanya, İngiltere ve İskandinavya ile Slav ülkeleri arasındaki alan. Buralarda Roma yerleşmelerinin izleri ya enderdi ya da hiç yoktu. Bu nedenle birkaç kent klasik örneğe uyduruldu. Birçoğu da bu dönemde özgün bir tasarıma göre kuruldu.

I

Bir zamanlar Romalılara ait olan kentlerin ilk tasarımları – hem yapılış hem de genel denge olarak çoktandır önemli ölçüde değişmişti – yeni kent işlevleri için genellikle nötr bir geometrik temel olan ızgara plana sahipti. Ticaret merkezi çoğunlukla değiştirilmeyerek foruma uyarlandı (Lucca, Floransa, Bologna, Padova, Lyon). Periferideki alanlarda yeni siyasal ve dinsel merkezler çoğunlukla surların uzağında kuruldu. Etkinlikleri açısından gereken alanı bulmak buralarda daha kolaydı. Surların çevresinde gelişen yerleşmelerde, kapıların önünde birleşen sokak tasarımları yinelendi ve böylece kentler yeniden büyüyebildi. Bir eksene göre dönen ve açı yapan bağlantıların transit yapılara güçlük çıkardığı yerlerde ortaya çıkan organizma, benzersiz bir karmaşıklıktaydı.

Bu süreç, bir ovada yer alan ve biçimi önemli bir nehre göre belirlenmemiş olan Bologna'da şematik bir açıklıkla görülür. Uzak geçmişten beri yerleşilen eski kent Kuzey İtalya'nın en büyük kolonilerden biriydi. Yetmiş hektarlık bir alanı kaplıyor ve

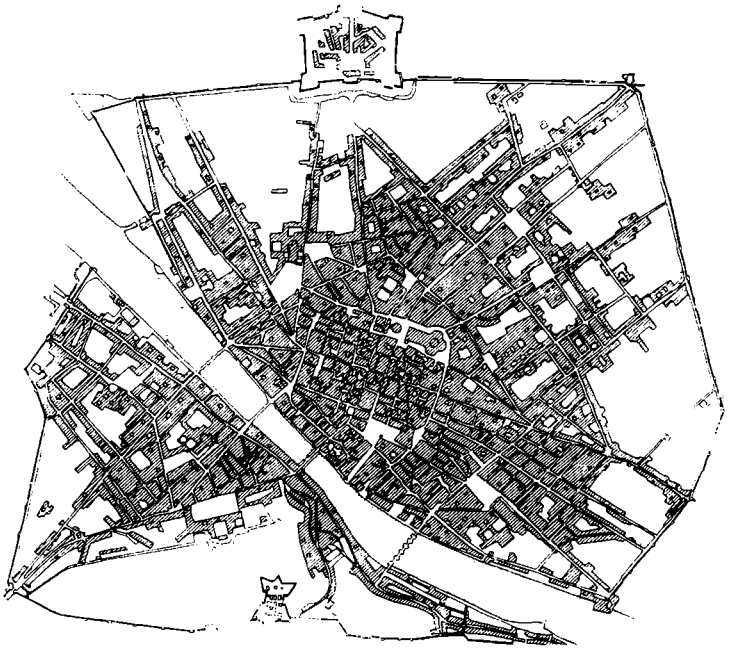

18 Bologna (C. Duchet'nin gravürü, 1592)

nüfusu on binleri buluyordu. Ortaçağ'da kent, altıncı yüzyılda yapılmış bir surun içinde kalan Roma dörtgen yerleşiminin yalnızca güneybatı ucunda uzanıyordu; Lombardlar kenti Ravegnana kapısının dışına kadar genişlettiler ve bir noktada birleşen sokakları doğudaki ovadan koruyan yarım daire biçimli bir sur yaptılar. *Extra moenia* katedrali 1019 yılında kentin bugün de hâlâ bulunduğu güney ucuna taşındı. Avrupa'nın en eski üniversitesi olan ünlü üniversite 1088'de kurularak Ravenna'dan alınan Iustinianos Yasaları'nın korunmasını üstlendi. Kontes Matilda 1115 yılında öldükten sonra Latin ve Lombardiya kentlerinin katıldığı Komün kuruldu. On ikinci yüzyılın sonunda kent, üç kat büyüyerek 120 hektarlık bir alanı kaplıyordu ve Roma dörtgen yerleşiminin bütünüyle doğudaki yarım daire biçimli uzantıyı içine alan yeni sur çemberi (1055 – 70) kentin övünç kaynağı olmuştu. Komün, 1201'de eski çekirdeğin merkezine kesin olarak yerleş-

ti. Bu yüzyılın ikinci yarısında kocaman bir üçüncü sur çemberi yapılmaya başladı. 1380'de tamamlanan bu surlar kentin alanını her yönde genişletti. Batıda, bir noktada kesişen ikinci bir yol demeti de San Felice kapısında (yaklaşık 450 hektar) birleşiyordu. Surlarla çevrili alanın uzunluğu, bir noktada birleşen iki dizi yolları, aralarındaki yapılış ölçeğine göre, başlangıç noktalarından itibaren az ya da çok bir mesafede kesiyor ve değişen önemlerini, yani kent ile çevre topraklar arasındaki ilişkiyi gösteren bir diyagram işlevi görüyordu. 1211 yılından başlayarak kent sokaklarının bir yanında yer alan ve toplam 38 kilometreye ulaşan sütunlu galerilerin yapılışını belirleyecek bir dizi yasa çıkarıldı.

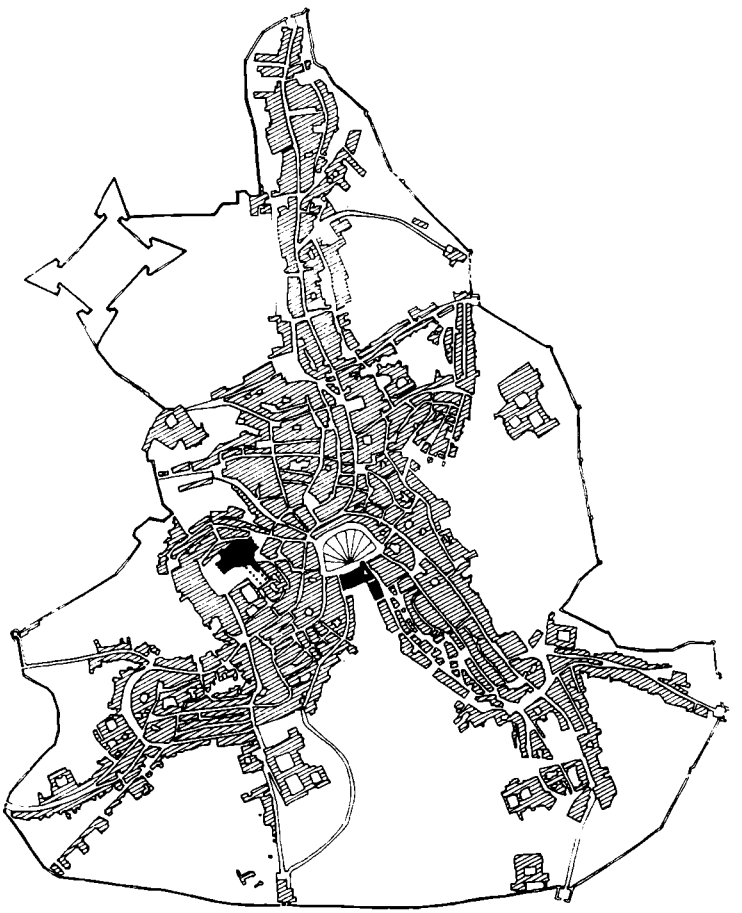
Daha önceden var olan bir tasarıdan yararlanılmasının başka bir örneği de Floransa'nın gelişimidir. Florentia, ikinci derecede önem taşıyan bir Roma kentiydi. Yüzünü pusula ibresine göre dönmüştü, ama ne çevre kırsal alandaki mülkiyet sınırları ne de Arno Nehri ile uyuşma içindeydi. Bu yerleşme daha sonraki gelişmesini belirleyen bir etken olacaktı. Karolenj döneminde kent, nehre bitişik olan üçgen kadar Roma dikdörtgeninin de güney bölümünü içine alıyordu. On birinci yüzyılda büyüyerek her zaman ana eksenlerin kesiştiği noktada yer alan eski forumun kuzeyine yayıldı ve dört kapının da dışına çıkmaya başladı. Burada da 1115 yılında kurulan Komün, 1173–1175 tarihleri arasında surların "eski çember"ini yaptırdı. Bu organizmayı çevreleyen, Dante'nin anlattığı surlar daha önceki surların etrafında dönerek, nehrin iki kıyısında surların etrafında gelişmekte olan yerleşmeleri içine alıyordu. Bir sonraki yüzyılda kent –artık, 100.000 kişinin yaşadığı, Avrupa'nın en önemli imalat ve finans merkezlerinden biriydi– bu uzunluğun dışına taştı ve Arnolfo da Cambio'nun gözetiminde yapılan gerçekten düzenli bir planı gerektirdi. Merkez ve periferi birbiri ardına yeniden tasarlandı. Eski çekirdeğin gerisinde hem bir dinsel merkez –yeni Santa Maria del Fiore Katedrali– hem de siyasal bir merkez –Palazzo ve Piazza della Signoria– oluşturuldu. Kentin daha çok gelişeceği beklentisiyle 480 hektarlık bir alam içine alan yeni bir sur çemberi planlandı. Bu çember de, aynı nedenden dolayı eskisini

19 1783 yılındaki haliyle Floransa'nın haritası

eksen alarak surların çevresinde dolanıyordu. Rönesans ressamlarının on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda tuvale aktarmaya çalıştığı kusursuz kent biçimine temel olan, işte bu görünümdü.

Pek çok başka örnekte bir nehrin varlığının, daha önceki tasarımı geri plana atarak Romalıların ızgara planlı kentinin gelişmesini etkilediği görülür. 419'da Vizigotların başkenti olan, Garonne Nehri kıyısındaki Toulouse, Güney Fransa'nın en önemli metropolüydü. Albi Haçlı Seferi (1226–28) özerkliğine son verdiğinde İtalya'nın büyük komünleri düzeyinde bir kent devleti olmak üzereydi. Romalılardan kalan çekirdek uzantıları –batıda Saint–Sernin'in ünlü heykeli ile Bourg ve nehrin karşı kıyısında Saint–Cyprien mahallesi– 1140 yılı dolaylarında taş bir surla

20 1848 yılında çizilmiş Siena haritası

çevrildi. 1152 ve 1284 yıllarında da Garonne Nehri'nin üzerine dört köprü yapıldı. Taş bezemeli tuğla sur, nehrin iki kıyısındaki geniş alanı birleştirerek Saint-Étienne ile Saint-Sernin kiliseleri ve Jacobusçu manastır gibi önemli anıtları biraraya getirdi.

Benzer biçimde, nehir kentlerinin birçoğunda –Bordeaux, Tours, Köln– organizma, dikdörtgen biçimden nehre bitişik yarım daireye dönüştü. İki nehrin birleştiği –Koblenz, Lyon– ya da nehrin keskin bir kavis yaptığı –Verona– yerlerde kurulan diğer kentlerde, Romalılar döneminde yarımadanın üzerinde oluşturulan çerçeve büyük bir özenle korunmuştu. Genişleme hareketi, eski çekirdeğin iyice uzağında, ya yarımadanın tabanında ya da nehrin karşı kıyısında yapıldı.

Tepelerin bulunduğu alanlarda araziye uyularak daha önce var olan tasarımın düzgünlüğü bir yana bırakıldı. Kent organizmasının büyüklüğüne doğal sınırlama getirildi. Alplerde, Apeninlerde ve Fransa'da Massif Central'de savunulabilir yükseltilerde orta büyüklükte kentler kuruldu. Bu durum, en azından bir örneğin, önemi ve büyüklüğü yukarıda anlatılanlar ile karşılaştırılabilir büyük bir kent olan Siena'nın gelişmesini engellemedi.

Eski Etrüsk ve Roma kenti coğrafi ve topografik açılardan özellikle uygun bir yerde değildi. Yine de kent Ortaçağ'ın sonunda Lombard istilası Flaminia Yolu'nu kapattığında ve hem Romalıların kıyı yolları hem de Chiana Vadisi'ndeki Cassia Yolu'nun bir bölümü bataklığa dönüştüğünde önem kazandı. Yedinci yüzyılda Rotari'lerin kurduğu ilk Ortaçağ kenti, katedralin bulunduğu Santa Maria ile Castelvecchio'nun iki tepesini kaplıyordu. Bu çekirdeğin doğusunda yerleşmelerin iki yönde de artmasına tanık olan bayır çizgisi boyunca Roma Yolu uzanıyordu. Büyük komün kenti on birinci yüzyılın sonunda bu düzende gelişti. *Terzi*'ye (üçe) bölünen eski dış çizgisini korudu – yani eski çekirdeği içeren Città, kuzey bayırı dolayında Camollia ve güney bayırı dolayında San Martino. Bu üç bölüm sonra kendi içinde yedi *contrade*'ye bölündü.

Santa Maria tepesinin doruğu, çan kulesinin sivri tepesinin kentin profilinin üzerine taç gibi oturduğu katedrali desteklemek üzere genişletildi. Katedralin siyah ve beyaz çizgili dışı, çevresindeki kırsal alana oranla bu büyük yapıya olağanüstü önem ve görsel öncelik kazandırıyordu. Bayırlar boyunca giden sokakların kesiştiği yerin güneyindeki içerleklik, belediye meclisinin (Palazzo Pubblico) yapılması ile biçim değiştirdi. Yapı,

önünde yer alan, yukarıya tırmanın geniş eğimli içbükey yüzeydeki Campo'nun sınırına ve eğimine bakıyordu. Topluma ait açık bir alan olan Campo üst düzey kamu görevlileri için yapılan, aşılması imkânsız bir mimari uyum içindeki binaya bakıyordu.

Campo arazisinin bilinçli olarak biçimlendirilmesi olağanüstü bir değişikliği ortaya kopar: Tepede evlerin oluşturduğu çan biçimindeki kavisli profil ile tepenin aşağısında Palazzo'nun hafif kırık, keskin çizgilerden oluşan yönü, birbirine eşit olmayan dokuz parçaya bölünmüş tarak biçimli istiridye kabuğu ile döşenmiş yola bakar. 1325 yılında planlanıp Palazzo'nun doğu köşesine yerleştirilen ve *piazza*'ya bakan küçük bir kilisenin desteklediği yüksek çan kulesinin karmaşık bir işlevi vardır: Palazzo'nun merkezin dışında düşüşünü (batıya doğru) düzeltip dengeler; *piazza*'nın açıklığında göze çarpar; kentin içi ve dışı arasında dev bir mil gibi Siena'nın uzaktan görünüşünde katedralin kütlesi ile yarış eder. Tuğladan düzgün gövdesinin üzerinde denge sağlayan gri taştan çentikli tepesi, büyük topluluğun çevresine bir çeki düzen verir ve kendisini çevreleyen manzaraya her yönde yollanan bir sinyaldir.

Çok az örneği olan bu türden bir nitel başarının, kuşkusuz bir dizi bireysel katkı içermesi gerekmektedir. 1284'ten 1295'e kadar katedralde başmimar olarak çalışan Giovanni Pisano'nun el verdiği ve Siena resminin büyük öncüsü (1319 yılına kadar aktif olan) Duccio'ya da birçok konuda danışıldığı sanılmaktadır. Bu önemli yerde özel ve kamu gereksinmeleri arasındaki özenli uyum duygusunun inceliğini ortaya koyan, 1262 ve 1297 yıllarında yapılan heykeller, Campo'ya bakan yapıların gerekli özelliklerine ve onun izin verilen (ve yasaklanan) kullanımına ayrıntılı bir düzenleme getirir.

Kentin üzerine kurulduğu bayırların meydana getirdiği Y biçimini çevreleyen sur çemberi 1150 yılı dolayında yapıldı; birbiri ardına 1220, 1260 ve 1326 yıllarında genişletildi. Çevredeki yamaçlar ile dış hatları da içine alarak 180 hektarlık bir alana yayıldı. Bu alanın yüzölçümü büyük ova kentlerininkinden daha

az değildi. Siena daha sonra on dördüncü yüzyılda acı bir veba salgını yaşadı ve Floransa ile savaşa girdi. Floransalılar, Siena'dan ancak 1555 yılında çıkarıldı. O gün bugündür kentin tarihi bu görkemli yapılanmanın istikrarsızlığının etkisinde sürdü. Bu, ne kentin büyüklüğü, ne de kaynakları ile bağdaşıyordu ve bir insan grubunun sonuçta yeniden keşfettiği çevreye paradoksal başkaldırısının kanıtı olarak kaldı.

II

Uzun zaman Bizans'ın yönetiminde kalan topraklarda –Güney İtalya'nın kıyı bölgeleri ve Balkan Yarımadası– kentin büyümesi kontrol altına alındı ve daha önceki yüzyıllarda görülen savunma amaçlı küçülme her zaman bir özellik olarak kaldı. Bizans yönetimi belli başlı Yunan–Roma kentlerinin birçoğunu –Brindisi, Taranto, Sirakuza, Agrigento, Atina, Korinthos– yavaş yavaş boşalttı. İç bölgede özellikle engebeli arazilerde bulunan çok sayıda kent –Matera, Enna, Mistra– önem kazanırken Yunan–Roma kentlerinde yaşayan halk küçük, kolayca savunulabilir alanlara –Sirakuza'da Ortygia dolayları, Agrigento ve Atina'da akropolis yapıları– yerleştirildi. Araplar Sirakuza'yı 848 yılında fethettiler. Keşiş Theodiosos yazdığı bir mektupta Eskiçağ dünyasının büyük başkentlerinden birini Avrupa coğrafyasından silen bu büyük olayı büyük heyecanla anlatır.

Araplar, Güney İtalya'mn kıyı kentlerini uzun süre yıldırdıktan sonra bir buçuk yüzyıl boyunca Sicilya'yı işgal ettiler: Siponto 927'de, Taranto 976'de işgal edildi ve Roma 846 yılında yağmalandı. Yine de Bizans on birinci yüzyılın sonuna kadar Calabria ile Apulia'dan çıkmadı. Normanlar ise 1071'de Bari'yi işgal ettiler. Yunanlıların uzun süren egemenliği Apulia kıyısında sıralanan kentlerde silinmez bir iz bırakmıştı ve bu iz Norman ve Schwaben yönetimleri zamanındaki değişimler sırasında da ağırlığını korudu. Hauteville'ler ile Hohenstaufen'lar saraylarını sürekli değiştirdiler. Uzun vadede hiçbir kentte önemli bir değişik-

liğe girmeden birçok kentte tek tek sivil ve dinsel anıtlar yaptılar.

Araplardan geri alındığında çok sayıda Bizans kenti marjinal konumunda bırakılmakla birlikte Campania'da birçok liman –Salerno, Napoli– uygun bir fiziksel gelişmenin yanı sıra siyasal ve ekonomik açılardan yeni önemler de verilerek ödüllendirildi. Her zaman nüfusun yoğun olduğu bir alanın merkezinde bulunan Napoli eski çağlardan beri önem kazanmış bir kent planını miras alarak güney krallığının sürekli başkenti olarak ortaya çıktı.

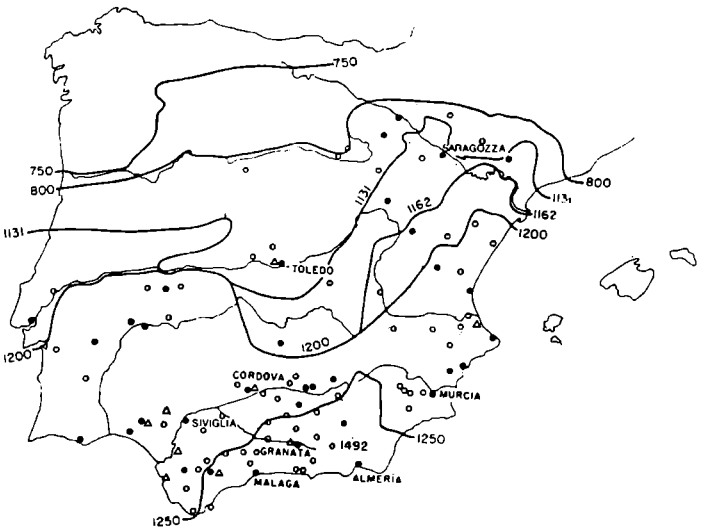
Geç Ortaçağ'da Napoli toprak sahiplerinin kenti olmaya devam etti. On ve on birinci yüzyıllarda yapılmış sur çemberinin içinde kalan Yunan–Roma yerleşmesinin yalnızca bir bölümünü kaplıyordu. Sonraları bu surlar ile deniz arasındaki alanı içine alacak biçimde genişledi. Böylece, düzgün Hippodamos planının yanında ortaya çıkan düzensiz ve parçalı planla Arap prototipine benzedi. 1266 yılında Napoli'yi başkenti yapan Anjou'lu Charles kente bir dizi önemli yapı ekledi – demirleme yerinin kuzey ucuna kale, çarşı, güney surları, limana bir mendirek ve (Fransız stilinde dolaşılabilen bir apsisi olan) San Lorenzo Kilisesi. Kurduğu *sedili* (bölgeler) sistemine dayanan özerk yönetim ise kuşkusuz Kuzey'in etkisindeydi. Böylece, "Batı'nın en eski kentlerinden biri... on üçüncü yüzyılın sonunda oluşum halinde bulunan krallık Avrupa'sının ilk başkentlerinden biri oldu; Paris örnek örnek alındı... ne var ki, II. Friedrich'in bıraktığı mirasa çok şey borçluydu."[8] Üç ana seviyeli sokaklar (*decumani*) ile birçok yokuşun kesiştiği sokaklardan oluşan ızgara plan çok sayıda heterojen yapı topluluğunu barındırıyordu. Bu süreç, kentin açıkça okunabilirliğinden özveride bulunmadan yüzyıllar boyunca sürecekti.

Gerçi büyük çoğunluğu Yunan–Roma kökenli olan, Araplardan geri alınan bu İtalyan ve İspanyol kentleri tümüyle farklı büyüklükteydi. Müslümanların işgali altındayken büyük değişimlere uğramışlar, en büyük gelişimlerini ve refahlarını bu süre içinde yaşamışlardı. Bu kentlerin yapısı –ikamet edilen mekanlar

bir iletişim ağı görevi yaparken birbirine bitişik çevrili arazideki binalar ortadaki avluya bakıyorlardı– büyük ölçüde biraradalık oluşturacak, yaşanan ve ekilen yerleri içine alacak biçimde uyarlanmıştı: Geniş alanları kaplayan Palermo'nun nüfusu yüz binlere, Cordoba'nın nüfusu ise belki de yarım milyona ulaşmıştı.

Hristiyan Haçlılar bu organizmaları daha zengin ve daha evrimleşmiş bir toplumdan miras aldılar. Onları, kenti istemleri doğrultusunda yeniden ve daha sınırlı kaynaklarla kullandılar. Bir anlamda bu organizmalar yukarıda anlatılan Klasik gelenekten kopuşun benzerini yaşıyordu. Sonuçta sürekliliğin, yoğunlaşmanın ve kırsal kesimden kopuşun birbiriyle çatışan gereksinmeleri ortaya çıktı. Bu devralış, Batı kültürünün özgünlüğüne ilk kez başkaldırarak iki heterojen kültürün katkısının şaşırtıcı biçimlerde birleştiği çok sayıda ve çok ilginç kent ortamları meydana getirdi. Başka bir bakış açısından ise bu, yabancı bir kültür mirasının ilk kez büyük ölçekte çarçur edilmesiydi. Bu yabancı kültür özümlenme sürecinde hızla gücünü yitirdi. Haçlılar bir ölçüde bu kaybı anlayıp birçok anıtsal yapıyı koruyarak zararı karşılamaya çalıştılar: Palermo'da II. Guiglielmo Parkı'nda Araplardan kalan yapılar ve büyük Cordoba Camii ancak on altıncı yüzyılda kısmen değiştirildi.

Normanlar tarafından 1072'de fethedilen Palermo, tepelerin oluşturduğu yarım dairede, Conca d'Oro'da kurulmuş büyük bir metropoldür. Hafifçe yüksekte kurulu eski kent ile limanı geniş bir alana yayılan yerleşmelerle çevriliydi ve iç bölgelerden gelen doğal ve yapay akarsularla besleniyordu. Yeni egemen sınıf sayıca azdı ve kentin birkaç stratejik noktasını elinde tutuyordu. Tepelerin yanında *via coperta* (kapalı yol) ile katedrale bağlı olan kale vardı; krallar devletin zenginliğinin temeli olan bu olağanüstü ve egzotik organizmada saraylar kurmuşlardı. Avrupa'ya özgü kuralların benimsenmesi daha sonraki yüzyıllarda yavaş yavaş başarıldı; buna daha yoğun yapılaşma da dahil edildi –birçok aşamada tahkim edilmiş iç mekanı çevreleyen duvarlar ve dış çevre duvarı kaldırıldı– ve daha önceki alçak, içeriye ba-

21 Arap kentleri ve İspanya'nın yeniden fethedilmesinin evreleri (C.T. Smith An Historical Geography of Western Europe before 1800 [Batı Avrupa'nın 1800'den Önce Tarihsel Coğrafyası], *1967)*

kan blokların yerine çok katlı, dışarıya bakan yeni bir yapı tarzı getirildi. Kentin bir bölümünü oluşturan yeşil alanlar giderek doldu. Ancak, Palermo'nun bugünkü yıkıntı durumunda bile sahip olduğu krallara yaraşır karakterini veren alışılmadık büyüklükte çok sayıda açık alan –Palazzo, Piazza Marina, Papireto'nun tepesindeki açık alanlar– kaldı.

İtalya kentleri arasında Palermo'ya özel bir saygınlık kazandıran bu melezleştirme, İspanya kentlerinin büyük çoğunun standart bir niteliğidir. 713'te Arapların işgal ettiği, ancak Frankların diğer kentlerden daha önce, 801 yılında geri aldığı Barcelona –Arapların 985 yılındaki son işgalinden– sonra Batı Akdeniz'de önemli bir ticaret merkezi oldu ve İtalya deniz kentleri ve Marsilya ile benzer bir gelişme süreci geçirdi. Hemen

22a Toledo: El Greco'nun bir resmi (El Greco Müzesi, Toledo, Toledo, fotoğraf: Anderson, No. 16995)

22b Bugünkü Toledo (fotoğraf: Enformasyon ve Turizm Bakanlığı)

23 Granada: Elhamra'dan Albaicin'in bir bölümü (fotoğraf: Benevolo)

hemen 100 hektarlık Roma örneğini çevreleyen kent surlarının bir bölümü Araplar döneminde değiştirildi. Aragon kralları 1350 yılında buraya ek yaptılar. Ancak burası yavaş yavaş evlerle doldu. Avrupa'nın birçok kentinde olduğu gibi, genişleyen kent, kentin dışındaki yolları izleyen düzensiz bir ulaşım sistemine sahipti.

İslam egemenliğinin daha uzun bir zaman dilimini kapsadığı bu kentlerde, yeniden fetihten önce ve sonra daha köktenci değişiklikler yapıldı. Toledo, 712 yılında Araplar tarafından işgal edilmeden önce Vizigotların başkentiydi; 1085 yılında Hristiyanlar tarafından yeniden alınarak Kastilya ve Leon krallıklarının başkenti oldu. Diğer kentlerde –Valencia, Almeria– alışılmış biçimde olan düzgün hale getirilip genişletilmiş sokakların engellediği dağlık görünümü ve sokaklara bakan çok katlı yüksek yapılar kamu alanlarının korkutucu biçimde çoğalmasına yol aç-

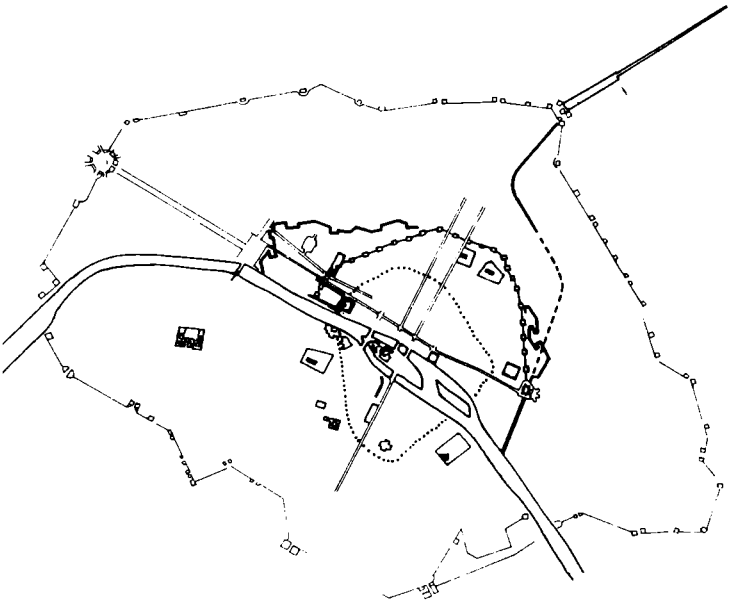
ti. Kurallar, bu çıkıntıların sokağın genişliğinin her iki yanında üçte birini aşmamasını, geri kalan ortadaki üçte birin ise hava, ışık ve yağmurun girmesi için ayrılmasını gerektiriyordu. En önemli kamu yapıları –Alcazar, yeniden fetihten hemen sonra yapıldı ve Gotik katedrale 1227'de başlandı– yukarıya doğru genişletildi; çevrelerindeki alanların dar olması nedeniyle bunlar ancak uzaktan bütünüyle görülebiliyordu. Kentin benzersiz dış görünümünde toplanan bu farklı karakter, bu etkenlerden kaynaklanıyordu.

Endülüs kentleri daha sonra yeniden fethedildi – Cordoba 1236'da, Sevilla 1248'de ve Granada ancak 1492'de. Bugün de bu kentlerde Arap karakteri daha güçlüdür. Buralarda (bölgenin iklimine çok uyan) bütünüyle alçak, kısa evlerin bulunduğu mahalleler vardır: "Bütün mimari evlerin içindedir; dışarıya çok az özen gösterilir."[9] Hristiyanlar, Müslümanlardan kalan belli başlı anıtları –Cordoba Camii, Sevilla Giralda'sı, Granada Krallık Sarayı– saygı gösterip korudular. Birbirine zıt kültürlerin etkilerinin birarada var olması bu kent ortamlarının sürüp giden bir niteliği olacaktı. İspanya, Sevilla'yı lojistik merkezi olarak kullanıp fetihlerle denizaşırı bir sömürge imparatorluğu kurduğunda bu karma çevreler, uzaklardaki Meksika ve Peru'da bile beklenmedik sonuçlar doğurdu.

III

Kuzey Avrupa'da daha önce var olan organizmalara dayalı kentler –Trier, Köln, Mainz, Augsburg, Londra– ile özgün tasarımlardan doğanlar arasındaki ayırım önemini kaybetti. Çevre koşulları ve yeni inşa teknikleri, özellikle de ahşap kullanılması planimetrik ana hatları etkiledi.

Seine'in yükseltilen sol kıyısında kurulu Roma kenti, Paris'i oluşturacak çok sayıda unsurdan sadece biriydi. On ikinci yüzyılın ilk yarısında bu başkent, sağ kıyıda yer alan Champeau çarşısının yanı sıra Grève ve Saint–Germain– l'Auxerrois olarak iki yerleşme şeklinde gelişti. Sağ kıyısı ticaret merkezi, sol kıyısı

24 Paris kentinin art arda genişleyen sınırları (L. Bergeron, yay., Paris, Genèse d'un paysage [Bir Doğa Görünümünün Doğuşu]. *Paris: Picard, 1989)*

üniversite olan Cité adası Philippe Auguste'ün eklediği Les Halles (1186), sur çemberi (1180–1210) ve nehrin üzerindeki Louvre kalesi ile tamamlanan uygun bir organizma meydana getirdi. X. Charles, 1370 yıllarında Seine ve çevresindeki Roma öncesi dönemlerde sık sık oluşan bataklığın kavisi arasındaki yarımayın büyük bölümünü içine alan, nehrin sağ kıyısındaki yarım çember biçimli surları genişletti. On altıncı yüzyılın tahkim edilmiş surları ile on yedinci yüzyılın *grand boulevard*'ları bugün de kentte mükemmel biçimde görülebilen eski örneğin izinden gidiyordu.

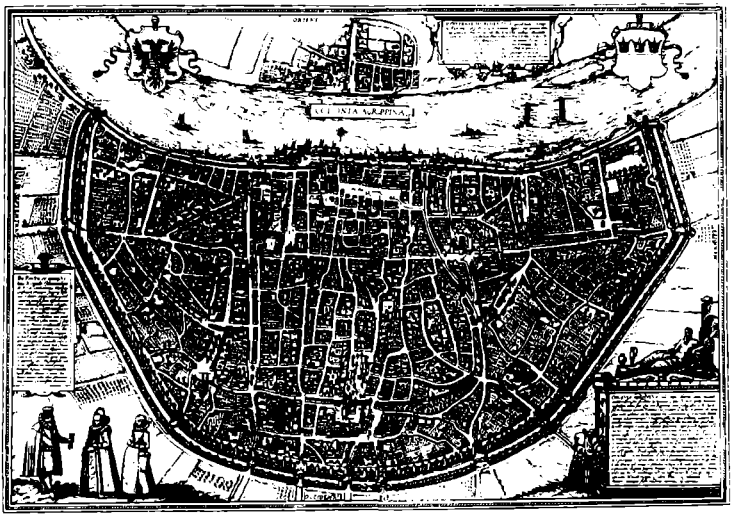
Yeni bir siyasal ve kültürel rol üstlenen kentin toplam alanı 440 hektara ulaştı. Sol kıyıdaki ocaklardan ya da Val d'Oise'-

dan çıkarılıp aynı biçimde bloklar halinde kesilen güzel beyaz taşlar, büyük sivil ve dinsel yapılara birlik unsuru katıyordu. Bu yapıların en önemlisi 1163–1250 tarihleri arasında yenilenen Notre-Dame Katedrali'ydi. Paris'in entelektüel önderliğinin merkezi, Abélard ile Bernard'ın günün sorunlarını tartıştıkları üniversite ile dinsel ve sivil yaşamın birçok kesimi oldu: Bizim amaçlarımız doğrultusunda, Suger ve Île-de-France ustalarının strüktür alanındaki buluşları önemliydi ve bu buluşlar Avrupa'ya egemen olacak teknik ve resmî kuralları oluşturuyordu.

Bu dönemde Londra, hem büyüklük hem de önem açısından gerideydi. Roma kentinin ızgara planı Ortaçağ kentinin biçimine iyiden iyiye egemendi. Tek bir köprü ile Thames'i aşan kuzey-güney caddesi, iki kıyıda kurulmuş Bishopsgate ve Southwark yerleşmelerinin olduğu kadar kent merkezinin de konumunu belirliyordu. Daha önceki yüzyıllarda kendi başına bırakılmış Roma surları onarılarak kenti yeniden çevreledi. Doğuya etrafı çevrili (krallık konutu olan) Londra Kulesi, batıya da (kralların taç giydikleri) katedral ile birlikte Westminster Abbey eklendi. Ortaçağ kenti bu tasarımın içinde kılı kırk yararak düzenlendi ve bugün de hâlâ görülebilen ilçelere ayrıldı.

On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda yapılan tercihler geleceğin önemli iki Avrupa kentinin karakterini belirledi. Londra'da City ile Westminster kutuplaşması ve Paris'in *ville, cité* ve *université* olarak üçe bölünmesi daha sonraki gelişmeleri derinden etkiledi.

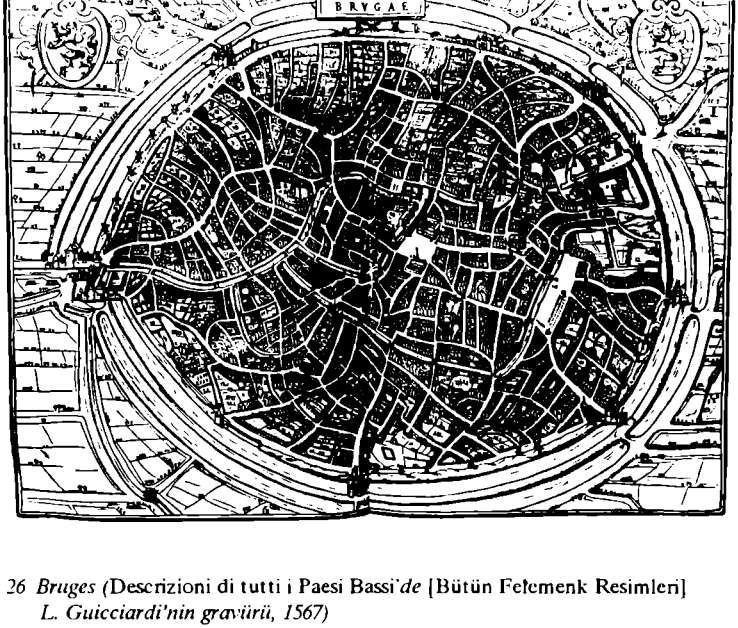
Ren kıyılarında Köln, önemli bir ticaret merkezi olarak ortaya çıktı; bir süre özerk bir örgütlenmeye girerek piskoposların yönetiminden bağımsız kalmayı başardı. Köln, 100 hektar dolayında önemli bir Roma kentiydi; Franklar tarafından bir tarım yerleşimine indirgendi ve 881 yılında da Normanlar tarafından yıkıldı. Bundan sonra ticaret merkezi, Roma surlarının nehre kadar genişletilmesi ve sonra da çevresindeki yerleşimlerin 1106 ve 1180 yıllarında iki aşamada çevrilerek surların içine alınıp kentin 200 hektardan 450 hektara çıkmasıyla gelişti. Romanesk ve Otto dönemi kiliseleri –St. Pantaleon, St. Maira im Kapitol,

25 Köln (Braun ve Hogenberg'in gravürü, 1582)

St. Gereon, Kutsal Havariler Kilisesi ve St. Martin– karmaşık planimetri ile nitelik kazanıyor, değişik profilleri kentin görünümünden ayrılarak göze çarpıyordu. Milano'da, Üç Bilici'nin Friedrich Barbarossa'dan alınan kutsal emanetlerini saklamak için yapılmasına 1248 yılında başlanan Gotik Katedral, küçük bir yükseltinin üzerinde kentin (üzerine köprü yapmak için çok geniş) nehre bakan geniş bir alanına egemen oldu.

Bu dönemde, dokuma endüstrilerinin ve kuzeydeki ticaret limanlarının sarayın doğrudan etkisinden arınmış olduğu Flandre kentleri ve Almanya'nın kuzey kıyısı boyunca kurulu kentler siyasal özerklik kazandı ve Kuzey ile Orta İtalya kentlerininkine benzeyen uluslararası ekonomik bir rol üstlendi. Bunlar, önceki bölümde söz edilen, yavaş yavaş gelişerek sonunda büyük kentler olan ticaret merkezleri ile şatolardı. Adları, kökenlerinin açık bir araziden geldiğini belirtir – "Bruges" köprü, "Leuven" (Louvain) fundalıkta yükselen tepe, "Brüksel" bataklıktaki köy

*26 Bruges (*Descrizioni di tutti i Paesi Bassi*'de* [Bütün Felemenk Resimleri] *L. Guicciardi'nin gravürü, 1567)*

anlamına gelir. Bu kentlerin su yolları tarafından yönlendirilmiş eğrilerden meydana gelen planları eski dik açılı geometriden bütünüyle bağımsızdır.

Alplerin kuzeyinde en büyük ticaret kenti olan Bruges, dokuzuncu yüzyılın sonunda Flaman kontları tarafından Reye Nehri üzerine kurulmuş tahkimli bir şatonun çevresinde gelişti. Nehir, denizden iyice içerilere uzanan küçük bir koya akıyordu; kıyıları üzerinde ilk ticari yerleşim bölgesi *portus* kuruldu ve ilk fuar 957 yılında düzenlendi. Diğer küçük yerleşim bölgeleri bataklıkların bulunduğu ovanın yüksek noktalarında, kiliselerin çevresinde yer aldı. On birinci yüzyılda Bruges feodal beylerinden kendi kendini yönetme hakkını elde ederek üst düzey yöneticilerini oluşturdu. Kent gelişmişti ve ilk sur çemberi 86 hektarlık bir alan ile 10.000 dolayında bir nüfusu çevreliyordu.

1134'te kıyı şeridinin biçimini değiştiren bir fırtına, yukarıda sözü edilen küçük koyun ucunda derin bir körfez olan Zwyn'i oluşturdu. Bruges tüccarları, kentin ancak bir mil dışında olan bu doğal limandan hemen yararlandılar. Zwyn üzerine Damme adında yeni bir liman kurdular ve onu Reye ile kente bağlayan bir kanal yaptılar. Yüz yıl sonra Bruges, Kuzey Denizi'nde anakaranın ön sırada gelen yükleme yeri oldu. 1252'de Hansa Birliği ve I. Edward'ın Avrupa'ya ihraç edilecek yünün Bruges'den geçeceği yolunda bir madde koyduğu – Flaman endüstrisine yün sağlayacak – 1274 Montreuil Antlaşması uyarınca İngiltere ile ticari ilişkiler kurulması tartışılmaya başladı. 1277 yılında ilk Cenova kadırgaları Zwyn'e geldi. Kısa süre sonra onları Venedikliler izledi. On dördüncü yüzyılda Bruges günlük karayolu posta servisi ile Venedik'e bağlandı.

Toplam 430 hektarlık bir alanı çevreleyen yeni bir sur çemberinin yapılmasına 1297'de başlandı ve surlar on dördüncü yüzyılın ortasında bitirildi. Kentteki etkinlikler, yüksek çan kulesi ile 1377–1420 tarihleri arasında yapılan yeni belediye meclisinin yeri olan *portus*'taki geniş meydanda odaklanmakla birlikte, yerel yönetim eski Halle'de, Şato'da yürütülüyordu. On üçüncü yüzyılın sonunda nehrin üzerine Waterhalle yapıldı (ve on sekizinci yüzyılın sonunda yıkıldı); buraya gemiler girip üstü örgütlü bir mekanda yükleme ve boşaltma yapabiliyordu. Fuarlar için kentin batı ucunda kocaman açık bir alan oluşturuldu. On üçüncü yüzyılın ilk yarısında nüfus 80.000'e ulaşmış olmalıydı.

Kent organizmasının üslup uyumu yine yapıların yinelendiği bir şemaya bağlıydı. Bu şema Venedik'tekinden farklıydı, ancak kanalların kavislerine ve yollara benzer biçimde uydurulmuştu: Cephelerdeki eklerin yukarıdan aydınlanmasını sağlayan ve kentin ana çizgilerine çentikli bir görünüm kazandıran sivri tepeli taşıyıcı duvarlar; bunlar, arka arkaya keskin bir hareketle inen dikey eğimli çatılı sokaklara paraleldi. On üçüncü yüzyılın sonlarında yönetim, kaynaklarının üçte birini bayındırlık işlerine – surlar, kaldırım, su getirilmesi – ayırmış ve özel yapılara özen-

le düzenlemeler getirmişti: Çatılar (yangınları önlemek için) kiremitle kaplanacaktı ve giderlerin üçte birini kent yönetimi karşılayacaktı; sokakları genişletmek amacıyla yıkılacak yapıların sahiplerine tazminat verilecekti, ancak kişinin kendi inisiyatifiyle yapılacak yıkıma, yeni bina dört ay içinde yapılmayacaksa izin verilmeyecekti.

On dördüncü yüzyılın sonunda ekonomik kriz ve iç savaş Bruges'ü güçten düşürdü. Zwyn alüvyonla doldu ve liman Damme'dan Sluis'e taşındı; 1460 yılında artık büyük gemiler Bruges'e giremiyordu. Kendi filosu bulunmayan ve büyük devletlerin güvencesi altındaki ayrıcalıklara bağımlı olan Bruges pazarı serbest ticaret yapan diğer kentlerin tehdidi altındaydı. İmparator Maximilian 1488 yılında yabancı tüccarların Bruges'den Anvers'e taşınmalarını önerdi ve bu tarihten sonra uluslararası büyük ticaret merkezi dünyadan kopuk, ünlü bir taşra kenti oldu.

Felemenk'in diğer ticaret ve endüstri kentleri aynı dönemde aynı kurallara göre gelişti: Ghent, Louvain, Malines, Brüksel, Ypres, Tournai. En önemli dokumacılık merkezi olan ve Fransa kralları ile yapılan savaşta İngiltere ile aşama aşama akıllıca bir siyasal birlik kuran Ghent, on üçüncü yüzyıldan kalma surların içinde 570 hektarlık bir alanı kaplayarak Avrupa'mn en büyük kentlerinden biri oldu.

"Kuzeyin Akdenizi"nde[10] yer alan Alman liman kentleri özellikle ticari işlevler taşıyordu. Bu kentler görece küçüktü; yine de, birleşip Hansa Birliği'nin siyasal ve askeri ittifakı sayesinde önemli bir rol üstlenmeyi başardılar. İlk çekirdek 1241 yılında Hamburg ile Lübeck arasındaki pakt ile oluştu. Pakta daha sonra Bremen, Rostock, Stralsund, Wismar ve Lüneberg katıldı. Gücünün doruğuna eriştiği tarihlerde Hansa Birliği'nde aralarında Dinant, Göttingen, Halle, Breslau (Wroclaw), Krakow, Kalmar ve Reval'in de (Tallinn) bulunduğu, çeşitli milletlerden doksan kadar kıyı ve kara kenti yer alıyordu.

Lübeck'in Birlik'te önemli bir konumu vardı. Aynı zamanda da mimari açıdan bu kentlerin en büyüğü ve en ilginciydi. Trave ve Wakenitz nehirlerinin birleştiği yerde bulunan ilk yerleşim

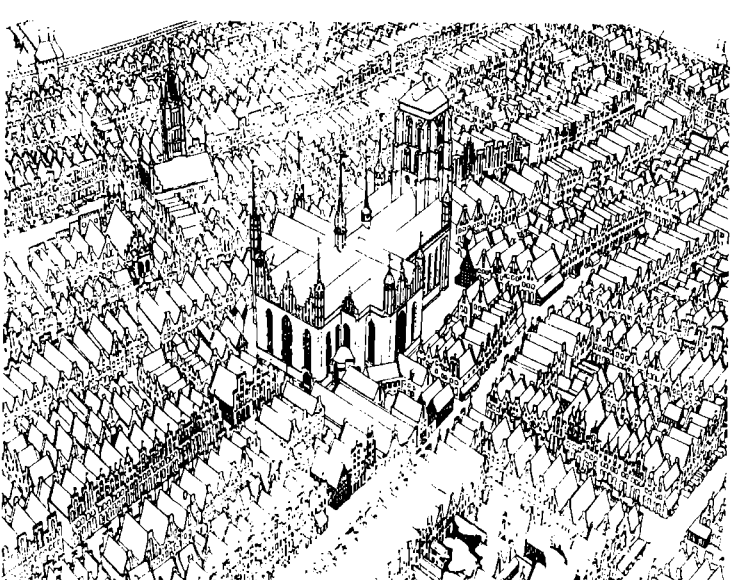
27 Lübeck: Havadan görünüm (fotoğraf: Schonig and Co., Lübeck, SH No. 6639)

bölgesi Aslan Heinrich tarafından iki nehrin arasındaki tepenin tümünü kaplayacak şekilde genişletildi. Kent hep bu ilk planın damgasını taşıyacaktı. İki yanda bayırların eğimine uygun bir dizi dik sokak aşağı doğru inerken en önemli sivil ve dinsel merkezleri birleştiren yamaç boyunca iki paralel sokak gidiyordu. Birbirine benzeyen ince uzun parsellerde sivri tepeli bir dizi tüccar evi yer alıyordu. Dışbükey bir görünüm oluşturan bu evleri katedral ve diğer kamu yapılarının ortaya çıkan öğeleri taçlandırıyor, genelde yörenin kırmızı tuğlasının kullanılmasıyla da bir bütünlük oluşturuluyordu. Katı inşa sisteminin ev, işyeri, atölye ve depoyu aynı çatı altında topladığı yerlerde bezemeli cepheler, evlerde ticaret işinin yürütüldüğünü gösteriyordu. On üçüncü yüzyılın sonunda hemen hemen tümüyle bayındır duruma getirilen kent 110 hektarlık bir alanda 20.000–30.000 arasında nüfusu ile bu değişmez biçimini koruyacaktı.

Lübeck, Baltık kıyısında kurulan ilk yeni kentlerden biriydi. Riga on üçüncü yüzyılın başında, Rostock 1218'de, Stralsund ile Danzig (Gdansk) 1230 dolayında kuruldu. Bununla birlikte Baltık'a Normanlar dört yüzyıl önce gitmişler ve İskandinavyalı tüc-

car savaşçılar olan Varangian'lar Rusya ovasındaki nehirler boyunca buraya sızmışlardı. Dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında adı söylencelere geçmiş olan Rurik, Volkhov Nehri üzerinde Novgorod'u kurmuştu. Baltık Denizi ile Karadeniz'e dökülen birbiriyle bağlantılı iki nehir sistemi ile bu koskoca ülkenin konumu, güneyle ve özlemi çekilen ünlü bir hedef olan Konstantinopolis ile iletişime olanak sağlıyordu. Daha 860 yılında bir keşif gemisi Dniyeper Nehri'ni geçerek İstanbul Boğazına yaklaşmıştı. Rurik'in ardılı Oleg, 880 yılında Rusya'daki ilk krallık olan Kiev Krallığı'nı kurmuş ve 912 yılında 2.000 gemilik bir donanma Konstantinopolis'e gelerek bir ticaret anlaşması imzalamıştı.

Bu devletin başkentleri –Kiev, sonra 1125'ten itibaren Suzdal ve 1157'den itibaren Vladimir– araziye uyan, çevresinde toprak setler ve ahşap çitlerin bulunduğu tahkim edilip etrafı

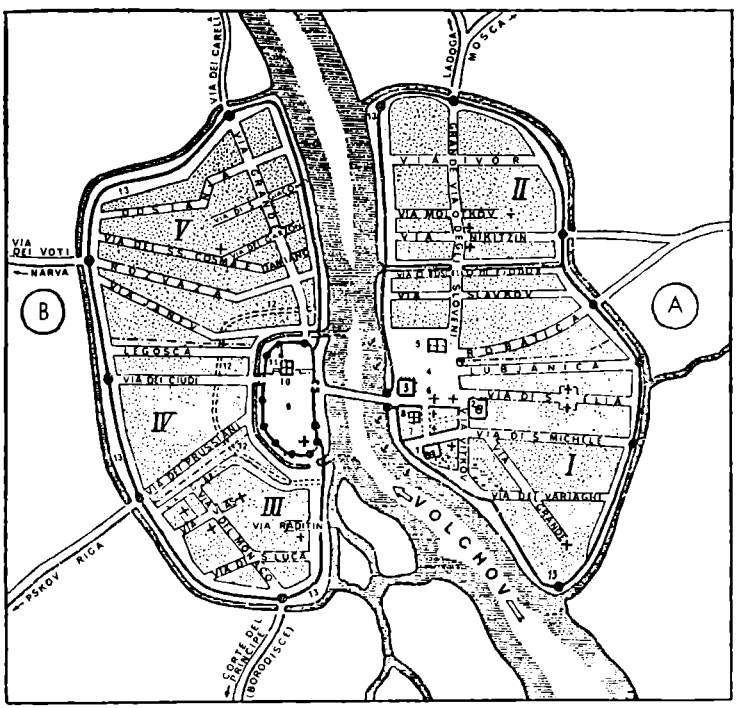
28 Danzig: Kent merkezinin yeniden yapılması (K. Gruber, Die Gestalt der deutschen Stadt [Alman Kentinin Yapılanması], *Münih, Callwey, 1983*)

çevrilmiş çeşitli alanları içeriyordu. Bunlar Avrupa dünyasının, Asya'nın geniş uzantısının ucundaki ileri karakol mevkileriydi; kuzey ve güney denizleri arasında ticari ve sivil dolaşım tamamlanmış, Batı'daki Otto İmparatorluğu kadar Doğu İmparatorluğu ile de ilişkiler kurulmuştu. Günümüze gelen anıtlar –Kiev'de St. Sofya katedrali, Vladimir'de iki *kremlin* (kale) kilisesi ve Suzdal Katedrali– Bizans örneği yazıtlı haç ile Romanesk yapıları ve kolay yontulan taş üzerine yapılmış Romanesk bezemeleri biraraya getirir.

Moğolların gelişi bu güçlenme sürecini kesintiye uğrattı; Moğollar 1237 ve 1240'da Rusya kentlerini fethettiler ve 1241 yılında Breslau ile Krakow'u yakıp yıkarak batıda Polonya'ya kadar ilerlediler. On üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda –Avrupa Ortaçağ kentinin belli başlı gelişme dönemi– Moğolların uzun süren işgalleri bölgedeki kentlerin büyümelerini geciktirdi ve Rusya'nın, Avrupa'nın diğer ülkelerinden çok farklı yönlerde gelişmesine yol açtı. Rusya ancak on sekizinci yüzyılda Büyük Petro'nun yönetimindeyken tecrit durumundan kurtuldu.

1238'de Moğol saldırısından kurtulup sonraki yüzyıllarda Doğu ile Batı arasında önde gelen bir ticaret merkezi olarak gelişen Novgorod bir istisnaydı. Nehrin sol kıyısında, *kremlin*'in çevresinde büyük bir kent gelişti – yaklaşık 150 hektar ve 20.000 nüfus; karşı kıyıda ise hem nehir hem de kara trafiği için özel donanımlı bir ticaret merkezi kuruldu. Önemli sayıda ticaret yolu burada birleşiyordu; Karelya'dan batıya giden Büyük Yol ile Riga ve Baltık'tan çıkan Prusya yolu, doğuda ise Moskova ve Ladoga Gölü'nden geçen yollar. Yuvarlakça bir çevre uzunluğunun içinde yer alan kent organizmasını çevreleyen görkemli surlar 1383 yılında tamamlandı.

Yeni Rusya prensliği 1380 yılında Moğollardan bağımsızlığını kazandı. Başkenti Moskova'ydı. Bununla birlikte Moskova, ancak on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda bir kent görünümüne kavuştu. Rusya 1478 yılında Novgorod'u fethetti ve kentin Doğu ile Batı arasındaki aracı rolüne böylece son verdi. Rusya, Avrupa ile ilişkiye girmeyi kabul etmedi ve 1453 yılında Konstanti-

29 Novgorod: Hansa Birliği'ne bağlı kentin Tolstoy ve Nikitski'nin eserleri ile K.V. Kudraşov'un Rus Tarih Atlası*'ndan yararlanarak yeniden yapılması (E. Ennen,* Die europäische Stadt des Mittelalters [Ortaçağ'da Avrupa Kenti], *Göttingen: Vandenhoeck ve Ruprecht, 1972) (A) Ticaret yakası; (B) Azize Sofya yakası: (I) Slavno bölgesi; (II) Doğramacılar bölgesi; (III) Halk (ya da "Çömlekçiler") bölgesi; (IV) Kale arkası bölgesi; (V) Nerevski bölgesi: (1) Aziz Olaf Kilisesi, mezarlık, çayır ve iskele ile Gotik meydan; (2) Almanların St. Peter Meydanı; (3) Olasılıkla Gotland tüccarlar loncasının eski sarayı olan Pskov Sarayı; (4) Çarşı; (5) Aziz İvan Sarayı (Rus tüccarları); (6) Kutsal Cuma Kilisesi (uzak mesafelerle ticaret yapan Rus tüccarları); (7) Prens Akıllı İvan'ın tahkimatları kaldırdığı meydan; (8) Aziz Nikolay Kilisesi; (9) Kule (Djetinek); (10) Azize Sofya Katedrali; (11) Başpiskoposun kalesi; (12) Kale hendeği; (13) Kent surları ve kule biçimli surlar*

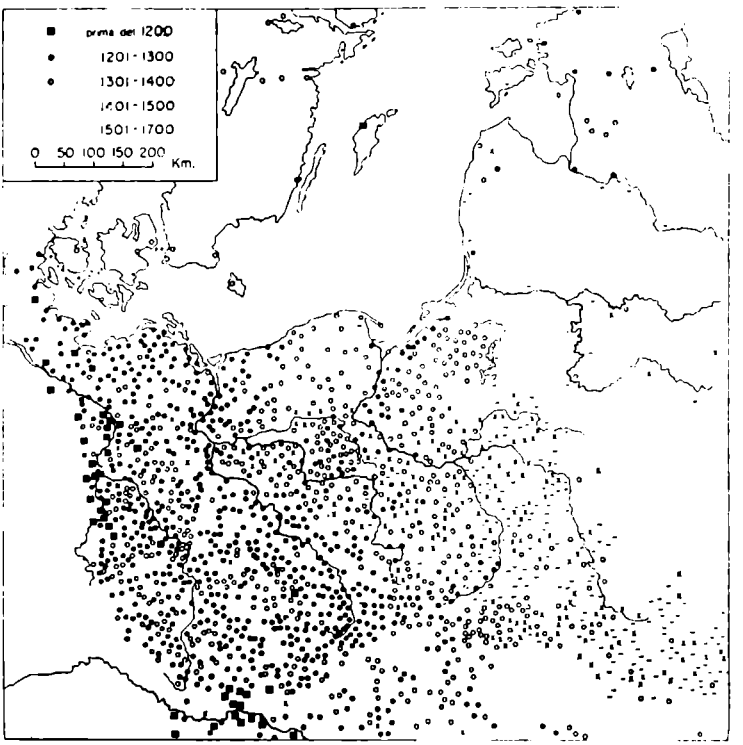
nopolis'in düşmesinden sonra Batı uygarlığına karşıt olarak kendini Ortodoks uygarlığının dinsel ve siyasal mirasçısı kabul etti – bu tutum ülkenin, Avrupa'nın diğer yerlerinden uzun süre kopuk kalmasına yol açtı.

Kolonileşme ve Yeni Kentler

Açık kırsal alandan farklı olarak kapalı kent on ikinci yüzyıldan başlayarak Avrupa topraklarında genel bir değişim başlattı. Kent, dışarıdan gıda maddeleri ile hammaddeyi alıyor, ticaret ve endüstri ürünlerini ise dışarı satıyordu. Genel nüfus artışının yanı sıra bu değiş–tokuş, kırsal kesimin üretimini artırmasını, yeni toprakları ekip biçmesini ve ekip biçmekte olduklarından da daha iyi yararlanmasını gerektiriyordu. Aynı zamanda, Avrupa'nın sınırları Elbe'nin karşısındaki topraklarda sömürgeler kurulmasıyla doğuya ve İspanya'daki Arap topraklarının yavaş yavaş yeniden fethedilmesiyle de güneye doğru genişledi. Bu çeşitli süreçler mevcut kent örneklerine farklı derecelerde uyan yeni kentlerin kurulmasını gerektirdi – krallar, feodal beyler, tarikatlar ya da daha büyük kentler tarafından.

Bu yeni kentler ister feodal ister başka nitelikte olsun, siyaset ve hukuk açılarından bir dış güce bağımlı kalırken daha küçük ölçekte kent devleti, kendi yerel yönetimini de oluşturdu: İşçilerin kişisel özgürlükleri güvence altına alınmıştı; yerel yönetim hemen hemen her zaman yurttaşlar tarafından seçiliyordu; kent devletindekilere benzer örgütsel ve resmî ilkeler yürürlükteydi.

Bugün de Avrupa'nın özelliği olan çokmerkezli sıkı örgütlenme, on dördüncü yüzyılda bu şekilde yaratıldı. Fransız bilim adamları Akdeniz'den Kuzey Kutup Denizi'ne kadar, kıtaya sık aralarla yayılan 130.000 çan kulesi saydılar. Çoğunlukla birbirine yakın –nüfusun en yoğun alanlarda 5–10 km arayla– olan

30 Elbe'nin öte yanında Avrupa yerleşimleri (C.T. Smith, An Historical Atlas of Western Europe before 1800 [1800'den Önce Batı Avrupa'nın Tarihsel Atlası]. *1967)*

yerleşim alanları yine de dil, mimari, gelenek ve düşünce olarak sayısız farklılıklar gösteriyordu. Avrupa dünyanın geri kalan yerleriyle yüz yüze gelmeye hazırlanırken onun inisiyatiflerini ve dinamizmini körükleyen yüzleşmeleri ise yukarda sayılan farklılıklar belirliyordu.

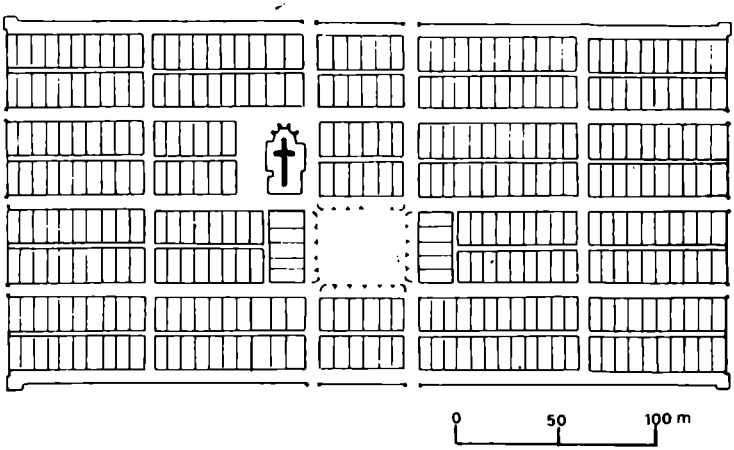
Yeni yerlerde kurulan küçük kentler planlı bir kent organizması yaratma ve bu organizmayı kavramlaştırma yeteneğini açığa çıkartır. Kentlerin biçimleri kuruluş anında belirlenir ve ço-

günlukla zaman içinde değişmeden kalırdı. Her kentin kurucusu, aynı zamanda, kentin üzerinde bulunduğu arazinin de sahibiydi ve böylece sokaklar, meydanlar, tahkimatlar, ayrıca da yaşayanlara ayrılan parsellerin alt bölümlerine ayrılması gibi bütün özellikleriyle kentin tasarımını akılcı biçimde planlayabilirdi; bu süreç bilinen ve paylaşılan yapı örneklerine göre yürütülürdü.

Yeni kentlere mümkün olan her biçim verilirdi. Eski bilginler bu biçimleri, şu ya da bu tipin seçilmesine tutarlı bir açıklama getirmeden sınıflandırmaya çalışmışlardır. İşe başlamak için verilen tek bir kararda bile neredeyse sayısız koşul göz önünde tutulur: Arazinin yapısı, yörenin gelenekleri ya da yabancı etkiler, dinsel ya da dindışı simgecilik, işlevsel ve ekonomik gereksinmelere önyargısız bağlılık; herhangi bir durumda bunlardan biri başat olabilmiştir.

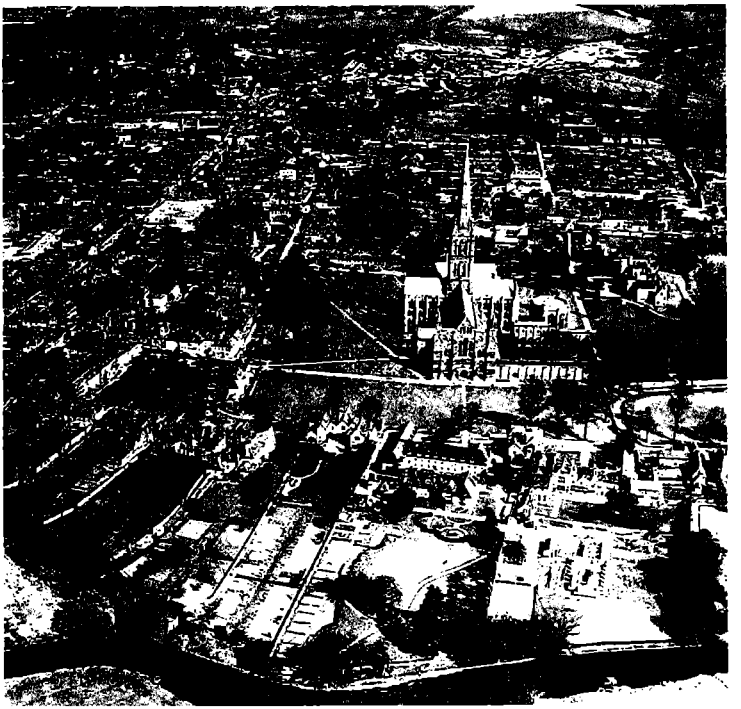
Bir kentin planlanması ile bir yapının planlanması arasında normalde yaptığımız ayırım kuşku götürür. Kentler gibi yapıların birçoğu da zaman içinde yavaş yavaş değişmiştir. Yapılar gibi birçok kenti de, daha başlangıçta çoğunlukla aynı tasarımcılar tasarlamıştır: Örneğin, Floransa'nın kolonileri olan San Giovanni Valdarno ve Castelfranco di Sopra'yı tasarlayan Arnolfo'dur. Bir kentin tasarlanmasına, görünür biçimlerin zamanla üstesinden gelebilme şeklindeki genel yeteneğin özel bir durumu olarak bakılmıştır. Aslında, on ikinci yüzyılın sonunda yapıların planlanmasındaki değişiklik yeni kentlere de uygulanmıştır. Bunların ilk örneklerinin –(1144 yılında kurulan) Montauban'dan önce– tasarımları düzensiz ve yinelenemezdi. Daha sonra, Gotik üslubun yayılmasıyla çağdaş olarak çok farklı durumlara uyarlanabilen dik açılı bir plan yaygınlaştı; bu plan eski Roma'nın koloni kentlerinin Hippodamos planları gibi mükemmel düzeni olan bir doku biçiminde gelişti.[11]

On üçüncü yüzyılda yeni kurulan kentler –Güney Fransa'da Yüz Yıl Savaşları'nın iki savaşçısının geliştirdiği *bastide*'ler (Aigues Mortes 1246, Saine–Foy–la–Grande 1255, Monségur 1263, Villeneuve–sur–Lot 1264, Beaumont 1272, Montpazier

31 1284 yılında kurulan Montpazier'nin planı

1284), İngiltere'nin "yeni kasabaları" (Liverpool 1207, New Salisbury 1219, Flint 1272, New Winchelsea 1292), Frankların Kuzey İtalya'da (Orzinuovi 1198, Cittadella 1210, Gattinara 1242, Cherasco 1248, Massalombarda 1251, Montagnana 1257) ve Orta İtalya'da (Buonconvento 1242, Pietrasanta 1255, San Giovanni Valdarna 1296) kurdukları kentler, Güney İspanya'da *poblacione*'ler (Briviesca 1208, Villacarillo 1212, Salvatierra 1256, Villareal 1272), doğuda Töton tarikatının kurduğu kentler (Torun 1231, Königsberg 1255) ve Anjou'lu Charles'ın güneyde kurduğu kentler (L'Aquila 1266, Cittaducale 1309)– İtalya'da daha önce temel nitelikli birer Roma ızgara planı oluşturan iki kentin (Brescia 1235 ve Floransa 1293) planlı büyümesi ile teknik ve görsel açılardan eşdeğerdi. Brescia ve Floransa'da yapılan değişiklikler mevcut organizmanın kısıtlamalarına uyarlanmıştı ve bir düzene sahip tek bir yöne giden unsurları içeriyordu: Poligonal surların uzantılar, Brescia'da Matteotti Yolu ve Floransa'da Maggio Yolu gibi genişliği değişmeyen sokaklar, yan yana parsellerin düzgün paralellerden meydana gelen düzenleri.

32 Salisbury: Katedralin havadan görünümü (fotoğraf: Aerofilms, No. A 58294)

Katedrallerin tasarımlarında olduğu gibi bu kent tasarımlarında da akılcı bir biçimde dik açılı üç boyuttan yararlanılıyordu. Bunlar, ara sıra çiğnenen kurallar olmamakla birlikte yine de kavramın süregitmesini güvence altına aldı ve tek tek yapıların bütünlüğünü büyük ölçüde normale döndürdü. Bu açıdan bakıldığında Gotik tasarım, mekanı, herhangi bir mekanı, herhangi bir ölçekte büyütebilen evrensel perspektif kavramı yine de yetersizdir.) Kişi yaşanabilecek mekanları kendine maleder ve mekanın tüm boyutlarını akıl süzgecinden geçmeye zorlar.

Başka bir bakış açısından, mimari karşılaştırmanın sonuçları

doğru çıkmaz. Çünkü yeni kentlerin kurulduğu çağ görece kısadır. Bu çağ on ikinci yüzyılın yarısından on dördüncü yüzyılın yarısına kadar sürer. Bu süreç, Avrupa'da yeni kentlerin yapılanmasını durduran, güneyde ve doğudaki periferik alanlarda ancak birkaç yapının yeniden yapılmasına izin veren 1348 Kara Vebası'ndan sonraki nüfus ve ekonomi krizleriyle kesintiye uğrar. On dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda yapı tasarlama sanatı değişir. Aynı zamanda kent tasarlama sanatı kullanılmaz olup planlarda ve kitaplarda kuramsal olarak ele alınmadan önce unutulup giderken, bir yandan da bir dizi kuram ve uygulamadan yararlanır.

İngiltere Kralı I. Edward'ın, yeni kentlerin en iyi biçimde tasarlanmasını ve yönetilmesini tartışmak amacıyla krallığındaki yirmi kentinin temsilcileriyle birlikte 1297 yılında Harwich'te yaptığı bir dizi konferansın belgeleri vardır.[12] Konunun odak noktası çağdaş deneyimlerdir: Fransa'da ve Fransa'nın kıtada sahip olduğu topraklarda 120 kent kurulmuştur ve bunu on dördüncü yüzyılın ilk yarısında yetmişten fazla kent izleyecektir. Bu, yeni kentlerin kurulmakta olduğu dönemden günümüze gelen ender bir yazılı kanıttır ve genelde kuramcılığa ilginin az olduğunu ortaya koyar. Sonuçta, kentin yapılanmasında uygulamalı deneyimlerin unutulmaya yüz tuttuğu, argümanın bilim ve felsefe alanında sınırlanabildiği on dördüncü yüzyılda tek tez, İspanyolca Eximenics'tir. Bu açıdan bakıldığında Avrupa kültürü, küresel ölçekte genişlemeye hazırlanırken yeterince donanmamıştır. Bu noktaya aşağıda yeniden döneceğiz.

Ortaçağ Kentinin Mirası

Bugün on birinci yüzyılda ekonomik ve demografik canlanma ile on dördüncü yüzyıldaki gerileme arasında bir dönüşüm olarak saptayabildiğimiz Avrupa kentinin oluşumu, o tarihlerde bilinme-

yen bir geleceğe maceralı bir sıçrayışı belirtiyordu. Hem Dante gibi "Eskiçağ sur çemberinin içindeki" kente ağıt yakıp yaşadığı günü "yeni insanlar ve hızlı kârlar" ile tanımlayanlar hem de bu yeniliği hayranlık ve şaşkınlıkla anlatan diğerleri, gezginler ve tarih yazarları beklenmedik, şaşırtıcı bir gelişmenin etkilerine çeşitli biçimlerde dikkat çekiyorlardı. Avrupa kimliğinin bugün de gözle görülür yanı birbiriyle tutarlı olmayan bu yargılardan çıkar: Sahip olma ve ait olma duygusu, geleceğe kadar uzanacak duygusal bir bağ.

Avrupa kentleri ile Eskiçağ kentleri arasındaki ilişki altüst olmuştu. (1204 yılında Haçlılar tarafından fethedildikten sonra) Konstantinopolis, (1236'da yeniden fethedildikten sonra) Cordoba, (1258'de Moğolların işgalinden sonra) Bağdat ve (1266'da Anjou'lu Charles tarafından kuşatıldıktan sonra) Palermo çökmüş ve yıkılmış birer kentti; oysa Avrupa'da birçok merkez hızla gelişiyor, onlar için planlanan daha büyük boyutlara göre tasarlanıyordu. 1274–1291 yılları arasında Marco Polo, Avrupa kentlerinin ölçülerini çok aşan Çin'e ve Yuan İmparatorluğu'nun kocaman kentlerine gitti ve bu kentleri eşdeğer gördüğü Venedik ve diğer Avrupa kentleriyle karşılaştırdı. Dünyanın geri kalan yerleriyle yüz yüze gelmenin arifesinde yeni Avrupa'nın kentleri küresel kent standartlarına ulaştı.

1050–1350 yılları arasında Avrupa'da kentleşme, tarihimizde önemli bir olaydır: Çok farklı merkezlerden bir resim yaratıldı ve içinde yaşadığımız günümüzün yerleşim ağı büyük ölçüde bu resmin üzerinde doğdu. Ortaçağ merkezlerinin büyük bölümü bugün yerel yönetim birimleri olarak yaşamını sürdürmektedir (Fransa'da bağımsız 32.000 *commune*, İtalya'da birleşmiş 8.000 *comuni* vardır). Bu birimler sınırlı sayıda olmalarına rağmen yüzeysel olmayan özerklikleriyle ve halkın geleneklerinde ve düşgücünde oynadıkları canlı rolle tanımlanabilir.

Ortaçağ'da yaratılan kent görünümleri, daha sonraları büyüklükleri kat be kat artan kentlerin üzerinde güçlü bir etki bırakmaya devam edecekti. Bir birey ve bazı bakımlardan yakın geçmişteki ulusal ve uluslarüstü kurumsal biçimlere karşı bağışıklığı olan yaşayan bir canlı olarak gerçek kent düşüncesi bu miras-

tan türemiştir. Kentimize ait olduğumuzu hisseder ve kendimizi Parisli, Londralı, Venedikli olarak tanımlarız ya da bağlı olduğumuz belli bir mahalleyle özdeş tutarız. Bu, sınırlayıcı bir niteleme değildir. Ama bir anlamda, insanoğlunun belli bir mekanda yoğunluk kazanmış yaşamının zenginliğinin yayılıp genişlemesine elverişlidir. Bu yakın çevreye bağlılığın dar sınırlılığı bizi dünyadan ayırmaz. Ne var ki, ulus devletlerinin daha yeni oluşmuş sınırlarını aşarak çağımızın büyük ufuklarına girmemizde gizemli biçimde bize yardım eder – Avrupa, küresel toplum. Bu sınırlarda farkına vardığımız imaj ile duygunun birbirinin karşılığı oluşu bizim toplum yaşamındaki tüm deneyimlerimizi koşullandırır.

Kent konusunda yapılan çok sayıdaki genel tartışma yaratıcı Ortaçağ döneminde idealleştirilmiş bir algıya dayanır – 1925 yılında Robert E. Park, "Kent... bir ruh durumu, bir gelenekler ve göreneklerden miras aldığımız, bu geleneklerle aktardığımız örgütlü tutumlar ve duygular toplamıdır"[13] diye yazıyordu. Yine de bu yargılara sinmiş olan kendini beğenmişlik havası, ancak kentin tarihsel kökeninin bilinçli bir şekilde yeniden kavranmasıyla aşılabilir; işte o zaman, yeni bir küresel kültüre de katkıda bulunmuş olunacaktır.

3

Kent Ortamının Yetkinleştirilmesi

On Dördüncü Yüzyılda Kentlerde Dengenin Sağlanması ve Son Gelişmeler

On dördüncü yüzyılın ilk üç çeyreğinden on beşinci yüzyılın ortasına kadar süren büyük ekonomik durgunluk Avrupa'da kentleşmenin gelişmesini durdurdu. Özellikle 1347–48 veba salgınından sonra nüfusun yayılması da kesildi (ya da azaldı). Floransa yüzyılın başında sahip olduğu 90.000'lik nüfusun belki de dörtte üçünü kaybetti ve bir sonraki yüzyılda nüfusu 70.000'in üzerine çıkamadı. Yapılaşma durdu. Kent, en son yapılmış sur çemberinin içinde kalan alanı dolduramadı. Siena, Ghent, Köln ve Avrupa'nın diğer birçok büyük kenti benzer yazgıları paylaştı. Gerekli tarım ürünlerinin fiyatları düşerken işçilerin azalmasıyla ücretler ve diğer malların fiyatları arttı. Bu kaynaşma, güçlüklerin ve eşitsizliklerin yanı sıra uzmanlaşmış endüstri ve ticareti teşvik etti, haberleşme ve ulaşım (1338 yılında Alplerde binek arabasının geçebileceği ve Chur'dan Chiavenna'ya kadar uzanan ilk yol açıldı; on dördüncü yüzyılın sonunda Venedik ile Bruges arasında düzenli bir posta servisi kuruldu) ile finans alanında ilerlemeyi hızlandırdı (bir sonraki yüzyılda Cenovalılar çifte kayıt usulüyle muhasebeciliği yaygınlaştırdılar; Barcelona (1401), Valencia (1407) ve Cenova'da Casa di San Giorgio (1408) kambiyo bankaları, Venedik'te Rialto kambiyo bankalarını örnek aldı; on beşinci yüzyılın ortasında Van der Beuers ailesi tüccarlar için ilk pazarlık merkezini kurdu). Teknolojik ilerleme ise durmadı ve bu dönemde çok sayıda önemli buluş yapıldı: Kanal havuzları ve tarakları, hidrolik körük, rod ve krank sistemi, yayla çalışan

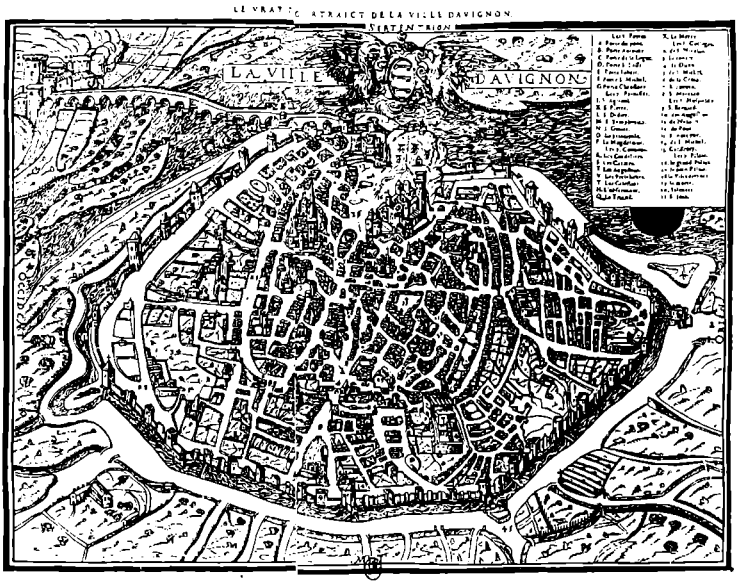
saatler ve saat başı çalan saatler. Bunlar, on beşinci yüzyılın başında Jan Hus yanlılarının katıldığı savaşta adı bilinmeyen bir mühendis, Kyeser ve Giovanni da Fontana'nın tezlerinde belgeleniyordu.[1]

Ekonomik değişimler sosyal çatışmaları şiddetlendirdi ve alt sınıfların başkaldırıları (1348'de Nürnberg'de zanaatçılar, 1378'de Floransa'da Ciompi, 1379'da Flaman dokuma işçileri, 1380'de Languedoc'ta Tuchin'ler, 1381'de İngiltere'de Mile's End köylüleri ve 1382'de Paris halkı), iktidarı ellerinde tutanların, senyörlerin ya da ulusal krallıkların yararına çözümlendi. İktidar grupları sivil özgürlükleri sınırlayarak tepki gösterdiler ve kentler, önemlerini korumakla birlikte vesayet altına alındı[2].

Aynı zamanda, uluslarüstü otoriteler yerel çekişmelere sürüklenirken Ortaçağ'ın evrensel kurumları önemini yitirdi: Papalık 1309'dan 1378'e kadar Fransa'daydı ve Kutsal Roma İmparatorluğu, Germen krallıklarıyla özdeşleştirildi. Kültür örgütleri çoğaldı; bazıları ulusal bir karakter taşımakla birlikte, çeşitli ülkelerde birçok üniversite kuruldu; dönemin genel nominalist eğilimi yorum ve incelemeler ile genelde karşı karşıya gelme cesareti verdi.

On dördüncü yüzyılın son çeyreğinde bu koşullar var olan kentlerin ancak birkaçının daha çok gelişmesini güdüledi: Avignon Papalığın yeni merkezi, Prag IV. Karl'ın (1354-78) imparatorluğunun başkenti, Nürnberg Orta Avrupa'da kara taşımacılığı ve haberleşme ağının odağı ve uluslararası ölçekte bir metalurji merkezi oldu. Bunlar, büyük Ortaçağ döneminin sonunda kentleşmenin genelde durgunluğa girdiği bir aşamada kentlerin genişlemesine ender rastlandığı için ilginç olan birkaç örnektir.

V. Clemens sarayını buraya taşımaya karar verdiğinde Avignon, orta büyüklükte bir kentti – nüfusu yaklaşık 15.000'di. Papalığın ekonomik olanakları sınırlıydı ve papalığın Avignon'da kaldığı yetmiş yıl içinde birbiri ardına sekiz ayrı papa tahta çıktı. Sonuçta, kent birkaç aşamada yavaş yavaş gelişti: Piskoposluk sarayının papalık sarayına (1335 ve 1335) dönüşümü (ve böylece genişlemesi), Rhône üzerinde köprü yapma çalışmaları, yeni sur

33 Avignon (on altıncı yüzyıl haritası)

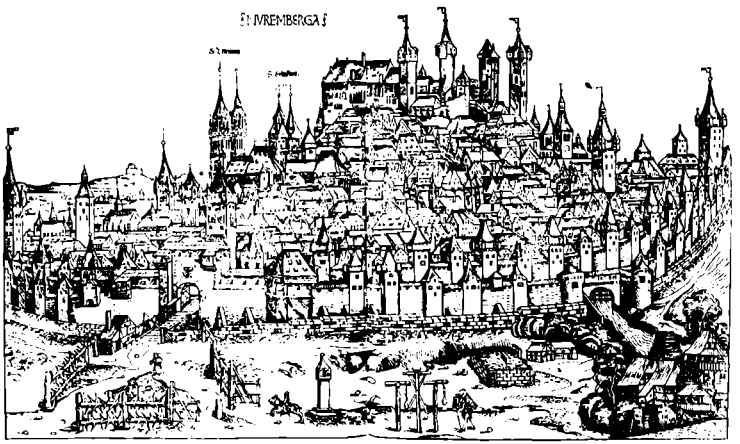
çemberi (1355–70) ve Saint-André ile Sorgues'da periferideki kaleler. Yüzyılın ortasında Avignon'un nüfusu 35.000'e kadar çıkmıştı. Ancak bu sayı 1348 veba salgınından sonra yarıya indi. Avignon'un gelişmesini yavaşlatan uygulanmamış düşünceler ve ekonomik güçlükler, yörede çıkarılan yumuşak taşlardan sert bir Gotik disiplinine göre yapılmış bu güzel Provence ortamının özünü bozmadı. Öte yandan olağanüstü iç mekanlar –Simone Martini'nin fresklerinin günümüze kalan parçalarında görülebilir– son iki yüzyılda bütünüyle yok olup gitmişti ve elde Papalık Sarayı'nın son talihsiz onarımları kalmıştı. Yine de, bu tarihsel maceranın oluşturduğu ortam, yörenin görünümündeki bütün unsurları arındıran değişmez altın ışıkta tamamlanmış yegâne ağırbaşlı proje olarak karşımızda durur.

1341'de Bohemya kralı olan Lüksemburglu IV. Karl, Prag'ın

gelişmesi için sürekli çalıştı. 1344 yılında burada bir başpiskoposluk kurmaya girişti, 1348 yılında da Doğu Avrupa'nın ilk üniversitesini kurdu. Aym yıl, kentin alanını 200 hektarın üzerine çıkaran "yeni kent"e başladı ve var olan iki yerleşme (1232'de kurulan "eski kent" ile Almanların 1257'de kurdukları Malà Strana kolonisi) ile birlikte Avrupa ölçeğinde 320 hektarlık bir alanı kaplayan, 50.000 nüfuslu büyük bir kent kurdu.

Karl 1355 yılında imparator seçildiğinde Prag, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun başkenti oldu ve Vitava'nın üzerine yirmi dört kemerli anıtsal bir köprü ile yeni kentin geniş meydanları da dahil olmak üzere büyük bir bayındırlık çalışması başlatıldı. Eski kentin merkezi 1364 yılında yapılan belediye kulesi ve 1365 yılında yapılan Tyn Kilisesi ile yeni bir mimari çehre kazandı. Tepedeki kale (Hrad), ancak 1392'de bitirilen büyük bir Gotik katedral ile süslendi; aşağıda, nehrin sağ kıyısı boyunca 1360 yılında yeni bir mahalle biçim kazanmaya başladı. On dördüncü yüzyılda Avrupa'da büyüklük bakımından bir eşi daha bulunmayan bu kompleks, daha sonraları Prag'a karma dış görünüşünü veren Geç Gotik, Rönesans ve Barok kaleler yapılmasını kaldırabildi. Yine de, vadiye bakan uzun kale duvarının Klasik yaldızı altında sade ve yinelemeli Ortaçağ örneğini fark etmek güç değildir. Bu kent, hayret uyandıracak biçimde hemen hemen hiç yara almadan günümüze gelebilmiştir. Geç Gotik dönemin çok ender anlaşılan büyük ölçekli yenilikçilik yeteneği konusunda bize somut bir fikir verir.

Nürnberg de bu dönemde göze çarpar, ama saraylardan çok belediye-sanayi kesiminin bir ürünüdür. III. Heinrich ve I. Friedrich tarafından Pegnitz Nehri'nin iki kıyısı üzerinde -ve Bavyera, Franken, Schwaben ile Bohemya'yı birbirine bağlayan yolların kesiştiği noktada- kurulan iki yerleşme, 1320'de birleştirilerek nehrin bitişiğinde hemen hemen daire biçimli sur çemberinin içinde tek bir kent oluşturdu. Yerleşmeler hızla güneydeki ve doğudaki düzlük alanlara sıçradı. On dördüncü yüzyılın ikinci yarısında surlar bu yerleşmeleri de içine alacak tarzda genişletildi. Bu yeni sur çemberi, dönemin en seçkin askeri yapıla-

34 Nürnberg (1493 tarihli gravür)

rından biriydi: Paralel iki duvar kulelerle tahkim edilerek çevresine büyük bir dış hendek yapıldı. Kent 160 hektarlık bir alanı kaplıyordu, nüfusu 20.000'di.

1348 yılında yeniden kent merkezinin inşasına başlandı. En eski çekirdekte yer alan evler çarşı meydanı için boş bir alan sağlamak amacıyla yıkıldı. En önemli kamu yapıları yapıldı: St. Mary Kilisesi (1355), St. Sebald Kilisesi'nin yeni koro yeri (1361), ünlü çeşme (1385), St. Lorenz Kilisesi'nin yeni koro yeri (1439) ve içine Kutsal Emanetler için bir mahfaza; bunlar, Alman Geç Gotiği'nin en önemli anıtları arasındaydı. Belediye meclisinin yapılmasına on dördüncü yüzyılda başlandı, on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda aynı üslup korunarak bina genişletildi.

Nürnberg, bu dairenin içine alınmış yoğun çekirdekten Orta Avrupa'da geniş bir alanın ekonomisini ve kültürünü uzun süre etkiledi. Kent yönetimi büyük tüccar ailelerinin, daha sonra da

küresel ölçekte işler yapan Welser'ler gibi bankerlerin kontrolündeydi. Albrecht Dürer, Hans Sachs ve on altıncı yüzyıl başının tipografları ve haritacıları gibi büyük Alman heykelcileri de – Veit Stoss, Vischer ailesi – burada çalıştı. İkinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı yıkımın ve eski merkezinin aceleyle yeniden yapılmasının sonucunda geleneksel ortam kaybolup gitti; yalnızca özenle onarılan anıtlar kaldı.

İstikrarlı Bir Kentin Görünümü

Bir gerileme ve denge kurma çağında bu üç kentteki gelişmeler olağandışıdır. Bu çağ genelde, daha önceki aşamanın niteliği olan kentin yapılanması projesinin çöküşüne tanıklık eder. On üçüncü yüzyılın sonunda ve on dördüncü yüzyılın başında varılan büyüklük ve verilen biçim belirleyici olmuştur. Bireylerle grupların alışkanlıkları ve düşgüçleri bunlara uyarlanmıştır. Yukarıda anlatıldığı gibi daha önceki yeni kentleri yaratan üslup birliğinin tartışma götürmez güçlü çekimi, edebi anlatımlarda, resim ve heykeldeki betimlerde ve az sayıdaki yapı çalışmalarında genellikle var olan ortamın, bu ortamın yüceltilmesinin ve mükemmel duruma getirilmesinin çok daha dikkatle okunması şeklinde yorumlanmıştır.

Çağın büyük yazarları gözlerini çevrelerindeki dünyaya çevirmişlerdir. Petrarca gördüğü kentleri ilk kez gerçekçi olarak ve ilk elden anlatarak yazmıştır. 1358'de Cenova'ya gittiğinde şunları yazıyordu: "Sırtını tepelerin dik yamaçlarına yaslamış, nüfusundan ve surlarından gurur duyan krallara layık bir kent göreceksiniz; tek başına görünümü bile onun denizin efendisi olduğunu ilan eder."[3] 1356 yılında Prag'daydı ve hem kentin güzelliğine hem de imparatorun insancıllığına duyduğu hayranlığı dile getirdi. Uzun yıllar Avignon'da kaldı – 1330 – 1340 yılları arasında ve 1347'den sonra – ve papalığın başkentinin elimizdeki en

güzel portresini yazılarına döktü. Merakı nedeniyle, "sadece, çok yüksek olmasıyla ünlü bir yeri görme arzusunun zorlaması" ile 1336 yılında Ventoux Dağı'na tırmanarak yüksekten görünen doğa manzarasını ilk kez yansız biçimde yazdı. Aynı yıl ilk kez Roma'ya gitti, yıkıntı durumuna gelmiş büyük kentin görsel ortamını heyecanla öykülendirdi. Seniles mektuplarında 1363 yılında Venedik'te *piazza*'da yapılan kutlamaları anlatıyordu. "Bazilikanın altın ve mermer cephesinin önünde uzanan *piazza*'nın belki de bütün dünyada eşi yok. Büyük *piazza*, bazilika, kuleler, çatıların tepeleri, pencereler ve gözlem yapılabilecek her yer izleyicilerle doluydu. İnsanlara, herkesin yüzündeki neşeyi görmek kadar başka hiçbir şey zevk vermiyordu."[4] Hiç kimse büyük Avrupa senaryosunu, kentlerini ve görünümleri böylesine dikkat ve böylesine ilgiyle gözlemlememiştir.

Daha sonraki iki kuşağın hümanist yazarları –hem 1458'de papalık tahtına seçilmeden önce hem de sonra "gezip görmeye çok hevesli" olan Enea Silvio Piccolomini de dahil– fiziksel ve psikolojik manzara betimlemeleri arasında özgürce gidip geldiler.[5] Polemik, siyasal ve retorik amaçlarla yazılmış bir kent *laudatio*'ları (methiye) türü yarattılar. Çoğunlukla anlattıkları kentin bireyselliğini ve karakterini çok iyi anladıklarını da ortaya koyuyorlardı: Cumhuriyet dönemindeki Floransa ile Gian Galeazzo Visconti'nin yönetimindeki Milano arasındaki tartışmada Salutati ve Loschi'nin yazıları, Bruni'nin Floransa için yazdığı *laudatio* ve adı bilinmeyen bir yazar tarafından 1430'da Cenova için kaleme alınmış bir *laudatio*.

On üçüncü yüzyılın sonunda Floransalı ve Sienalı büyük ustaların canlandırdıkları resim, tüm evrenin doğal ve yapay biçimlerini bir düzene koyup yansıtabilen, dünyanın görünümünü betimleyen başka bir araçtı. Var olan kent görünümleri taş panoların üzerine yapılmış tezhipli elyazmalarında ya da yapıların iç mekanlarının duvarlarındaki fresklerde normlara bağlı anlatımcı bir tarzda belgelendi; teolojinin, felsefenin, törenlerin ve din dışı etkinlerin tüm bir yelpazesi bu çeşitli gereçlere sessiz sedasız kaydedilip görsel tutarlılığın getirdiği dayatmaya uygun olarak

düzenlendi. dördüncü yüzyılın ortasına doğru Lorenzetti okulunun Siena panoları gibi belli bir öykü ya da olayla bağlantısı olmayan ilk doğa görünümlerinin yanı sıra daha önce anlatılan Venedik haritası gibi simgesel olmayan ilk haritalar ortaya çıktı. Bu dönemde dünya ile betim arasındaki ilişki –Huizinga, *Ortaçağ'ın Sona Ermesi*[6] adlı kitabında buna iki bölüm ayırmıştır– bozuldu. Rönesans'ın üslup devrimini başlatan da on beşinci yüzyıl başındaki bu görsel kültürü oldu.

Önceki bölümde anlatılan kent gelişiminin son anlarına sanatçıların, ressamların ve heykelcilerin varlığı egemen oldu: Floransa'da Giotto, Arnolfo ve Ghiberti; Siena'da Duccio, Simone Martini ve Lorenzetti'ler; Bruges'de Jan van Eyck ve Memling; Nürnberg'de Stoss ve Dürer. Çağın sanatçıları, yaptıkları işin öneminin iyiden iyiye bilincindeydiler; sadece Duccio'nun *Maestà*'sının ressamın stüdyosundan alınıp katedralin büyük sunağına götürülmesi sırasında düzenlenen alayı anımsamak yeterli. On beşinci yüzyılın sonuna kadar ressamların ve heykellerin lonca sisteminde çalışmalarına rağmen yetenekleri belli bir iş ya da malzeme türü ile sınırlı olarak algılanmıyordu (Floransa'ya ressamlar renklerini sağladıkları hekimler ve aktarlar loncasındaydılar; taşla çalışan heykelciler, duvarcılar ve doğramacılar loncasına dahildiler; madene çalışan heykelciler ve kuyumcular lüks mallarda çalışan çok sayıda işçinin dahil olduğu bir kategori olan ipek işçileri loncasındaydılar). Ama bunun yerine yetenekleri, görülen biçimi genel olarak ustalıkla ele alabilmelerini gerektiriyordu. Bu yetenek mimarlık ve kent tasarımcılığı alanlarında onların önerilerinden yararlanılmasını sağlıyordu. Daha önce söz edildiği gibi Arnolfo on üçüncü yüzyılın sonunda Floransa'nın yeni kent sistemini, Giotto da 1334 yılında çan kulesini tasarlamıştı.

Rönesans sanatçısının deneyiminin ve sonraki iki yüzyıl boyunca her yerde, daha önce gelişen biçimler dünyasının yerini alan üslup devriminin izlerini, eski yapılanmalardan sorumlu olanlardan çok, bu üst düzey danışmanlardan sürebiliyoruz.

Yeni Sanat Kültürü

Bu dönemde Avrupa kentini belirleyen, her şeyden çok kentin organizmasının mükemmel duruma getirilmesiydi: Belli başlı yapıların tamamlanıp bezenmesi, kamu alanlarının örgütlenmesi ve yeni kamu yapıları ile özel yapıların yapılması. Dayanıklılık, uygunluk ve görsel düzen sorunları da dahil olmak üzere bu çalışmaların birçoğunun ardında estetik kaygılar yer alıyor ve bu, yönetimin getirdiği düzenlemelerde de ifadesini buluyordu: Örneğin; Floransa'daki heykellerde bu sorunlar enine boyuna ele alınmıştı. Daha önceleri ancak birkaç kentte ya da önemli yerlerde (Lübeck, Venedik'te San Marco Meydanı) taş ya da tuğla sokak döşemesi başka birçok alana yayıldı. Bazı malzemenin ve üslup meydana getiren tipik unsurların kullanılması bazı durumlarda kentin bireyselliğinin bir işareti olarak salık veriliyordu. Floransa katedralinde olduğu gibi önemli yapılarda tasarım sorunları on üçüncü yüzyılın sonunda başladı ya da bir sonraki yüzyılda Milano'da başlayan tasarım sorunları teker teker ele alınarak büyük kararlılıkla tartışıldı: Örneğin; Santa Maria del Fiore'de (Floransa) kullanılacak sütun tipi için 1367'de yarışma açıldı. Bir Gotik yapıda her ayrıntının bağımsızlığı ve kavramsal eşitliği nedeniyle bu tür bir tartışma sonuçta çekilmez bir enerji israfına yol açtı. Ara sıra bu yöntem, 1310–1425 tarihleri arasında yavaş yavaş yapılan Orvieto Katedrali'nin cephesinde ya da Ugolino di Vieri ile ekibinin 1337–38 yıllarında aynı binanın içinde yaptığı Kutsal Beden Röliki'nde olduğu gibi sevindirici sonuçlar ortaya koydu. Bu yapılar, kararsız bir dengede asılı duran ve daha çok gelişmeye kapalı, kıskanç biçimde ayrı tutulmuş bir evren meydana getiriyordu. Daha çok da, dönemin saray edebiyatında ve çoksesli müziğinde olduğu gibi tekdüze biçimde biraraya getirilen tek tek unsurlar gereksiz bir karışıklık yaratıyordu.

Değişiklik son derece dar bir mekan ve zamanda ortaya çıktı: Floransa'da katedralin kubbesi için açılan yarışma (1418) ile inşaatın tamamlanışı (1436) arasında. Sanatçılar (Ghiberti, Brunelleschi, Donatello, Paolo Uccelo, Nanni di Banco, Masaccio), yazarlar (Salutati, Bruni) ve bilginler (Toscanelli, Pelicani) biraraya gelerek geleneksel kültürün rollerini sorguladılar. Söyleyebildiğimiz kadarıyla, önemli tercihler tek bir kişi, Filippo Brunelleschi tarafından yapılarak hem mimariye hem de figüratif sanatlara uygulandı.

Görülen biçimler dünyasını anlama ve kontrol altına alma akımına bilimsel ve kesin bir yanıt verildi: Resim ya da heykel biçimindeki sanatsal betim ile betimlenen üç boyutlu biçimler arasında tam bir karışıklık oluşturan çizgisel perspektif. Perspektif, imgeler dünyasını belli bir hiyerarşiye göre düzenliyordu: Önce orantı ilişkisi, sonra da ölçümler, fiziksel özellikler, doku ve renk. Mimari ve kent görünümü tasarımının genellikle uygulanabilir kuralları bu hiyerarşiden doğdu. Bu yöntemi geniş bir ölçeğe uygulamak için tuval üzerinde perspektifi oluşturan öğelerin sabit ve bilinen bir biçimi olması gerekiyordu. Bunların kolayca saptanmasıyla, işlevin ve betimin gereksinmelerine göre değişen bu resim hemen tanınabiliyordu. Aynı zamanda da ayrıntıların değerlendirilmesi için bir referans çerçevesi meydana getiriyordu: Tanınabilirlik sınırları içinde sabit unsurlar kadar tamamlayıcı unsurların da kendine özgü değişimleri. Resim ve heykel bu unsurların içindeydi, ama ait oldukları bağlamdan bağımsız olarak kendi görsel düzenleri vardı. Bu düzenin içinde doğa görünümü, mimari ve insan karakteri de dahil olmak üzere aslında bütün dünyanın görünümü bulunuyordu. Genele karşıt olarak doğal duruma getirilmiş ilk örnekler Eskiçağ'ın Klasik örneklerinde türetiliyordu. Bu, bir ölçüde bütün Ortaçağ boyunca, özellikle de Toscana'da sürdü. Ama yine de, bunlar Eskiçağ anıtlarının bu yeni entelektüel işlevi yerine getirmek üzere hazırlanmış ilk elden kopyalarıydı.

Ne var ki, yeni yöntemin unsurlarının –geometrik perspektif kuramı ve Eskiçağ'ın doğal duruma getirilmiş unsurlarına yapı-

lan gönderme – daha eskiye giden bir tarihçesi vardı. Bununla birlikte önemli adım, onların beklenmedik ve verimli biçimde biraraya getirilmesiydi. Bu yöntembilimsel değişimin, Floransa katedralinin bir yüzyılı aşkın sürede tamamlanan kubbesinin yapıldığı sırada ortaya çıkması bir rastlantı değildi. Leonardo Bruni'nin *laudatio*'sunda Floransa, merkezdeki dairede simgesel olarak Palazzo della Signoria'nın yer aldığı bir dizi eşmerkezli daire olarak anlatılıyordu; aynı düşsel yorumlardan Dati'nin 1422–24 tarihli *Istoria*'sında da yararlanılmıştı. On dördüncü yüzyılın sonunda alınan karar, kubbeyi bir kasnakla yükselterek kent organizmasının simgesel değil görsel merkezi durumuna getirmekti. Brunelleschi, uzak mesafelerden görülebilen ve uzamın bütün açılarına doğru giden, eğimli sekiz mimari elemandan oluşmuş bir çerçevenin belirlediği kocaman bir kubbe yapa-

35 Floransa: 1472 tarihli görünüm (C. Duchet'nin gravürü, 1580 dolayı)

rak bu isteği kusursuz bir görüntüye dönüştürdü. Bu mimari elemanlar, klasik çerçevesinin güneş ışığını bütün gücüyle alacak biçimde genişletildiği kubbe fenerinin ekseninde biraraya gelir. Brunelleschi'nin, yeni mimarlığın simgesi olan kubbesi kent görünümünün merkezine bakıyor ve on üçüncü yüzyılın sonunda tasarlanmış katedral, belirleyici ve ileriye bakar biçimde bitiyordu. Çiçek (*fiore*) mecazı, kubbenin merkezi ve çevresindeki daireye yakın surların da taçyaprakların dış uçlarını oluşturduğu görülebilen bir desen meydana getirdi. Gerçekten de Floransa böylece 1472 yılında yapılan ilk perspektif görünümüyle betimlendi. Hem Bruni hem de Landino *İlahi Komedya*'nın önsözünde Floransa'dan Roma'mn mirasçısı, Eskiçağ ve Hristiyan erdemlerinin korucuyu olarak söz ederler. 1954 yılında Chastel, *Tanrının Kenti* adı tezhipli elyazması kitabın ilk basımını yayınladı. Kitapta, Aziz Augustinus'un düşündüğü kutsal kent aslında Brunelleschi'nin kubbesinin baktığı kaleleri ve çan kuleleri ile Floransa'ydı.[7]

Brunelleschi, Floransa'da yeni tasarım yöntemini denediği diğer çalışmalarında hemen hemen kaçınılmaz olarak güçlüklerle karşı karşıya geldi –tümü artık bir dengeye oturtulmuş kentin önemli noktalarında yer alan Ospedale degli Innocenti, San Lorenzo'daki kilise eşyalarının saklandığı eski yapı, Palazzo di Parte Guelfa, yeniden yapılan San Lorenzo ve Santo Spirito, Santa Croce'de Pazzi Kilisesi, Rotonda degli Angeli– ve yapılar önemli değişikliklerle ölümünden (1446) sonra tamamlandı. Yine de, on beşinci yüzyıl başının Floransa'sında gereksinmelere ve güçlüklere yanıt olarak yapılan bu yapılar koleksiyonu sonuçta İtalya ve Avrupa'mn mimari deneyiminin istenen örneği oldu. Bir buçuk yüzyıl sonra bu, evrensel ölçüde geçerli ve on dokuzuncu yüzyıla kadar bağlayıcı olan bir repertuarla daha önceki geleneklerin yerini tümüyle aldı. Avrupa kültürü bu tercihle kendini Akdeniz'in Frank dilinden ayırdı; diğer Batı geleneklerinin de (Bizans, Arap, Kıpti, Rus) temeli olan Yunan–Roma mirasını benimsedi; zamanın akışı içinde bir köprü kuran bir ilişki ile bu mirası geliştirdi. Bu, entelektüel düşünce üzerine kurulmuş

ve Eskiçağ kaynaklarına sahip çıkan bir ilişkiydi. Avrupa'nın edindiği deneyim, sonuçları daha sonraki yüzyıllarda gözler önüne serilen yeni bir otorite ve denge sağladı.

İtalya'da Kent Planlamasının Yenilenmesi

Yeni yöntemin kent ölçeğinde uygulanması başından beri sorunluydu. Avrupa'da kent sistemi esas olarak tamamlanmıştı ve daha fazla bir değişikliğe hem açıkça gereksinme duyulması hem de maddi olarak kolayca üstesinden gelinmesi için zaman geçmesi gerekecekti. Öte yandan, geçmişin mirasını harekete geçirip vurgulayan bu kültürel geçiş, değişimin yapısında var olan güçlükleri biraz giderdi. Floransa örneğinde, kentin bir buçuk yüzyıl önce Arnolfo döneminde kurulan çevresi asla meydan okuyarak yeniden ele alınmamıştı. Aslında yeni mimari yöntemler, gereksiz ayrıntıların karışıklığında göz önüne çıkması tehlikeye giren mevcut tasarımı korumaya ve mükemmel duruma getirmeye yarıyordu.

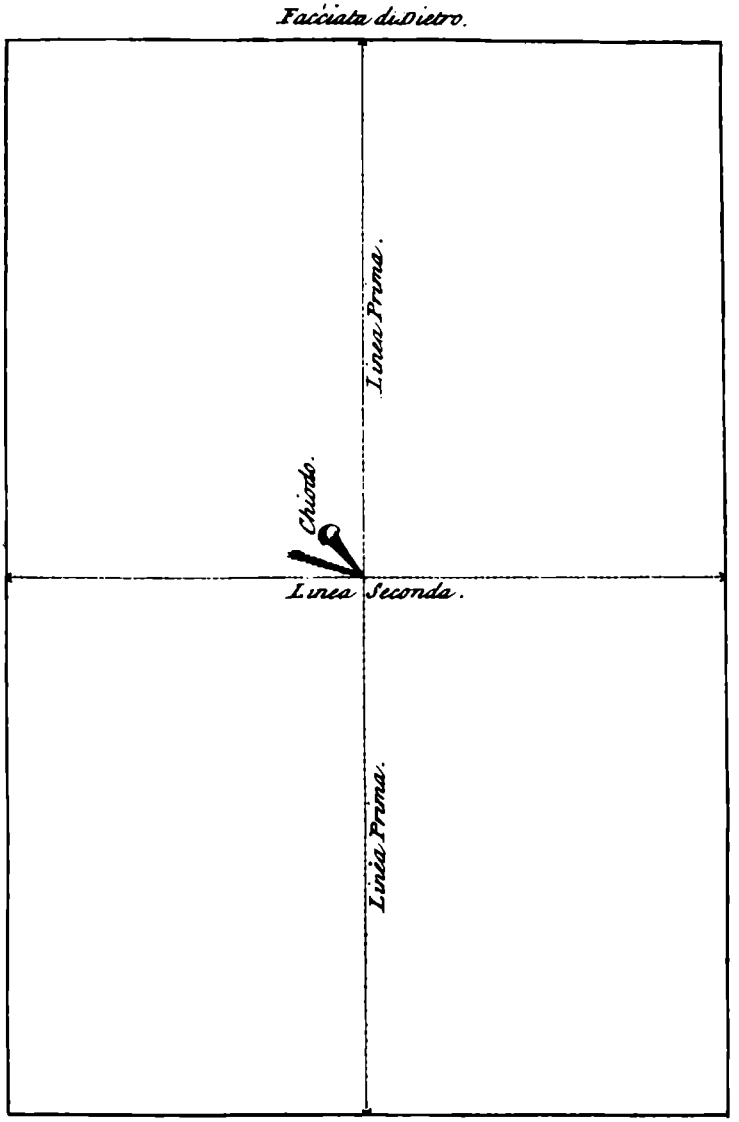
Sanatçılar, sanatçıların hamileri ve toplum arasında çelişkiler başgöstermişti. Ortaçağ'da büyük projeleri gerçekleştirmek mümkündü, çünkü bunlar kent devletlerinin teknik ve yönetim düzenlerine göre ortak çabalara bağlıydı. Ancak bu uygulamadan hemen vazgeçilmedi. Brunelleschi'nin projelerinin o tarihe kadar en masraflısı ve en karmaşığı olan kubbedeki çalışmanın bir yandan da zaman kaybetmeden bitirilmesi dikkate değer; kubbe Lana (yün) loncası tarafından finanse edilmiş, alışılmış bir dizi yarışma ve onaya göre sözleşme yapılmıştı. Bu yeni sanat kültürünü oluşturanlar, bu dünyanın bir parçasıydı –Brunelleschi, daha önce 1425'te San Giovanni'de çalışmıştı– ve şimdi senyör ailelerinin –Brunelleschi için Medici ve Pazzi– onları himaye altına alması sayesinde ortaklaşa çalışmaktan bir ölçüde kurtularak özerklik de kazanmışlardı. Bununla birlikte, San Lo-

renzo ve Santa Croce kiliselerinin ortaya koyduğu gibi bu ailelerin henüz yeterli olanakları yoktu.

Bir sonraki kuşağın sanatçıları yerel yönetimle birlikte çalışmaktan kendilerini kurtarıp büyük istekle (kültürel eğitimlerini paylaşan) prenslerin saray ortamına gittiler. On beşinci yüzyıl sonunun siyasal dinginliği ve hızlı ekonomik gelişmesi, yeni gereksinmeler kadar bu gereksinmelere yanıt verecek kaynaklar da yarattı. Bununla birlikte, prenslerin maymun iştahlı ve otoriter kişisel inisiyatifleri, kent planlamacılığının karmaşıklığına değil, tek tek mimari projelere uygundu. Başlangıçta olduğu gibi on beşinci yüzyılın sonunda da kent organizmasının değişmesi imkânsızdı. Bununla birlikte siyasal ve ekonomik durumun yeterince değiştiği bir ara dönem vardı ve birlikte çalışma mekanizmaları gücünü tümüyle yitirmemişti. Sanatçıların, hamileri ile somut başarıları arasındaki uçurum bu dönemde azaldı ve İtalya'da orta büyüklükte birçok kentte önemli değişiklikler yapıldı.

Alberti'nin Kuramsal Aracılığı

Floransa'nın kültürel değişimi 1434 yılında hemen hemen tamamlandığında otuz dört yaşında bulunan Leon Battista Alberti, Toscana'nın başkentine geldi. Bunlar, Medici'lerin yönetiminin ilk yıllarıydı; Brunelleschi kubbesini bitirmek üzereydi ve projelerinin hemen hemen hepsine başlanmıştı; Ghiberti Vaftizhane'nin üçüncü kapısında çalışıyordu; Paolo Uccello ile Donatello kente dönmüşlerdi; yeni kuşak sanatçılar –Michelozzo, Fra Angelico, Filippo Lippi, Rossellino, Luca della Robia– başlangıç noktası olarak yeni buluşlardan yola çıkmışlardı. Genç yaratıcı, 1436 dolayında heykel ve resim, daha sonra da mimari üzerine tezlerinde yer alan son gelişmeleri kuramsal bir ifadeye oturtmaya çalışarak görsel sanatlar dünyasına girdi. Bu tezleri 1452 yılında Papa II. Nicolaus'a ithaf etti. Bununla birlikte amacı, yalnızca kuramsallık değildi. Hümanist kültürün evrensel aracı olan yazılı sözden yararlanıp somut gelişmelerin tümünü aynı

36 Simetri ilkesi (Alberti'nin De re aedificatoria *adlı tezinden çizim, yay. Leoni, 1755)*

ciddiyetle göz önünde tutan Alberti, hem daha genelde hem de daha güvenceli olarak çoktan uygulamaya geçirmeye çalışılmış olan bu önerilere bir düzen getirdi. Alberti'nin çalışması 1440'lardan 1470'lere kadar İtalya kentlerinde yapılan çok sayıda değişimi etkiledi. Mimari konusundaki tartışması, bu projeleri hesap ederek bütçeye yaptığı göndermelerle doludur.

Alberti, 1452'deki tezinde yeni kültürün kent sorunuyla yüz yüze gelmesi nedeniyle taşıdığı bütün belirsizlikleri kaydeder; mimari karmaşık bir iştir ve içinde hem planlamayı (*lineamenta*) hem de inşa etmeyi (*structura*) barındırır. Potansiyel olarak alanına, birbiri ardına gelen "parçalar"ın tek tek sayılışına göre çeşitli yapı ölçeklerinin tümü girer: *Regio, area, partitio, paries, tectum, apertio*. İtalyanca basımında Cosimo Bartoli, *structura*'yı *muramenti* ya da duvar örme olarak çevirip Alberti'nin inşa edilmiş bütün strüktürleri duvar kavramına indirgemek istediğini vurgular. Bir yapının perspektif analizinin bağlı olduğu mimari kategoriler, "açık ve birçok mekanın paylaştığı" bir duvardan kaynaklanıyor ve bunlar, mimari "bezemeler" olarak tanımlanıyordu. İşte bu, Ortaçağ uygulamaları ile yeni sanat kültürü arasında uzlaşma sağlamanın bir yoluydu; daha sonraki yıllarda Pienza, Urbino, Mantova, Ferrera, Roma, Napoli kentlerinin değişmesine (olanak tanıyıp) rehberlik edecekti.

"Bütünlük içindeki bütün çalışmalara", yani kente ithaf edilen 4. Kitap bu ölçüde bir tasarım şeması önermez. Daha çok kenti, çeşitli projelerin biraraya getirildiği, zamanında sabitleştirildiği, arazi ve iklimin sürüp giden etkenliğinin egemen olduğu bir ortam olarak düşünür. Alberti, 8. Kitap'ta kentin ayrı ayrı unsurlarını –sokaklar, meydanlar– anlatırken dikkatini somut imkânlara vererek düzenlilik ve düzensizlik arasında sağduyuyla gidip gelir.

Yazdıklarını her zaman inandırıcı duruma getiren kendine özgü kişisel bir üslubu vardır. Doğrudan edindiği deneyimler birer norm haline geliyor ve böylece kuram ile uygulamanın daha sonraki gelişmesine ağırlık veriyordu. Kent planlamacılığından tek tek yapılara yöntembilimiyle sıçraması Geç Gotik geleneğin

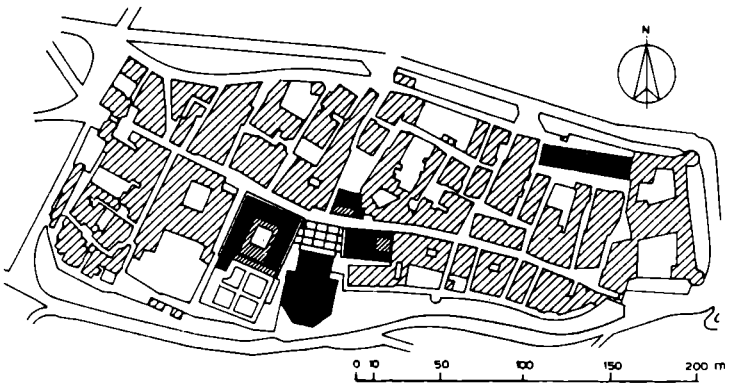
sürekliliğini kırıyordu. Bu, Avrupa kültürünün günümüzde de hissedilen sürekli bir niteliği olarak kalacaktı.

Mekân ve ortam açısından iki kategori meydana getiren kavramsal göndermeler kuramsal ve tarihsel olarak heterojendir. Yine de, onların aracı durumda bulunması kendine özgü bu tarihsel bağlamda eyleme geçilmesini olanaklı kılıyordu. Değişimin daha tutarlı olduğu küçük kentlerin doğasında bulunan çelişkilerin önemi azdı. Ne var ki bunlar, Rönesans'taki değişikliklerin yeni bir denge sağlamaksızın mevcut dengeyi altüst ettiği büyük kentlerde önem kazanıyordu.

Rönesans Prenslerinin Küçük Kentleri: Pienza, Urbino, Ferrera

Uygun ekonomik ve örgütsel kaynaklar sağlayan aydın yöneticilerin –Pienza'da 1459–1464'te II. Pius, Urbino'da 1447–1482'de Federico di Montefeltro, Mantova'da 1444–1478'de III. Ludivico Gonzaga, Ferrara'da 1450–1505'te I. Ercole d'Este– oldukça uzun süre sanatı korumaları ile büyük ölçüde entelektüel desteğin –Alberti, Rosselino, Pero della Francesca, Fancelli, Mantegna, Rossetti ve Ferraralı ressamlar– biraraya gelmesi, küçük ve orta büyüklükte birçok kentin yeni kültür normlarına uyarlanmasına olanak sağladı. Bu kentlerde kuramsal çelişkilerin üstesinden gelinerek bütün bir organizmanın nicel olarak aldığı yol bir dizi mimari düzenleme ile tamamlandı.

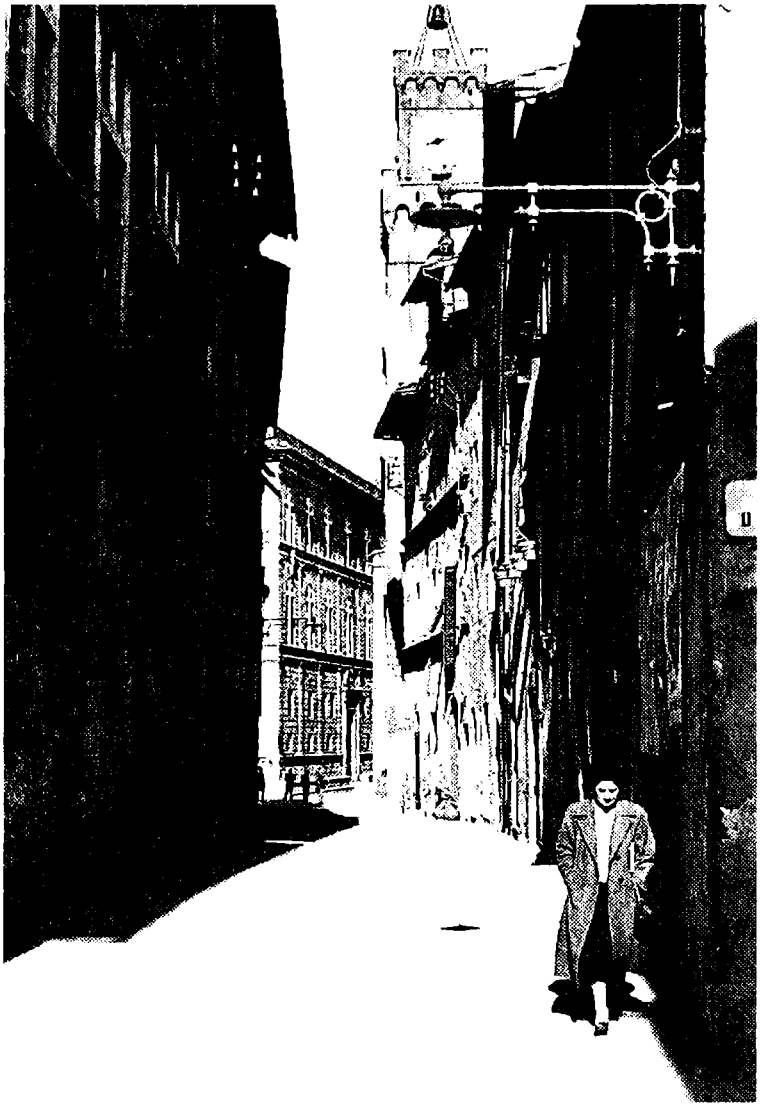
II. Pius 1459'da Alberti ile birlikte Mantova'ya yaptığı bir gezide doğduğu köye gitti. Köyü hem yeniden inşa etmeye hem de adım Pienza olarak değiştirmeye karar verdi. Bu projenin hızla ve başarıyla tamamlanmasında 1462 tarihli bildiride de belirtildiği gibi amacının kesin biçimde sınırlandırılmış olmasının payı büyüktür. "Baba evinin bulunduğu yere görkemli bir *palazzo* ve çok sayıda başka yapıyla birlikte bütünüyle yeni, harika bir kilise yapın. Yeni yapılar, ana yolun tepenin doruğunu izleyerek kıvrıldığı yerde bulunan köy merkezinde yoğunlaşıyordu; dik açı-

37 Pienza haritası (II. Pius'un yapıları siyahla belirtilmiş)

lı düzenlemede, yamuk biçimli bir *piazza* bu kavise açılıyordu. *Piazza*'nın arkasında, aşağıdaki vadinin dış alanında iki açıklığının çerçevelediği kilise yer alıyordu.

Yerel taştan yapılmış anıtsal yapılar, düzgünlükleri ve açıkça belirtilen önemleri ile diğer yapılardan ayrılıyordu. Yine de, daha önce var olan yapı topluluğu ile uyum içindeydiler. Kare taşlarla döşenmiş *piazza*'da düzen ve düzensizlik son derece açık biçimde birbirini dengeliyordu. Rossellino tarafından, Almanya gezisinde gördüğü *Hallendkirchen*'i örnek alarak çizilen kilisede Pius, günün Sienalı ressamlarına (Sano di Pietro, Vecchietta, Giovanni di Paola ve Matteo di Giovanni) hızla sipariş ettiği resimlere yer verdi. Alberti'nin duvarların sadeliğine karşı geliştirdiği modaya uyarak onları birbirinden ayrı yerlere koydu. Böylece, en küçük bir değişiklik yapmaya kalkışacak olanların aforoz edileceğini ima ediyordu. Piccolomini Sarayı'nın bütün güney cephesini kaplayan ve "seyri çok güzel bir dağ" olan Amiata'nın manzarasına açılan panoramik bir kemerli arkad vardı. Hümanist Papa'nın bu somut biçim verme düşü on beşinci yüzyıl düşüncesinin belli başlı kaygılarından biri olan projeden uygulamaya

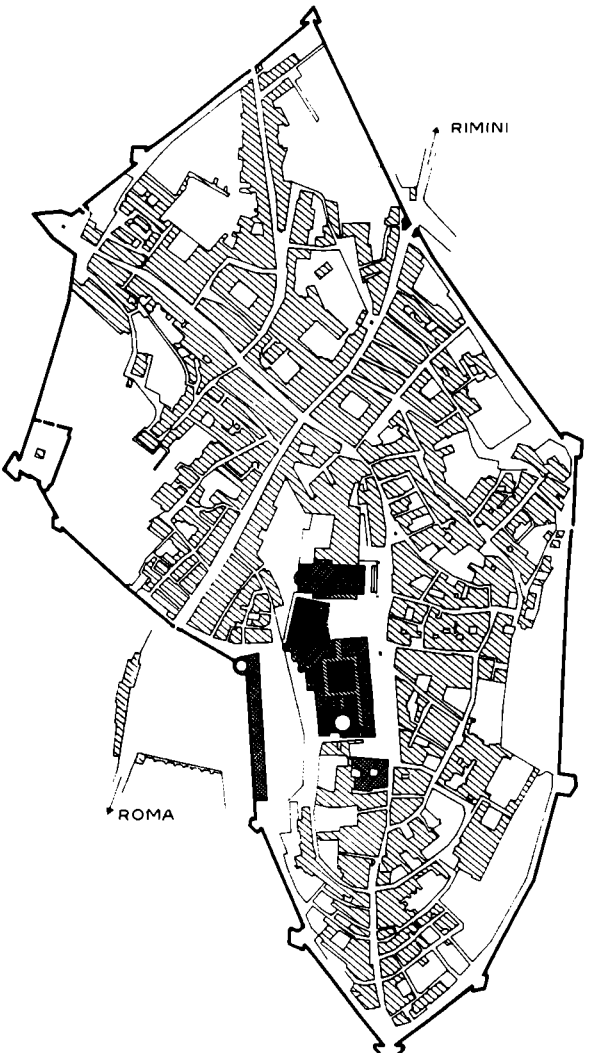
38 Pienza'da bir sokak (fotoğraf: Benevolo)

akıllıca bir geçişin aşılamamış bir örneğidir. Virtus'un (erdem) *fortuna*'ya (şans) karşı kazandığı zaferin bozulmayan bir örneği olarak da günümüze gelebilmiştir.

Urbino da koşulların biraraya gelmesinin mutlu ve daha uzun süreli bir örneğidir. Düka Federico di Montefeltro askeri ve diplomatik başarılarında gösterdiği aynı ruh ve sağduyunun yanı sıra Venedik ile İtalyan Birliği'nin *Condottiere*'si (tüccarların başkam) olarak kazandığı dikkate değer paralarla da kentinin biçimini değiştirdi. Apeninlerdeki bu küçük başkentinde İtalya ve Avrupa'dan kişilerden –Piero della Francesca, Luciano Laurana, Francesco di Giorgio, Ghent'li Justus, Pedro Berruguete ve Paul von Liddelburg– olağanüstü bir grubu biraraya getirdi ve Vespasiano da Bisticci'nin işbirliği ile, daha sonra Vatikan koleksiyonuna katılan, dönemin en önemli kitaplığını kurdu.

Dükalık Sarayı, yapıların var olan dokusuna müdahalede bulunmadan kentin organizmasına ustalıkla yerleştirildi. Vadiye doğru uzanan yakada Mercatale'ye kadar bütün yar sütunlu arkadlar ve asma bahçelerin biraraya getirilmesiyle yeniden tasarlanırken, Dükalık Sarayı'nın konumu, tepeye doğru uzanan yakadaki Piazza Ducale'ye çıkan açıklığa olanak yaratıyordu. Bu büyük Dükalık Sarayı Eski Roma ve Ortaçağ örneği doğrultusunda, iki sıra parseli doldurur. Anıtsal ekseni Onur Sarayı ile Pasquino Sarayı'nın karşısından geçen bir ara geçit görevi yapar. Bu eksenin (hiçbir zaman yapılmayan) yuvarlak cenaze tapınağına gitmesi düşünülmüştü. "Duvarların örülmesi", iki kulenin tepesinin olağanüstü abartılması dışında bütünüyle kentin çerçevesinin boyutları ve malzemesiyle uyum içindedir. Mimari "bezemeler" çevresel ve strüktürel bağlamı hiç zorlamadan kent organizmasının ve sarayın bazı özel unsurlarına ağırbaşlı bir nitelik kazandırır.

Ayrıntının olağanüstü niteliği Piero della Francesca'nın resminde görülen biçim araştırmasını yansıtır. Düka için Piero, Federico ve eşinin (Battista Sforza) ikiz portresi ile Urbino Sarayı'nın ve sahibinin unutulmaz görüntüsünü resimlediği Montel-

39 Urbino haritası (Dükalık sarayı ve katedral koyu renkte taranmış)

feltro sunağını yaptı. Geleneksel üslubun dışardan alınmış ve yeni bulunmuş özelliklerinin birleştirilerek denetimli biçimde kullanılması, sanatçıların profesyonel becerilerinin ince bir zekâ, belki de Federico tarafından yönlendirildiğini ve bunun kentin planına uyumlu bir hava veren, görülmeyen ancak kararlı bir bütünleştirici etki olduğunu akla getirir.

En güzel görsel sanat yapıtları, Düka'nın, iç salonlar ile üst katta, çevredeki kırsal alana bakan dış sütunlu arkadın arasında yer alan çalışma odasındaydı (burada Baccio Portelli, Giuliano da Mainao, Ghent'li Justus, Pedro Berruguete, Sandro Botticelli, Francesco di Giorgio ve belki de genç Bramante çalışmıştı).

Bu üst düzey etkinlikler Düka'nın ölümünden hemen sonra gerilemeye başladı. Hatta Piero della Francesca'nın yaptığı ikiz düka ve düşeş portresini de içeren saray hazinesi parça parça dağıldı. İkiz portre, 1631'de Vatikan'a gönderildikten sonra, sonun-

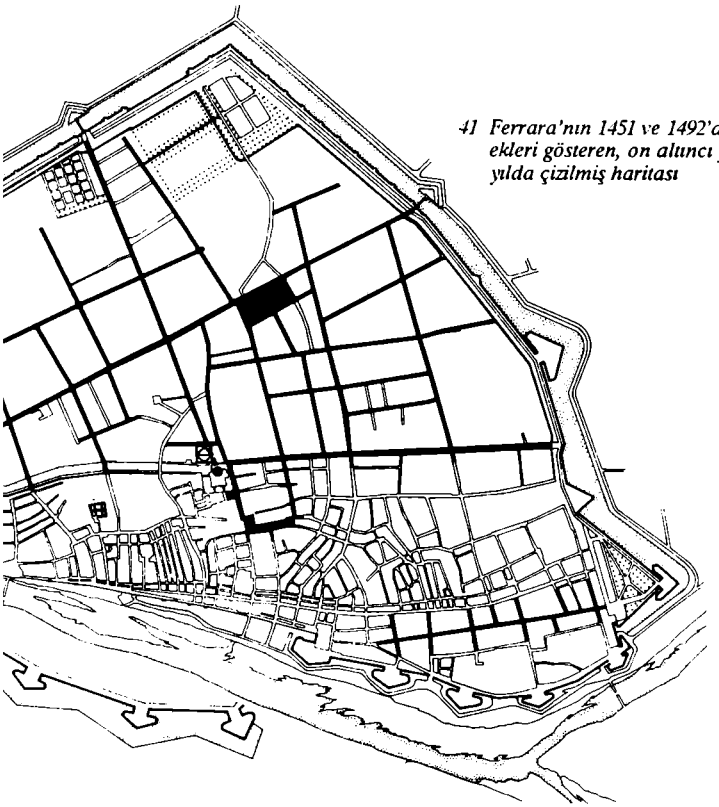
40 Urbino'nun güneybatıdan görünümü (fotoğraf: Benevolo)

da Floransa'ya geri döndü. İkincil konumuna yeniden dönecek bir toplum ölçeğinde yapılmış olağanüstü kent ortamı Apeninlerin doğa görünümünde korunmuştur ve bugün bile bize Federico'nun hüküm sürdüğü kısa zaman diliminde yapılmış uluslararası kent hakkında bir fikir verecek durumdadır.

Ferrara, on dördüncü yüzyılda bile Petrarca tarafından ziyaret edilmiş en önemli İtalyan saraylarından biri ve bir üniversite merkeziydi. Kendisi de edebiyatçı olan Leonello d'Este; Jacopo Bellini, Alberti, Pisanello, Mantegna, Peter ve Roger van der Weyden ile 1436'da ünlü okulunu kuran Veronalı Guarino'yu ağırlıyordu. Chastel'a göre, Boiardo ve sonra da Ariosto ile Tasso, d'Este'nin, "modern şiirin başkenti", böylece de İtalyan Rönesansı'nın en önemli yerlerinden biri olan kentini kutluyorlardı.[8]

Po'nun bir kolunun kıyısı boyunca balık kılçığı biçiminde uzanan bu Ortaçağ kenti, 1451 yılında Boro d'Este tarafından Sant' Antonio'nun taşkın alanını da içine alacak biçimde ve 1492 yılında da karşı kıyının yönetimini ele alıp büyük bir ızgara plana oturtulmuş geniş caddeleri bir sur çemberi ile çeviren I. Ercole tarafından genişletildi. Bununla birlikte, bu çabaya geç girişilmişti ve daha sonraki güçlükler bütün bir mekanda yapılanmanın tamamlanmasını engelledi. Ferrara bir çifte kent oldu. Yapılanmanın yoğun olduğu eski kent, eski surlarla ve ancak daha sonraki bir tarihte doldurulan Giovecca kanalıyla ayrıldı. Öte yandan, Ercole'nin yaptığı ekler periferiyi oluşturdu, parklar ve bahçelerle dolduruldu. Geniş Piazza Nuova'nın iki onur sütunu

ile bir Eskiçağ sirkusu biçimini alması tasarlandı; onur sütunlarından biri I. Ercole'nin heykelinin kaidesi olarak sirkusun ortasına dikildi. Diğeri ise Po'nun çıktığı yerdedir, taşıma sırasında düşürülmüştür. Yine de bu açık alan Belfiore tahkimatı, Cartreuse manastırı ve Santa Maria degli Angeli'nin ana unsurlarının biraraya getirilmesinde başarılı olamadı – üstelik, Papa VIII. Clemens'in kenti kendi topraklarına katmasından sonra Tura ve Peter van der Weyden'ın freskleriyle birlikte yıkılıp gitti.

41 Ferrara'nın 1451 ve 1492'deki ekleri gösteren, on altıncı yüzyılda çizilmiş haritası

Ferrara'da ayrıca yapılan iki çalışma, modern bir kent planında olduğu gibi önce kâğıt üzerinde planlanıp ancak daha sonra uygulanmış bir tasarımın ilk örnekleri arasındadır. Alberti'nin iki aşamalı planlama ve uygulaması birbirinden ayrı iki iş durumuna gelmiştir; bunlardan ilkinde uygulama zamanlanıp tamamlanmıştır; ikincisinde ise iki çalışma arasındaki farkın çok daha açık olduğu süreç uzun bir kesintiye uğramıştır.

Büyük Kentler: Roma, Venedik, Milano, Napoli

Alberti, mimari tezini yazdığı ve V. Nicolaus'un (1447–55) yeniden yapılandırma programının planlarında işbirliğine girdiğinde Roma'daydı. Biyografisini kaleme alan Gianozzo Manetti'nin[9] belirttiğine göre, bu program siyasal gerçekçiliği din dışı kültür ve dinsel güdüleme ile birleştiriyordu; yalnızca gelecek yüzyıllarda papalık binasının yönünü değil, bu büyük kente oranla, kent çevresini her zaman belirlediği düşünülen yeni yönetici sınıfın tutumunu da belirlemekteydi.

Çıkış noktası, Tiber'in üzerinde nüfusu 40.000'i aşmayan Ortaçağ kenti ile 1443'te Alberti, 1446'da da Flavio Biondo tarafından yeniden var edilen, hem pagan hem de Hristiyan olan daha büyük eski kent arasındaki gözle görülür zıtlıktı.

Yeni plan kullanılabilir anıtların (surlar, köprüler, su kemerleri, Hadrianus'un bir kalenin içine yapılmış mezarı, bir kilisenin içine yapılmış Pantheon) onarımını, haçları barındıran kırk bazilikamn yeniden yapımım ve Vatikan tepesine papalık kalesinin yapılmasını öngörüyordu. Papalık kalesi; diğer kiliseler, papalık sarayı, tiyatro, kitaplık, park, botanik bahçesi ve daha sonra IV. Sixtus tarafından yapılan ve onun adıyla anılan "büyük kilise"den ayrılması için genişletilip zenginleştirilen San Pietro'yu da içine alacaktı. Sant' Angelo Köprüsü kutsal kent ile dindışı kent arasında bağlantı oluşturacaktı. Doğudan ve Tiber'in karşısındaki yerleşmelerden gelerek köprüde birleşen yollar San Pietro'nun önünde, Neron'un dikilitaşının yerleştirileceği *piazza*'ya

gidecek biçimde düzeltilecekti. Böylece sanat kültürü, yeni Roma'yı Eskiçağ'ın başkenti ile özdeşleştirerek geçmiş ile gelecek arasındaki sürekliliği sağlamayı başardı.

Bu program on beşinci yüzyılın ikinci yarısında parça parça ve yavaş yavaş gerçekleştirildi. Gerçekten el altında bulunan araçları görmezden gelirken kendi entelektüel hırsına yeni bir değer biçen farklı bir siyasal ve ideolojik atmosferdeki 1500 jübilesi ile program yeniden başlatıldı. II. Julius Floransa ve Urbino okullarından gelen büyük sanatçıları –Bramante, Michelangelo, Raphael– çalıştırabilecek güçteydi. Bu sanatçıların çalışmaları Vasari'nin tanımladığı "üçüncü üslup"u başlattı:[10] Bundan sonra Avrupa'nın uygar toplumunun önünde bir örnek olarak duracak, *grand atelier d'Italie*'de (İtalya'nın büyük atölyesi) birikim oluşturan görsel ve simgesel mirasın evrensel bir sentezi.[11]

Bu dönemde yapılan yoğun etkinliklerin tamamlanmasını, her şeyden çok düşgücü ile gerçek arasındaki orantısızlığı belirten 1527 tarihli yağma kesintiye uğrattı: Bramante'nin tasarladığı devasa San Pietro, bir buçuk yüzyıl boyunca tamamlanamadı; II. Julius'un (Via Giulia, Via della Lungara) ve X. Leo'nun (Piazza del Popolo'dan başlayan üç çatallı) düzeltilmiş yolları perspektifte kopuk birer alıştırma gibi kaldı; Via Giulia'da Palazzo dei Tribunali'nin bitmemiş temeli bir Eskiçağ yıkıntısı gibi göze çarpar oldu. Mümkün olmayan *renovato*'nun tohumları –Bramante'nin, Aziz Petrus'un çarmıha gerildiği yerdeki *tempietto*'su, Michelangelo ile Raphael'in freskleri– Montorio'da San Pietro'nun avlusunda, Sistina Şapeli'nde ve Vatikan'da Stanze'de patlamamış birer bomba gibi gözaltında tutuluyor; dünya ile diyalogları zaman ve mekanın sınırları ötesinde sürüyordu.

Roma'nın modern biçimde sistemli bir hale getirilmesi, ancak daha sonra ve daha alçakgönüllü arzulara göre, Michelangelo'nun cenaze izlenimi ve Bernini'nin özenli, tarihsel bir çalışması olan festival ile tamamlanabilecekti. Göreceğimiz gibi Roma, diğerleri gibi bir başkent olacaktı. Ancak fazlalığı, geçmişe gömülen evrensel düşün tanığı olmasıydı.

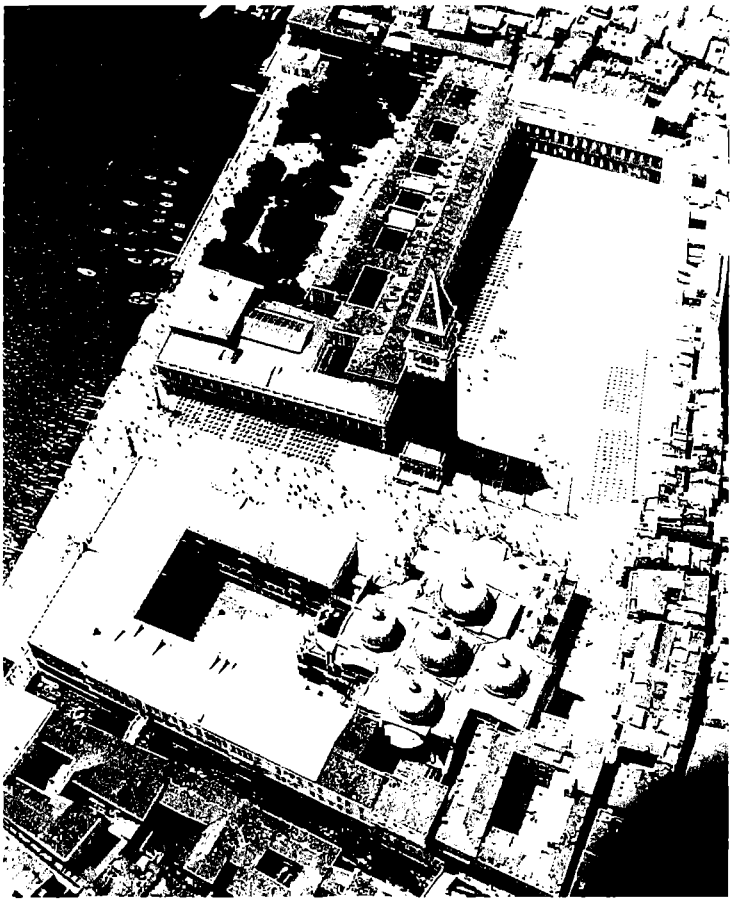
İtalyan kentleri arasında sadece Venedik, ölümsüz şimdiki

zamanın kenti, benzerliği ile Roma'yı geçerek kıyas kabul etmez bir duruma gelmiştir. Yerel yönetici sınıf Toscana etkisinin yayılmasına direnip onun geleneksel örneklerine gururla sıkı sıkı yapışırken Floransalı sanatçıların en büyükleri Venedik'te toplanıyordu – 1424'te Ghiberti, 1425–1431 arasında Paolo Uccello, 1433'te Michelozzo, 1437'te Alberti, 1442'de (aynı zamanda Padova'ya da giden) Andrea del Castagno, 1434'de Filippo Lippi, 1443'ten itibaren Donatello, 1445'te bir kez daha Paolo Uccello. Dükalık Sarayı'nın Piazzetta bölümünün tamamlanmasına 1424'te başlandı ve rıhtıma bakan bölümünün Gotik üslubuna uyularak yüzyılın sonuna kadar sürdü. 1577 yangınından sonra yeniden yapıldığında da eski üslubun izinden gidildi.

Bu direniş ilk önce resim alanında kırıldı. Antonio Vivarini, Giovanni d'Alemagna ve Andrea Mantegna'nın Padova'da Eremitani Kilisesi'nde 1440'ta başlayan işbirliği Mantova, Ferrara ve Piero della Francesca'nın yoluyla Urbino'nun uluslararası çevresi de dahil olmak üzere yoğun bir sanat alışverişini başlattı. Yeni Flaman resim tekniklerini Napoli'de öğrenen Antonello da Messina 1475'te geldi. Giovanni Bellini ile karşılaşması Venedik resim okulunun doğuşu için bir dönüm noktası oldu; burada Carpaccio 1488 yılında, Giorgione, Lotto ve Tiziano yüzyılın sonunda çalışmaya başladı. Teknik buluşlar –tuval, yağlıboya– ve "desen olmadan" resim yapma, görsel kültürün geleneksel dengesini değiştirerek artık üç sanatçının ortak "desen"ine dayalı olmayan resmi ilk sıraya geçirdi.

Resim gören gözdür, görülen dünyayı kaydeder ve ona bir düzen getirir. Gentile Bellini ile Carpaccio büyük tuvallerinde Venedik'i zenginliğinin doruğundayken bütün özellikleri ile resmettiler. 1469'dan sonra, bu etkileyici betimi yaygınlaştırmayı sürdüren gravür atölyeleriyle birlikte 200 baskı dükkânı açıldı – aralarında Aldo Manuzio'nun 1490'da açılan güzel dükkânı da vardı. 1500'de de Jacopo de' Barberi, kentin kendi yaptığı olağanüstü ve gerçekçi panoramik görüntüsünü bastı.

Bu ustalar, ancak on beşinci yüzyılın sonunda ve on altıncı yüzyılın başında Urbino'dan –Lombardo'lar, Mauro Cordussi–

42 Venedik: On altıncı yüzyılda tasarlanan San Marco Meydanı (fotoğraf: Fotocielo, No.381)

ve Roma'dan –Jacopo Sansavino– getirilerek kenti strüktürel olarak yenileme işini üstlendiler. "Üçüncü üslup"un saygınlığı ve esnekliği, geleneğin sürdürülmesi ve bu kanal kentinin katı işlevsel gereksinmeleri ile yüz yüze gelinmesine olanak sağlıyordu.

Bu parça parça oluşumun sonuçları yeni *piazza*, San Marco Meydanı'nın kenarlarını süsler: Yeni ve eski mahkeme binaları, kitaplık, portikosu eski açık mekana uygun ve ona benzeyen, kilisenin olağanüstü üç boyutlu organizmasını çevreleyen sütunlu arkad. Tafuri'nin[12] düşüncesine göre, bu tür bir "yenilenme"yi bekleyen riskler büyüktü. Palladio –1570'ten sonra San Marco Bazilikası'nın sanat yöneticisiydi– daha sonra, San Giorgio Maggiore, Redentore ve Zitelle kiliselerinin yansımalarının görüldüğü lagüne açılan geniş alanlarda kendi mimarisi için bir çıkış noktası buldu.

Leonelo ve Borso d'Este, Federico di Montefeltro ve Gianfrancesco Gonzaga ile birlikte 1442'de Napoli Krallığı'nı fetheden Aragon Kralı I. Alfonso, 1450'de Milano Dükası olan Francesco Sforza, hümanistler tarafından yetiştirilmiş bir kuşaktandır. Ne var ki, Napoli ve Milano "modern" değişikliklerin ister istemez dışlandığı, prenslerin saraylarının –Castel Nuovo ve Castello Sforzesco– kent ile bilinçli olarak çelişkili bırakılmış dörtgenlerle bağlantısının bulunmadığı kararsız ve büyük kentlerdi.

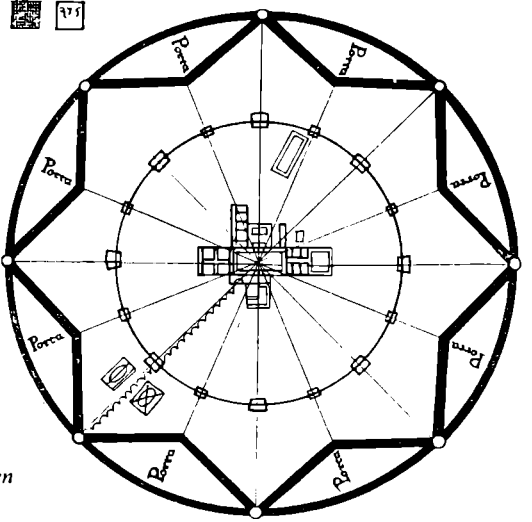
Medici ile bağdaşma kuran Sforzo, Ospedale Magiore'yi (1460–65) yapması için Filatere'yi Milano'dan Floransa'ya getirdi; Medici'ler, Michelozzo'yu Medici bankası *palazzo*'sunu ve Sant' Eustorgio'da Portinari Kilisesi'ni yeniden yapması için gönderdiler. Daha sonra, Muhteşem Lorenzo, 1481'de Leonardo da Vinci'yi ve 1493'te de Giuliano da Sangallo'yu Ludovico il Moro'ya gönderdi. Bu ilişkiler temsil ettikleri sanat kültürünün değişmesinde önem kazanırken, Lombardiya'nın başkentine biçim açısından önemli değişiklikler getirmedi ve hem Filarete'nin hem de Leonardo'nun kente ilişkin düşünceleri kuramlarda kaldı.

1465 yılında Francesco Sforza'nın kızı Ippolita ile evlenen II. Alfonso, Napoli'de kendi sarayı ile Floransa ve Milano sarayları arasında yakın ilişkiler kurdu ve Kuzey'in en ünlü sanatçılarından bazılarına iş verdi: Giuliano da Maiano'ya, 1485 yılında Poggioreale'nin de düşesin kent dışındaki villaları ile Bolla su

43 Napoli, Donato Bertelli'nin çizdiği kuşbakışı görünüm, 1585 dolayı

kemerinin; Giuliano da Sangallo'ya, 1488'de yeni Palazzo dei Tribunali'nin; Francesco di Giorgio'ya, 1491'de yeni batı surları ile tahkimatının yapımı verildi. Bu çalışmaların teknik danışmanı 1448'den 1503'e kadar Napoli'de yaşayan Giovanni Pontano'ydu. Pontano, Sannazzaro ile birlikte, bölgede Klasik'ten esinlendiği iki villa yaptı. Aragonlunun çalışmaları, Lepidina adlı şiirde (1496) kentin kökeni konulu mitolojik bir öyküyle kutlanır. Fransa kralı VIII. Charles'ın 1495'te girişiği saldırı (Pietro Summonte'nin 1524'te belirttiğine göre) kentin sonunda bütünüyle yeniden tasarlanması amacıyla yapılmış olması gereken bu çalışmalar dönemine son verdi. V. Karl'ın uluslararası imparatorluğunun bağlamında Napoli, on altıncı yüzyılın İspanyol genel valileri tarafından genişletilip sisteme oturtuldu. Daha büyük kaynaklardan yararlanıldı, ancak bir önceki yüzyılın entelektüel merakları göz ardı edildi.

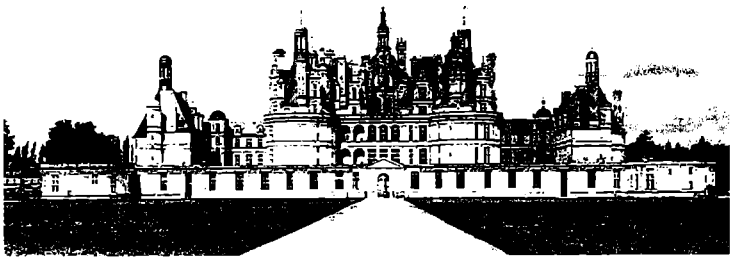

44 Sforzinda (Firarete'nin tezinden çizim, 1460 dolayı)

Kuram ile Uygulamanın Birbirinden Ayrılması

On dördüncü yüzyılın ikinci yarısı ile on beşinci yüzyılın ilk yarısında hem İtalya'da hem de Avrupa'nın diğer yerlerindeki kentlerde yapılan değişiklikler sınırlıydı ve arada kesintilere uğruyordu. Bunlar tasarım ilkelerinin evrensel olarak uygulandığından kuşku duymayan yeni sanat kültürünün tutkularına da kuşkusuz uygun düşmekteydi. Bu kültür bütün kentlerin sorunlarını göz ardı etmemekle birlikte teknik, ekonomik ve idari araçlardan yararlanmak için somut bir deneyimden yoksundu. Yeni kent örneklerinin araştırılmasında izlenen örnek, figüratif sanatlar ve kitaplardı. Bu araştırma kontrolden çıktı, hatta gerçek dünyadan çok uzaklaştı.

Alberti'nin on beşinci yüzyılın ortasında yazdığı tezinde kuram ve uygulama arasında hâlâ bulunan denge, daha sonraki yıl-

45 Chambord Şatosu (fotoğraf: Benevolo)

larda bozuldu. Filarete, 1460–1465 yılları arasında Milano'da yazdığı tezinde[13] Sforinda adlı düşsel bir kenti anlatır; Francesco di Giorgio'nun 1470–1480 arasında yazıp Urbino Dükası'na ithaf ettiği tezi, çeşitli biçimleri olan bir ideal kent araştırması girişimidir. Bu tezlerde yer alan tasarımlar yazılı metinleri aşmıştır. Örnek kentlerin perspektif çizimleri Vitruvius, Fra Giocondo (1511), Cesarino (1521), Caporali (1536), Martin (1547) ve Barbaro ile Palladio'nun (1556) resimli baskılarında yer almıştır. Bununla birlikte, mümkün olmayan çevreler ve kent görünümleri resimde biçim kazanmıştır: Urbino'nun Baltimore ve Berlin'deki resimleri gibi, "tarihler"in arka düzleminde, hatta perspektifteki yapı gruplarının özel olarak resmedildiği betimlerde. Düşgücü, yapının gerçek gereksinmeleri ile bağlantısını kopardı ve on altıncı yüzyılın yarısından sonra Avrupa'daki bütün sınırlara, Vitry-le-François ile Villefranche-sur-Meuse (1545), Guastalla (1549), Charlemont ile Coerworden (1597) boyunca tahkimli yeni kentler gerektiğinden, kuramsal araştırma ancak askeri mimaride uygulamaya koyuldu.

Askerî mühendisler grafik tasarımının bu alanının getirdiği sorunlarla uğraşırken yazarlar yeni mükemmel örnekler yaratılabileceği konusunda duydukları kuşkuyu ortaya koyuyorlardı. Doni (1548), Patrizi (1552), Agostini (1583),[14] Campanella (1602), gerçek fiziksel ortamın terk edilmesiyle çağdaş dünyanın çelişki-

leri hakkında ironik ya da acı bir yargıya varmak için "ütopyalar"dan yararlanıyorlardı. Yaşlı Campanella cezaevinden cezaevine dolaştıktan sonra 1638'de Paris'e geldi ve *Güneşin Kenti* adlı kitabının son baskısını, XIII. Louis'nin, Güneş Kral olacak yeni doğmuş oğluna ithaf etti:

> Admirandam urbem, Solis de nomine dictam,
> me signasse tibi, puer, alto ex corde resigno.[15]
>
> (Güneşin adını taşıyan bu olağanüstü kentin
> sana adandığını Ey çocuk, bütün kalbimle duyuyorum.)

Böylece yeni kent modelleri arayışı, daha uygulamalar yeterince sınanamadan yozlaşıp gitti. Kuramın uygulama konusunda böyle kısıtlanmış kalması, sonuçta sürüp gitmiş ve aşağıda göreceğimiz gibi hâlâ da çözülememiştir.

4

Dünya ile Yüz Yüze Gelme

Gil Eannes'in Bojadur Burnu'nu dolaştığı 1434 yılı ile Avrupa'nın kolonileştirme ve ticaret faaliyetlerinin bütün dünyaya açıldığı on altıncı yüzyılın ortaları arasında, Avrupa'nın "yabancı topraklarla kuşatılmış bir bölge olmaktan çıkması," farklı yerel dünyaların tek bir evrende biraraya gelmesi biçiminde gelişti.[1]

Bu açıdan Fransız tarihçiler, "tümel" Avrupa'nın dünyamn diğer yerleri üzerine yaptığı baskıyı ölçmeye çalışmışlardır:

46 Anvers: Belediye Meclis binası yangını, 1576

2.5 milyon km^2'de 70 – 80 milyon insan ve 130.000 kasabanın çevresinde yer alan yoğunlaşma. İnsanlığın bu yüzde 22–25'lik bölümü, elde bulunan hayvansal proteinin yüzde 50'sini tüketiyor ve Çin'de kişi başına elde edilen enerjinin beş katını sağlıyordu. Sürekliliği olan bir arazide yaşıyordu ve herhangi bir çan kulesinin tepesinden dört beş arazi daha görülebiliyordu. Dikkate değer büyüklükte bir kitle ortaya çıkmıştı. Böylece, bu nüfus, sınırlarının dışına çıkış yolları arayarak dünyanın diğer yerlerindeki nüfusla ilişkiye geçti. Tarihin başından bu yana birbirinden kopuk yaşayan çeşitli insan toplulukları ilk kez biraraya geliyordu. Aralarındaki farklar sadece çatışmaların değil, başarı ve başarısızlıkların da nedeni oldu.

Maddi anlamda yüz yüze gelişin yanı sıra kültürel olarak da yüz yüze geliniyordu. Çin İmparatoru Yung-lo, 1405–1433 yılları arasında Hint Okyanusu'nda bir dizi ticari ve askeri deniz seferine girişti. Bu seferler, çok güçlü olanaklarına ve donanımlarına rağmen dış bağlantılara ilgi olmadığından iptal edildi. Çin dünyası iç dengesini korumanın yollarını arıyordu. Oysa Avrupa dünyası dengesini bütün gezegeni kapsamada ve bir "dünya ekonomisi" kurmada buldu.[2]

Avrupa'da büyük ve küçük kentlerin oluşturduğu yakın birliktelik bu yüz yüze gelişin etkenlerinden biri oldu. Avrupa'daki yerleşme örnekleri ile başka yerlerde karşılaşılanlar arasındaki zıtlık, özellikle önemli ve verimli sonuçlar doğurdu. Bu yüz yüze geliş, sonuna kadar götürüldüğü yerlerde –Amerika kıtasında– büyük yıkıma ve acıya yol açtı, ancak önemli ölçüde onaylamaya, yeniden düşünmeye ve benimsemeye de neden oldu. Bizim görevimiz, bu olayları nesnel bir tarihsel ortama yerleştirmek ve bu çatışmaları insanlığın değerli bir mirasının öğeleri, karmakarışık bırakılmış, ancak bütünüyle yok olup gitmemiş öğeleri olarak ayrıntılarıyla ortaya koyan farkları değerlendirmektir.

Bu amaçla, görüş ayrılığının bütün koşulları, hem sömürgecilerin entelektüel ve maddi olanakları hem de Avrupalının gelişine boyun eğen her bölgenin durumu yeniden değerlendirilmelidir.

Avrupa'nın Yararlandığı Denizaşırı Kaynaklar

Avrupa ile diğer dünyalar arasındaki farkları bir bütün olarak ölçmenin yanı sıra, bu yüz yüze gelişte yararlanılan yetersiz maddi ve entelektüel kaynakları da göz önünde tutmalıyız. Okyanusta yapılan keşiflerde bir yüzyıl boyunca başı çeken, periferide küçük bir ülke olan Portekiz'di. Geniş toprakları fethetmek için ne yeterince zengin, ne de yeterince nüfusu olan Portekiz, Hint Adaları'na giden yol üzerinden ticaret üsleri kurmanın, böylelikle de Anvers ve Avrupa pazarlarına gelen baharatı kontrol altına almanın yolunu arıyordu. Daha büyük ve daha zengin olan İspanya, yarışa daha sonra girdi. Batı'ya giderek Kolomb ile aynı hedefe varmak istiyordu. Papa VI. Alexander'in desteklediği, 1494'te yapılan Tordesillas Antlaşması iki güç arasındaki sınır çizgisinin boylamını saptadı. Batı Yarıküre'de İspanya'nın koloni leştirebileceği koskoca bir kara parçasının varlığı ancak daha sonra keşfedildi; Katolik krallar bu işle fazla ilgilenip yardımcı olmadılar. Siyasal, ekonomik ve kültürel ilgi her zaman iç işlerine gösteriliyordu. Bu denizaşırı büyük maceranın ancak ara sıra gelen yankıları Avrupa'da yapılan tartışmada huzursuzluk yaratıyordu. Bu maceranın aktörleri tartışmaya ancak kısıtlı bir ölçüde katkıda bulunuyorlardı: Denizcilik tekniklerinde, savaşta, ticarette ve bilinmeyene merak ve cesaretle, önünü ardını düşünmeden atılırken ifade edilmeden anlaşılan geometri anlayışı.

Bizim amaçlarımız için, yerleşmelerin arkasındaki mantık on altıncı yüzyılın ilk yarısında ekonomik ve askeri güç merkezlerine egemen olan şematik ve yararcı tutumun mantığıyla aynıydı: Bir yanda Lizbonlu Bairro Alto (1513), Augsburglu Fuggerei'lar (1514) ve 1540'tan sonra Anvers'in genişlemesi; diğer yanda ülkenin içindeki son koloni kentleri –Cortemaggiore (1479), Valbonne (1519)– ve karargâh kentleri –Puerto Real (1483) ve Santa Fè de Granada (1492)– inatçı Ortaçağ geleneğinin hümanistlerin tercihi olan düzenlilik ile uyum sağladığı ge-

nel bir *ésprit de géometrie*'nin (geometri anlayışı) ürünüydü. Bu okyanus yolculuklarına çıkan teknisyenler beraberlerinde benzer bir mantık götürüyorlardı. Ancak gidilen yolun uzaklığı ve karşı karşıya gelinecek tehlikelerden bir derece psikolojik korunma sağlayacakmış gibi belli bir taşralılık da vardı. Portekizliler kendi ülkelerinde aşina oldukları Ortaçağ örneğinin benzerini yaratarak, yüksek araziyle bütünleşmiş bir rıhtım yapabilecekleri yerlerde yeni kentler kurdular – Asor Adaları'nda Angra, Cape Town, Sao Paolo de Luanda, Bahia, Macao; İspanyollar ise Meksika ve Peru'da özenle Endülüs ile Estremadura'daki kent görünümlerinin benzerlerini yapıyorlardı. Hatta buna Geç Gotik –Huejtozingo, Calpan– Müslüman üslupları –Cholula– ya da Rönesans tezlerinin çizimlerinden alınmış örnekler de –Actopan, Quito– dahildi.

Başka bir açıdan bakıldığında, denizaşırı seferler büyük bir bedensel ve zihinsel enerji harcanmasını gerektiriyordu. Vasco de Gama'nın 1498'de yaptığı yolculuktan sonra Hint Adaları'ndaki boğazların kontrolü konusunda çıkan çatışma kısa bir zaman dilimini ve geniş bir alanı kapladı: 1500'de Alvarez Cabral, Brezilya kıyısında karaya çıkarak tasarlanmamış, devasa boyutlarda başka bir kolonileştirme hareketi başlattı. Ve 1502 yılında Vasco de Gama, komutasındaki silahlı donanmayla Kızıldeniz ile Basra Körfezi'nde baharat taşıyan Arap gemilerine saldırdı. Arap gemileri buradan karayolu ile Akdeniz'de Venediklilerin kontrolünde bulunan limanlara gidiyorlardı. Alfonso de Albuquerque 1503 yılında Hindistan'a geldi. Arapların Sukutra (1506) ve Hürmüz (1507) limanlarını ele geçirerek 1509'da bir Arap donanmasını yendi. Aynı dönemde Venedikliler, Cambrai Birliği'yle savaş yüzünden terk edilen Süveyş Kıstağı'nı açmak için bir planın üzerinde çalışıyorlardı. Daha sonra Albuquerque 1510 yılında Goa üssünü kurdu, 1511'de Malakka'yı fethetti ve Endonezya ile Çin'e giden yolu açtı. 1513 yılında Kanton'a gelerek Ming İmparatorluğu ile ilk kez ilişkiye girdi. 1515 yılında ölmeden önce Arap rakipleri kesin biçimde saf dışı bırakmak için

bir plan önerdi: Asor Adaları'nda şeker işlerinde çalışan, kazıya yatkın işçileri getirerek Nil'i Kızıldeniz'e akıtacaktı. Ayrıca, Muhammed'in naaşını Mekke'den çalacak, böylece de karşılığında Kudüs'e özgürlük verilmesini önerecekti. Camoes'in on altıncı yüzyılın ortasında yazdığı *Os Lusiadas* adlı şiirinde bu olaylar, Ariosto ya da Boiardo'nun anlattığı Ortaçağ şövalyelerinin maceraları gibi inanılmaz güzellikte dile getirilir.[3]

Hernando Cortés, Magellan'ın dünyanın çevresindeki gezisini tamamladığı 1518–22 yıllarında silahlı birkaç yüz adamıyla Aztek İmparatorluğu'nu fethetti. Francisco Pizarro 1532–37 yıllarında İnka İmparatorluğu'na karşı benzer bir başarı gösterdi. Conquistadores (fatihler), Teràn'ın "beyaz adamın tropikalleştirilmesi"[4] dediği olayla karşı karşıya geldiler. Alvaro Nunes Cabeza de Vaca 1528 yılında Kuzey Amerika'nın düzlüklerinde yapılan ilk seferi gerçekleştirdi ve bu geziyi anlattı: İki arkadaşıyla birlikte giysilerini kaybettikten sonra Kızılderililerin arasında altı yıl çıplak yaşamıştı. "Ve buna alıştıktan sonra derimiz yılda iki kez dökülmeye başlamıştı." 1534 yılında Meksika'ya döndüklerinde yeniden elbise giymeye alışamadılar. Bu dönemde Avrupa'nın her yerinden gelen maceracılar, tüccarlar ve servet avcılarının yanı sıra V. Karl'ın (Şarlken) 1523 yılında Cortés'e gönderdiği ilk misyonerler VI. Adrian tarafından seçilen, aralarında Ghent'li Peter'in de bulunduğu üç Flamandı. 1524 yılında da Salamanca, Alcalà ve Sorbonne üniversitelerinde okumuş Rahip Martin de Valencia'nın önderliğinde "on ikiler" gittiler. 1526'de Rahip Domingo de Batanzos'un Dominikenleri "Cisneros'un köktenci kilise adamlığı" için[5] geldiler. 1515'te Las Casas, 1539'da Salamanca'da izlediği kolonileştirme yöntemleri üzerine tartışma başlattı ve 1542 yılında *nuevas leyes*'i ortaya attı. Birbirinden uzak iki kültür –koşulları farklı olduğundan bu kültürlerin birbirine tamamıyla zıt olduğu gerçeğinin bilincine varacak ilk kişi, onların da kendisine benzeyen birer insan olduklarına inanamazdı– arasındaki talihsiz çatışma, sonuç ne olursa olsun aşırı koşullarda sürdü:

Açgözlülüğünü artık kendi kıtalarında gideremeyen insanların önünde, neredeyse insan eli değmemiş bir kıta uzanıyordu. Her şey yalancı çıkarabilecekti... her şey uygulamada doğrulanabilecekti ve ilkede geçersiz olabilecekti: Cennet Bahçesi, Eskiçağ'ın Altın Çağı, Gençlik Çeşmesi, Atlantik, Hesperidler Ülkesi, Kutsanmış Adalar'ın gerçek olduğu görülebilecekti. Ama vahiy, kurtuluş, gelenekler ve yasaya daha saf, daha mutlu bir insan ırkı bakışıyla kafa tutabilecekti. (Kuşkusuz, bu ırk gerçekten daha saf ya da daha mutlu değildi, vicdanının derinliklerindeki pişmanlığa rağmen öyle görünüyordu.) İnsanlık asla böylesine üzücü bir sınavdan geçmemişti.[6]

Asya ve Afrika'nın Kolonileştirilmesi

Avrupalıların izlediği mevcut ticaret yolları, hem Sahra'nın güneyinden hem de Güney Asya'dan geçiyordu. Bunların ilki, beyaz ırkın giremediği bir karaydı: 1485 yılında Diego Cao, Kongo Nehri'ne kadar bir sefer yapmış, 1569 yılında da Francisco Barreto Zambezi'ye kadar gitmeye cesaret etmişti. Ancak iki keşif ekibi de sıtmaya yenilmişti. Daha sonraki keşif için, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında kininin bulunmasını beklemek gerekecekti. Avrupalılar, Güney Asya'da kalabalık bir nüfus ve oldukça ileri devletlerle karşı karşıya geldiler. Kalikut'un işgal edilememesi fethin mümkün olmayabileceğini gösterdi. Avrupalılar kıyıdaki birkaç yeri alarak Asya krallıkları ile yan yana yaşadılar.

Hindistan Yarımadası'nın batı kıyısı boyunca uzanan topraklar anlamındaki *Estado de India*, Portekiz İmparatorluğu'nun kalbiydi. Hindistan'daki limanların ve ticaret merkezlerinin en önemlisi olan başkent Goa, 1510'da işgal edilmişti. Kent, çevresindeki ufak bir araziyle birlikte Vicayanagar Hindu İmparator-

luğu'nun ucunda doğal bir devlet işlevi görüyordu. Portekiz genel valisi Goa'da, Asyalı hükümdarlarla geleneksel uygulamalara göre iş yapabiliyordu. Goa'dan Lizbon'a yolculuk musonlara göre düzenleniyor, bir yıl sürüyordu. Her yıl beş altı gemilik bir donanma 10.000 ton mal ve 3.000 kişiyle birlikte Lizbon'dan yola çıkıyor, ancak 2.000'den de az kişi Goa'ya sağ salim varabiliyordu.

Portekizlilerin, sayısı altı-yedi bini aşmayacak kadar silah taşıyabildikleri Estado, kentin mimarisini de belirleyen bir uzlaşmayla kuruldu. Portekizliler, 1526 tarihli *foral*'de kabul ettikleri yerel gelenekleri korudular. Aynı zamanda da Avrupa'mn yerel yönetimlerinin benzerlerini meydana getirmenin yollarını aradılar. Başından bu yana Goa'da Lizbon'daki yasalar geçerli oldu. Yoksullar için ilk imaret 1520, ilk piskoposluk ise 1538 yıllarında kuruldu. Genel valinin ziyaretçilerini etkilemek için görkemli bir sarayı vardı. Portekizli tüccarlar kârlarının büyük bölümünü burada tüketiyorlardı. Camoes'e göre "Doğu'nun Babil'i" olan Goa'daki lüks ve değişik yaşam herkes tarafından bilinir olmuştu.

Hindistan'daki yerleşmenin çok az değişiklikle uyarlanan yoğun planı, on yedinci yüzyılın İngiliz gezginlerinin beğenmediği dar dik sokaklarıyla Lizbon planının bir eşiydi. Hindu tapınaklarının karşısına Hristiyan kiliseleri yapıldı: Katedralin temeli 1511'de atıldı, Fransisken manastırının yapılmasına ise 1517'de başlandı. Günün önde gelen Portekizli ressamı Garcia Fernandez, 1538-1540 yılları arasında katedralde çalıştı. Dönemin Portekiz resmini etkileyen Çin porselenleri 1521'den itibaren kargolarla gelmeye başladı. 1542'de gelen Francisco Saverino bu eşsiz kentin olağanüstü heterojenliğini anlatıyordu. Burası, Avrupa ve Asya geleneklerinin yan yana yaşayabildiği ciddi bir girişimin tek örneğiydi.

Aynı yıl yeni genel vali de Souza, *Estado*'nun yeniden düzenlenmesini önerdi. Cizvitler de, Hristiyan inancını bütün Asya kıtasına yaymak için geniş bir programa giriştiler. Goa piskoposu, Doğu Başpiskoposu oldu, pagan tapınakları kapatıldı ve Engizisyon kuruldu. Avrupa ile ticaret yapma yarışına rağmen Goa, As-

ya trafiğinde önemli bir merkez olarak kaldı. Bu dönemde kentin en önemli anıtları yapıldı –1551'de Santa Catarina, 1594'te *Bom Jesus* – ve *Goa dourado* karakterindeki bütünlüğü büyük ölçüde kaybederken, ihtişamının da doruğuna ulaştı.

İspanyollar 1565 yılında Filipinler'i işgal ettiler. Amerika'da uygulanana benzeyen sistemli bir kolonileştirmeye giriştiler. Başkent Manila, kuralları aynı çağda Leyes de India'da (1573) yasallaştırılan kent düzenine göre 1571'de planlandı. Portekizliler, 1557'de Kanton yakınındaki dağlık bir burunda ticaret üssü olarak Macao'yu kurdular. 1587–1594 arasında da Seylan'ı işgal edip Colombo liman kentini yaptılar. Felemenkliler, Hint Okyanusu'na 1595 yılında gelerek 1614 yılında Cava'da Batavia'yı kurdular. 1641 yılında Portekizlilerden Malakka'yı aldılar ve Şogun'un tanıdığı ayrıcalıkla Japonya ile sınırlı ticaret yapabilmek için Nagazaki yakınında Deşima Adası'nı aldılar. O dönemde Japonya'da ticaret yabancılara kapalıydı. Ayrıca bu dönemde İngilizler de, Hindistan kıyısında Madras (1647), Bombay (1665) ve Kalküta'yı (1691) kurarak bu tabloya katıldılar. Fransa ise 1677 yılında Pondiçeri'yi kurdu.

Daha sonra büyük ölçüde büyüyecek olan bu kentlerin birçoğu Avrupa askeri mimarisinin kurallarına göre yapılmış birer kaleydi. Var olan kent yerleşmelerine fazla önem verilemedi. Avrupa kentleri de, daha önce var olan doğal kentlerin uzağında yer aldı. Bu tecrit edilmiş yapı, kolonicilerin anayurtlarından getirdikleri çok sayıda bitkinin ekilmesine olanak tanıdı. Doğu Hint Adaları'ndaki Felemenk sömürgesinin başkenti Batavia'da gemilerin sefer yaptığı kanallar ve rıhtımlarla Delf örnek alındı. Bununla birlikte kanalları timsahlar istila etti, su kirlenmesi kenti oturulamaz duruma getirdi. Kent, on dokuzuncu yüzyılda başka bir yerde yeniden yapılacaktı. Vali Lenoir 1721–1735 yılları arasında Pondiçeri'yi Fransız saraylarını örnek alarak görkemli biçimde genişletti: Düz bulvarlar ve *ronds points* (yuvarlak noktalar) çevredeki bataklıklarda yer alan köylerle imalathanelere ulaşılmasını sağlıyordu. Bununla birlikte, Asya'daki uygarlıklar ve yerleşmelerle on dokuzuncu yüzyılda tam olarak yüz yüze gelinmeyecekti.

Yeni Dünya'da Kurulan Koloniler

Çoktan beri Antiller'e yerleşmiş olan İspanyollar yeni kıtada büyük imparatorlukların var olduğunu öğrenince bu ileri kültürle ilişkiye geçti. Ne var ki, bu kültür Avrupa'nın saldırganlığı karşısında mantığa ters düşen bir biçimde savunmasızdı. Avrupalı fatihler arasındaki tarih yazıcılarını şaşkınlığa düşüren anıtsal Amerika yerleşmeleri ile Avrasya kentlerinin karşılaştırılması için ortak bir terminoloji bile yoktu. Kentin çevresindeki topraklara boyun eğdirmesini sağlayan geçiş Yeni Dünya'da yaşanmamıştı. İki imparatorluktaki önemli yerler –Tenochtitlan ve Cuzco– dünya ile öznel olarak aynı zamanda meydana gelmiş kocaman çevre alanlarla doğrudan ilişkiliymiş gibi algılanan anıtsal tasarımlardı. Bunlar, Neolitik Çağ'ın sınırsız bir alanı işgal edip biçim verme yeteneğinin son ürünleriydi. Rastlantı olarak, dünyanın 4.000 yıldan beri kentleşmiş bir yerinde bulunuyorlardı. Bu kentleri İspanya'dakilerle karşılaştıran İspanyollar, devasa ölçeklerinden, görsel özgürlüklerinden ve olağanüstülüklerinden çok etkilenmişti. Ne var ki, bu kentlerin uzak bir çağdan gelen çekicilikleri unutulup gitmişti. İspanyollar buraları ne kullanabildiler ne de anlayabildiler. Sadece yıkmayı başardılar.

Azteklerin başkenti Tenochtitlan, lagünün ortasına kurulmuş bir tören merkeziydi. Genişliği yaklaşık 750 hektardı ve iki bölgeye ayrılmıştı: Doğal olarak oluşmuş adaların üzerinde kamu alanları, tapmaklar ve saraylar (yaklaşık 190 hektar) ile yapay adaların üzerine yapılmış evler (*chinampas*, yaklaşık 560 hektar). Bunları karaya bağlayan üç hendek köprü, bütün görünümün görsel odağı olan ortadaki çekirdekte yer alan piramit biçimli tapınaklara doğru birbirine yaklaşıyordu. Nüfus, çokluğu ile ilk tarih yazıcılarını şaşırttı ve yaklaşık 60.000 olarak hesaplandı. Ulaşım çok sayıda kayıkla sağlanıyordu. Su ile deniz ulaşımının Venedik'i akla getirecek biçimde birleştirilmiş olduğu da

47 Mexico: Aztek göl kenti (G. Ramusio'nun gravürü, 1565)

anlatılıyordu: "Üç tip yol var: İlki, üzerine köprüler yapılmış su, ikincisi suyun aralarından akarken ara sıra geçilmez olduğu kara ve üçüncüsü de... hem yayalar hem de kayıklar için eşit kolaylıkların sağlandığı su ve kara"; ve "normal olarak evlerin iki kapısı var, birisi sokağa, diğeri de suya açılıyor." Ayrıca (batıdaki hendek–köprünün üzerinde bulunan paralel iki su yolu boyunca –"biri kirlenirse, diğeri kullanılıyordu" – giden suyun Chapultapec'ten yeniden getirilmesiyle) evlerin ve sokakların ara sıra temizlenmesinden, canlı çarşı meydanından da söz ediliyordu.

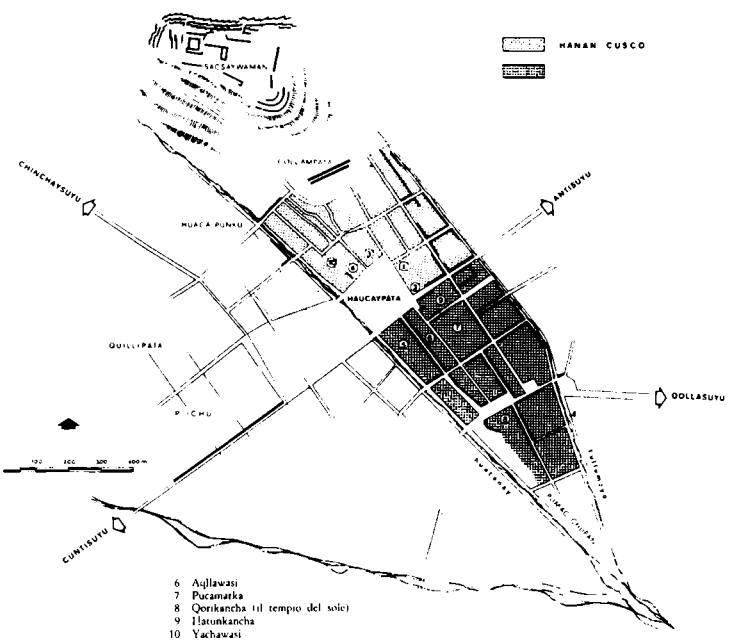
Bu duyarlı ekosistem fetihten hemen sonra harabeye dönüştü. Lagün 1524 yılından itibaren çekilmeye başladı[7] Diaz de Castillo, 1568'de şunları yazıyordu: "Bu kent kaybolup gitti, yerle bir oldu."[8] Aslında, Cortés'in *xumetrico*'su (gözetimcisi) olan Alonso Garcia Bravo, genel valinin başkentini, sokaklar, meydanlar, yapı parsellerinde Avrupa'nın kavramsal repertuarından yararlanarak Aztek başkentinin çizgileri boyunca planladı. Da-

48 Cholula (fotoğraf: Cia Mexicana Aerofoto)

ha sonraki anlatımlarda "görünürde tek bir örneğin izinden gidilen güzel geniş ve uzun sokakları"[9] ile *traza*'nın düzgünlüğü övüldü. Ortadaki alanın bir bölümü 7 hektarı aşan kocaman bir meydan, *zocalo* oldu. Lagün yerleşme alanının uzağına çekildi ve on altıncı yüzyılda Felemenkli uzmanlar tarafından tarıma elverişli kılındı. Yerinde, eski yerleşim alanının bütün izlerini örten günümüzün kocaman kenti gelişecekti.

İnka İmparatorluğu, ekvatorun güneyinde, 6.000 km'lik kıyı

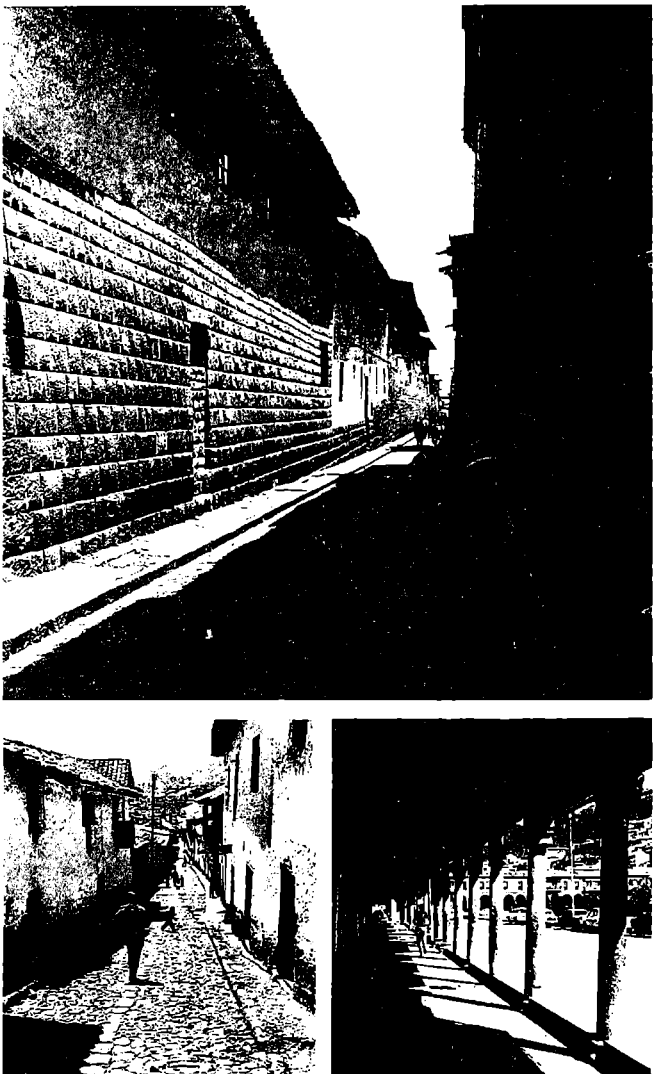

49 Günümüze gelebilmiş İnka yapılarını gösteren Cuzco haritası (G. Gasparani, Arquitectura Inka [İnka Mimarlığı], *Caracas, 1977)*

şeridi de dahil olmak üzere Pasifik'ten Amazon ormanına kadar uzanarak bilinen dünyayı kapsıyordu. "Göbek" anlamına gelen Cuzco'da birbirine yaklaşan patikalar ağı burada çapraz hatlar çiziyordu. Başkent, 3.300 metre yükseklikte iki nehrin arasındaki küçük bir platodaydı. Bu dağ görünümü yalnızca kayalıklı bayırların eteğinde tapınakların ve sarayların sınırlarını belirten yumuşak taştan teraslarla hafifçe değişiyordu. Kasabanın üzerine yerleştirilmiş Sacsahuamen kalesi, yukarıdan olağanüstü bir dirsekli sur tahkimatı ile korunuyordu. En önemli meydan olan Huacapata, kent ile açık kırsal bölgeyi birbirine bağlayan, 550x250 m'lik bir dikdörtgendi. Huatanay Nehri'nin akış yönünde açılmış kanallarla karşı kıyıya geçiliyordu. Taş işleri öylesine cesaretle standart duruma getirilmişti ki, Avrupalı bir gözlemci "anıtların birçoğunu tek bir mimar planlamış gibi görünüyor,"[10] demişti.

1533 yılındaki yağma ve 1536–37 kuşatması bu görünümü bozup, her şeyden önce de onun doğal çevre ile bütün ilişkisini kesti. Cieza de Leon 1548 yılında şunları yazıyordu: "Bugün nehir hayvan pisliği ve çöple dolu; İnkaların zamamında berrak ve temizdi; su, taş silmelerin üstünden akardı... ve birçok kez İspanyollar, yıkananların düşürdüğü küçük altın takılar bulmuşlardı."[11] İspanyolların kenti İnkalarınkinin üzerine kuruldu; İnkaların surları evlerin ve rahibe manastırlarının beyaz badanalı duvarlarının temeli olarak kullanılırken, kocaman Plaza de Armas, Huacatapa'nın yalnızca bir bölümünü örtüyordu. Bununla birlikte, dağda yapılmış olan eski taş mekan dayandı. Özenle olağanüstü oyulmuş perde duvarlar periyodik depremlerde yıkılmadan kaldı.

Bu iki başkentin yıkılıp yeniden yapılması Amerika'daki yerleşmelerin genelde değişim geçireceğini önceden haber veriyordu. 1555 yılında Meksika Kilisesi'nin ilk konsili yerli halkın "uygar ve Hristiyan olarak yaşayabileceği uygun yerlerde ve kentlerde toplanmaya ikna edilmesi – ya da gerektiğinde mümkün olan en az şiddet gösterilerek zorunlu tutulması"[12] yönünde karar alıyordu. *Poblar* denen bu süreç, büyük ölçüde Avrupalılar ile yerel nüfus arasındaki ilişkilerin temelini oluşturdu. Çok sa-

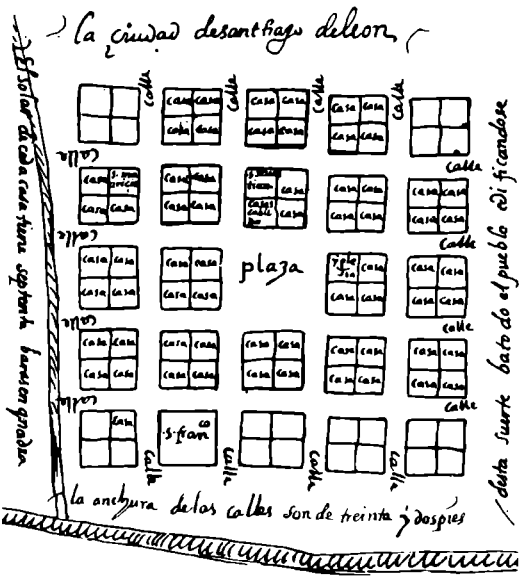

50 Cuzco'da İnka başkentinin sokaklarının izinden giden sokaklar (fotoğraf:Benevolo)

yıda yeni kentin kurulması gerekti –1513 yılında Pedrarias Davila'ya verilen talimata göre– "Yeni yapılacak kasabalar plana göre güçlük çekmeden kurulabilirdi. Eğer bir biçim verilerek başlanmadıysa, hiçbir zaman biçim kazanamazlardı."[13]

1525 yılında Cortés standart bir modele dayanarak talimatlar veriyordu:

> Araziyi temizlemeye ağaçları keserek başlayacak ve sonra, yaptığım planı izleyerek kamu alanlarını oluşturacaksınız: Meydan, kilise, belediye meclisi, cezaevi, çarşı, kasap dükkânı, hastane... Sonra, her yurttaşın plana göre ayrılmış parselini belirtecek ve arkadan gelecek olanlar için de aynısını yapacaksınız. Sokakların düzenli olmasına dikkat edin ve bunu bu şekilde tasarlayacak gözetimciler bulun.[14]

51 Santiago de Leon (Caracas) planı, 1567 (Kızılderili Arşivi, Sevilla)

Kendi gözetimcisi Garcia Bravo, yalnızca Mexico kentinin değil, Vera Cruz ile Oaxaca'nın da planlarını çizdi. Diğer planlamacıların arasında Alonso Martin Perez (Puebla, 1531), Juan Alanis (Queretaro, 1534) ve Juan Ponce (Lorelia, 1541) vardı. 1531 yılında Pizarro, "merkezde bir meydan bulunması kuralına göre" Peru'da ilk İspanyol kentini –San Miguel– daha sonra da aynı örneği izleyerek Quito (1532) ile Lima'yı (1535) kurdu.

Güneydeki genel valilikte, yeni kentlerde nüfusun sistemli olarak yoğunlaşması, yeni genel vali Toledo'nun gelmesinden ve son İnka genel valisi Tupac Amaru'nun idam edilmesinden sonra 1570 yılında başladı. Tupac Amaru, yerel halk arasındaki birliği bozmak ve potansiyel başkaldırıları önlemek amacıyla özellikle öldürülmüştü. Yerleşim, genelde tepeler üzerindeki alanlardan yerlilerin pek uyum sağlayamadığı alçak düzlüklere alınıyordu. Patikalarla birbirine bağlanan eski yerleşim ağı, dağlara yapışmış kentler (Pisac) ve dağların eteklerine sıralanmış ekili teraslar (*andenerias*) terk ediliyordu. Bununla birlikte Cuzco gibi yerleşmeler kaldı ve daha sonraki keşfin ardından bozulmamış haliyle yeniden ortaya çıktı.

Geniş çapta (ve sıkıntı verecek biçimde) yeni kentlerin kurulması ara sıra yenilikler de getirdi. Meksika'da koloni kurulmasının ilk aşamasında yeni toplulukların merkezinde kocaman, açık bir yapı yer alıyordu. Bu, *atrio* denen kapalı bir avlu; dinsel törenlerin yapıldığı *posas* denen küçük kiliseler; büyük grupların katıldığı missa ayininde kullanılan bir tür gündüz apsidi *capella de indios*'tan oluşuyordu. Yargıç Vasco de Quiroga, yetmiş yaşındayken, 1531 yılında Meksika'ya geldi. Thomas More'un *Ütopya*'sına dayanan, Kızılderililerin yaşadığı ve çalıştığı ideal iki kent için bütün mal varlığını satmıştı. 1541 yılında Patzcuaro piskoposu oldu ve ortadaki sunağa doğru birleşen beş radyal bölümünde 30.000 kişinin barınabileceği bir katedral yaptı.

1571 yılında yüzlerce kent kurulduktan sonra aşağıdaki amaç doğrultusunda çıkarılan yasada genel işleyiş hükümlere bağlandı:

Yeni yerleşimin kurulacağı yere gelindiğinde (arzumuza ve yasamıza göre burası boş, Kızılderililere ve yerlilere ya da onların özgür iradelerine zarar vermeden işgal edilebilir olmalıdır) kapılara giden sokakların ve ana caddelerin çıktığı asıl meydandan başlayarak ve kent genişlese bile her zaman simetrik biçimde yayılabileceği yeterli bir açıklık bırakarak meydanları, sokakları ve yapı parselleriyle yerin planı bir ip ve cetvel ile ölçmek suretiyle çıkarılacaktır... Asıl meydan kasabanın merkezinde ve dörtgen biçimli, uzunluğu en azından genişliğinin bir buçuk katı olacaktır, çünkü bu oran atlarla katılınacak olan şenlikler ve düzenlenecek diğer kutlamalar için en iyisidir... Meydan, kasabanın olası büyüklüğü göz önüne alınarak planlanacaktır. İki yüz ayak genişliğinden ve üç yüz ayak uzunluğundan daha az, sekiz yüz ayak uzunluğundan ve üç yüz ayak genişliğinden daha fazla olmayacaktır. İyi oranlanmış orta büyüklükte bir meydan, altı yüz ayak uzunluğunda ve dört yüz ayak genişliğindedir.

Meydanın her bir kenarının ortasından birer tane olmak üzere dört ana sokak çıkacak ve meydanın her köşesinde iki sokak birleşecektir. Meydanın dört köşesi pusulanın dört yönüne bakacaktır, çünkü böylece meydandan çıkan sokaklar büyük güçlüğe yol açan dört ana rüzgara doğrudan maruz kalmayacaktır... Meydana dört köşesinden gelen sekiz sokak, meydanın arkadları tarafından engellenmeden rahatça buraya ulaşmalıdır... Soğuk iklimlerde sokaklar geniş olacaktır; sıcak iklimlerde dar; bununla birlikte, savunma amaçlarıyla ve atların sokaklarda bırakıldığı yerlerde geniş olması daha iyidir... İç bölgelerdeki kasabalarda kilise meydanda değil, bütün yönlerden görülebilmesi için diğer yapılardan ayrı, kendi başına yer alabileceği bir yerde meydanın uzağında olacaktır... Yüksek bir yere yapılacak, böylece insanlar girişe gelebilmek için birkaç basamak merdiven çıkacaktır... Bulaşıcı hastalığı olmayan yoksullar için yapılacak hastane kuzeye bakacaktır ve öyle planlanacaktır ki, güneyi de görecektir... Ana meydanın çevresindeki yapı parsellerinin hiçbiri özel kişilere verilmeyecektir, çünkü bunlar kiliseye, Krallık ve Belediye meclisine, dükkânlara ve tüccarların evlerine ayrılacaktır... Geri kalan yapı parselleri ana meydanın çevresine bina yapmaya hak kazanan sakinlere kura ile dağıtılacaktır. Geriye kalan parseller daha sonra gelip yerleşecek olanlar için bizim adımı-

za saklanacak ya da isteğimize göre satılacaktır... Yapı parselleri ve buraya yapılacak yapılar öyle konumlandırılacaktır ki, oturma odaları güney ve kuzey rüzgarını alabilecektir... Buraya yerleşenler kasabanın güzelliği için bütün yapıları mümkün olduğunca birbirine benzer inşa etmeye çaba gösterecektir.[15]

Gerçi konumlandırma ve rüzgarlar konusundaki düzenlemelerin bazısı kuramsal karakterdedir. Bu nedenle de, genelde her yere uygulanamaz. Bu yasa, basit ve yaygın bir örneği kesin ve açık biçimde belirtir. Tarihçiler çok sayıda olası kaynağı aynı şekilde tartışmışlardır: Ortaçağ'ın yeni kentlerinin kesintiye uğramış ama unutulmamış geleneği, mimari ve askeri sanatlar konusunda yazılmış tezlerde anlatılan Eskiçağ modelleri, modern tezlerden alınmış simetrik tasarımlar. Rönesans'ın endüstri, ticaret, keşifte bulunma ve çalışma alanlarının işlevselliği açısından gerekli olan geometri düşüncesi çoktan yaygınlaşmış ve kökleşmişti; günlük çalışma ve rahatlama ortamlarında bu, psikolojik olarak güven tazeleyiciydi.

Avrupalıların getirdiği planlama kuralları hem işlevsel bir araç hem de anayurdun kültür geleneklerine derinden bağlı olan bir özdeşleşmenin işaretiydi. Yine de, burada enerji ve yetenek çok kötü bölünüyordu. Avrupa'nın büyük sanatçıları kent ölçeğinde deneyim edinme olanağı bulamayıp, onun yerine, kendilerini kentin önemli sorunlarının çok uzağına götüren mükemmelliğin peşinde koşarken Amerika yolculuğuna çıkan sıradan uygulamacılar, on binlerce kişilik kentleri hızla planlayıp inşa eder hale gelmişti. Bizim bakış açımızdan ve belki de genel olarak sonuç, neyin yıkıldığı ve neyin yapıldığı konusunda uzlaşılamayan negatif bir denge, Avrupa'daki örneklerin evrensel kuramını açıkça tanımamak oluyordu.

Amerika'daki koloni kentleri, kurucularının isteklerine göre aslında çok uzaklara taşınmış birer Avrupa kentiydi. Yukarıda söz edilen tanımamazlık, aşağıdaki gibi özetlenebilecek tercihlerin ve yapılmayanların bir karışımıydı:

1 Kuruluş anında belirlenen "plan" iki boyutlu bir tasarımdı. Ortaçağ'da olduğu gibi, üzerinde yapılanmanın hemen başlamayacağı bir *traza*'ydı. Yapı parselleri belirleniyor ve hak sahibi kişiler, canları ne isterse uygun gördükleri zamanda inşaata başlıyorlardı. Yapılar alçak ve gösterişsiz, genellikle tek kat yüksekliğindeyken tasarımda sokaklar ve meydanlar genellikle gereksiz büyüklükteydi. Buna karşılık, örneğin Buenos Aires'in 1583 yılında yapılan tasarımı gibi mütevazı bir planda, kentin ileride kazanacağı önem göz ardı edilebiliyordu.

2 Kentin gelecekte ne kadar büyüyeceği bilinmiyordu. Sonuçta ızgara plan, yavaş yavaş yeni blokların eklenmesi gerektikçe her yönde genişletilebiliyordu. Kentlerin dış sınırları her zaman geçiciydi, bu yüzden de surlar gereksizdi; on altıncı yüzyılın sonunda ancak birkaç kıyı kenti tahkim edilmişti. Avrupa'da, özellikle de İspanya'da çok net olan kent–kasaba ayırımı azaltılmıştı. Kentlerdeki büyük açık alanlar, kimi kez de geniş bir sokak ağı çoğunlukla amaçsız biçimde ve üstüne bina yapılmadan uzanıyordu (Cholula).

3 Çoğunlukla bir bürokratın masasında karara bağlanan ızgara planın tekbiçimliliği araziye doğal biçimde uyulmasını engelliyor, kentin görünümüne tekdüze bir nitelik veriyordu. İronik olan, bu kentlerin (Cuzco'da olduğu gibi) eski bir tasarımla bütünleştiğinde bir ölçüde karakter kazanması ya da uğranan bir başarısızlık sayesinde engebeli bir arazinin gözetim altına alınmasıydı. Bu alanlar yaşandığı ve insanileştirildiğinde uygun resmî biçimde ele alınacaktı. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda mimari ve figüratif sanatlarda özgünlük işte bu son süreçte, çoğunlukla da, miras aldıkları kültür geleneğinin kendini beklenmedik tarzda ortaya koyduğu yerli sanatçıların çalışmalarında ortaya çıktı.

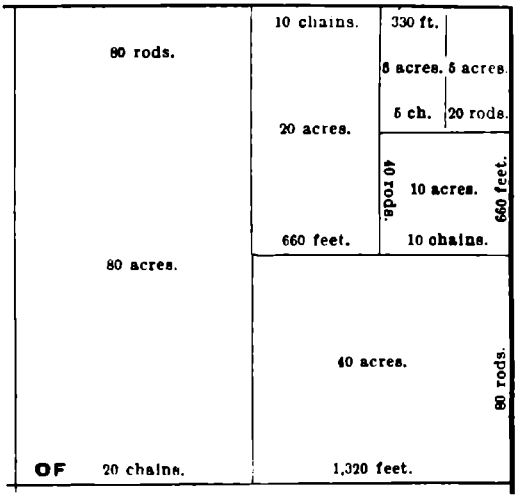
İspanyolların geçerlilik kazandırdığı modeli Fransız, Hollandalı ve İngiliz sömürgeciler Kuzey Amerika'da kentler kurarken dik-

kat çekici bir yenilik getirmeden uyguladılar. Portekiz Brezilyası'nda olduğu gibi, yerlilerin şuraya buraya yayılmış ve izleri pek kalmamış küçük yerleşmeleriyle karşı karşıya gelmek sorun değildi. Çeşitli adlar –Mississippi, Chicago, Manhattan– bu bölgelerde daha önce de insan yaşadığını akla getirir. Ancak bilim adamları Amerika Birleşik Devletleri'nin Büyük Ovalar Bölgesi'ne yapılmış olağanüstü toprak binaları daha çok yakın bir tarihte araştırıp belgelemişlerdir.

En beklenmedik ve uygun olmayan çevrelerde bile bir Kartezyen ızgara plan uygarlığın standart işareti oldu. Kuşkusuz bu konumları, kentin kurulması için uygun bir yerin daha önce seçilmesi belirliyordu. Bu da, genelde büyük ve karmaşık bir coğrafi konum oluyordu. Atlantik kıyıları ile (Brezilya'daki koylar üzerinde olduğu gibi) Meksika Körfezi'nin kıyıları boyunca büyük nehirlerin koyları Montreal, Quebec, Boston, New York, Philadelphia, New Orleans, Maracaio, Rio de Janeiro, Bahia gibi bu yeni kent senaryolarının egemen unsurlarıydı.

Izgara plan, ancak on sekizinci yüzyılın sonunda yeni bir siyasal ve kültürel iklimde yeniden coğrafi ölçekte tasarlanıp kent, tarım bölgesi, devlet, kıta gibi herhangi bir alanın bölünmesinde evrensel bir araç olacaktı. Jefferson'ın 1785 yılında savunduğu Toprak Yasası, Batı'yı kolonileştirme amacı doğrultusunda, enlem ve boylam çizgilerine uyarlanmış bir ızgara plan ortaya koyuyordu: Her blok 16 mil kareydi ve iki, dört, sekiz, on altı, otuz iki, altmış dörde bölünebiliyordu. Bu yasa Amerika Birleşik Devletleri'nde yaygın biçimde uygulandı. Bütün dünyada da, bakir bir araziyi bölüp sınırlarını belirlemenin gerektiği yerlerde benzer düzenlemelerden yararlanıldı.

Bu genel yaklaşımın sonucunda, Avrupa'nın gelenekleriyle aradaki bağ on sekizinci yüzyıl gibi erken bir tarihte kesildi. Belli bir görsel eğitimin ürünü olan perspektif ızgara plan bilimsel kültürle bağlantılı soyut bir teknik haline geldi ve insanoğluna, yaptığı hesaplarda arazinin bütün uzamının kontrolünü elinde tutma olanağı sağladı. Bu gelişmenin etkileri Amerika Birleşik Devletleri'nin ve Avrupa dışında dünyanın bütün bölgelerinin haritalarında yayınlandı.

52 Thomas Jefferson Yasası (1785) ile çizilen ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki yeni arazilerde uygulanan ızgara plan

Yine de bu araçları geliştiren Avrupa, dünyada, perspektif yasalarının etkilerinin coğrafi bir ölçekte ya da bir uydudan görülemediği tek bölge olarak kaldı. Perspektif yasalarının etkileri ancak topografik ölçekte, yani arazinin zeminindeki görünüm ile ilişkisini kaybetmeyen bir yükseklik noktasından görülebiliyordu. Avrupa'nın görünümünün perspektif kurallarına uyarlanması, bir sonraki bölümde anlatmaya çalışacağımız uzun ve olaylı bir tartışmayı başlattı.

5

Perspektif Yasalarına Uyum Sağlamanın Güçlüğü

Kent Planlamacılığının Yeni Koşulları

Cateau-Cambrésis Antlaşması'ndan (1559) ve Trento Konsili'nden (1563) sonra Avrupa'da göreli bir siyasal istikrar ve dinsel denge sağlandı. Bir yeniden düzenleniş evresi, kentteki ve kırsal kesimdeki yerleşmelere yansıyan yeni bir evre başladı.

Saraylar artık ulusal başkent olan kentlerde yapılmaya başladı. Sivil ve askeri gemicilik, limanların planlanıp modernleştirilmesini gerektirirken askeri kaynaklardan kentlerin ve sınırların tahkim edilmesinde yararlanıldı. Teknolojik gelişme, nüfus artışı, artan finans faaliyeti, bürokratikleşme, uzmanlaşma, dışarıdan gelen kalıplar aracılığı ile kamunun ve bireylerin yeni çıkarlarının temsil edilmesine duyulan gereksinmenin tümü, kentin geniş ölçekte yenilenme sürecine katkıda bulundu.

1530 yılından itibaren Roma, papalık makamı rolüne uygun, işlevsel bir yeniden yapılanma geçirdi. Floransa, Medici Dükalığı'nın başkenti olarak uyarlandı. Fransa sarayı, I. François'nın Louvre şatosunu yeniden yaptırmaya başladığı 1528 yılında Paris'e geldi. II. Felipe, 1561 yılında Madrid'i kendine başkent seçti, ama Madrid'in kuzeyindeki dağlarda Escorial saray-manastırını yaptırmaya 1562 yılında başladı. Savoia Hanedanı 1563'te Torino'ya yerleşti, sonra 1620, 1673 ve 1714 tarihlerine egemenlik alanını genişletti. On altıncı yüzyılın ikinci yarısında İspanya genel valileri Palermo ve Napoli kentlerini, Akdeniz'deki imparatorluklarının askeri üslerini ve ticaret merkezlerini yeniden inşa ettiler. Londra'da Stuart Hanedanı, Westminster'daki

saraya yerleşti. 1666 yangınından sonra City yeniden yapıldı. Habsburglar ise Osmanlılar Alaman Dağı (Kahlenberg) Savaşı'nda yenildikten sonra ancak 1683 yılında Viyana'ya geldiler.

On altıncı yüzyıl başının belli başlı ticaret kentlerinde de –Cenova, Messina, Lizbon, Anvers, Lyon, Augsburg– bu dönemde yeni ve daha önemli bir mimari düzenlemeye gidildi; on yedinci yüzyılın ilk yarısında dünya ekonomisinde bir güç olarak ortaya çıkan Felemenk, olağanüstü liman kentlerini genişletti. On altıncı yüzyılın sonu ile on yedinci yüzyılın başında İsveç ve Danimarka kralları başkentlerini genişlettiler, çok sayıda yeni kent kurdular. Rus Çarı IV. İvan (1533–84) Moskova'yı yeniden inşa etti ve Urallar'ı yerleşime açtı.

Bizim burada amacımız, Avrupa kültürünün belirleyici bir unsuru olan perspektifin hem Avrupa'da hem de Amerika'da uygulanması ve perspektif deneylerinin sağlamasının yapılmasıdır. Maddi ve toplumsal koşullar değişmişti. Yeni siyasal ve ekonomik ortamda finans olanakları artmış, inşaat teknolojisi gelişmiş, sanat kültürü üçüncü üslubun eşiğinin ötelerine ulaşmıştı. Geleceğin mükemmel olması arayışı, geriye bakmaya, miras alınmış kurallara ve örneklere daha çok güven tazeleyen bir bakışı getiriyordu. Rönesans'ın görsel kültürünün görevini değiştiren, her şeyden çok modern bilimin doğuşuydu. Artık sanat gerçek dünyanın nesnel karşılığı olma iddiasında değildi. Çünkü bu gerçek, farklı kanıt kategorilerinden yararlanan diğer yöntemler ile analiz edilebiliyordu. Jaspers'ın Leonardo ile ilişkili olarak belirttiği gibi, "bilmek" artık "tasvir etmek" anlamına değil, görünür dünyaya hükmeden mekanik yasaları keşfetmek anlamına geliyordu. Bu projenin gereci geometriden çok matematikti ve sonuçlarının sağlaması öznel değerlendirmeden çok bir dönüm noktası olabilen deney ile yapılıyordu. Sanat kültürü nesnel kesinliğini yitirirken, bilimin onun alanından elediği bir değerler koleksiyonuna sahip çıkıp duygu ve ahlak dünyasına yöneldi.

Bu temel dönüşüm mimari tercih dengesini de derinden değiştirdi. Brunelleschi'nin döneminden beri birleştirilmiş olan Eskiçağ kuralları ile perspektif kurallarının bundan böyle nesnel

bir temeli olması gerektiği düşünülüyor, bunların uygulanması eşyanın doğasını bir biçimde meşru kılıyor ve çoktan beri var olan düzenin sağlamasını yapıyordu. Mimari, evrensel bir hiyerarşiye uyduruldu: Hareket ettirilmemiş olan harekete geçirici, eşmerkezli küreler, Ay'ın altındaki dünya, yeryüzündeki dünya ve bunun içindeki insan yapısı dünya. Kent, yerini son iki kürenin içinde buluyordu. Kentin büyüklüğü ile yüz yüze gelmenin doğasında bulunan güçlük, bu hiyerarşiyle üstü kapalı bir biçimde doğrulanıyordu: Mimarın birinci görevi dış mekanı insan ölçüsüne göre ayarlamak, algılanabilen üç boyutlu çevreleri Eskiçağ ve Ortaçağ geleneklerinden miras kalmış boyutsal sınırların içine uyarlamaktı.

Ne var ki, daha sonra Kopernik'in tezi (1543) geleneksel astronomi hiyerarşisi konusunda kuşku yarattı ve Galileo'nun *Sidenus Nuncius*'u da (1619) bu hiyerarşiyi bir tarafa attı. Yeni evrende mekan, tek bir sonsuz ortamdı. Onu dolduran varlıkların bir niteliği değildi ve onların niteliğine göre değişmiyordu. Mimari, bu sınırsız evrende kendi yerini bulmalı, kendi gereçlerinden yararlanmaya zorlanmalıydı. Bu araçlar, yeni sonsuz kavramını yakalamak için bilinen unsurlara perspektif bir düzen verilmesiydi. Bu bağlamda, Klasik Çağ mekanının sınırları dışında, kentlerin ve kırsal alanların planlanmasına yeniden girişildi ve var olan Ortaçağ kentleri ile görsel kültürün yeni gereksinmeleri arasındaki tutarsızlık ortaya çıktı.

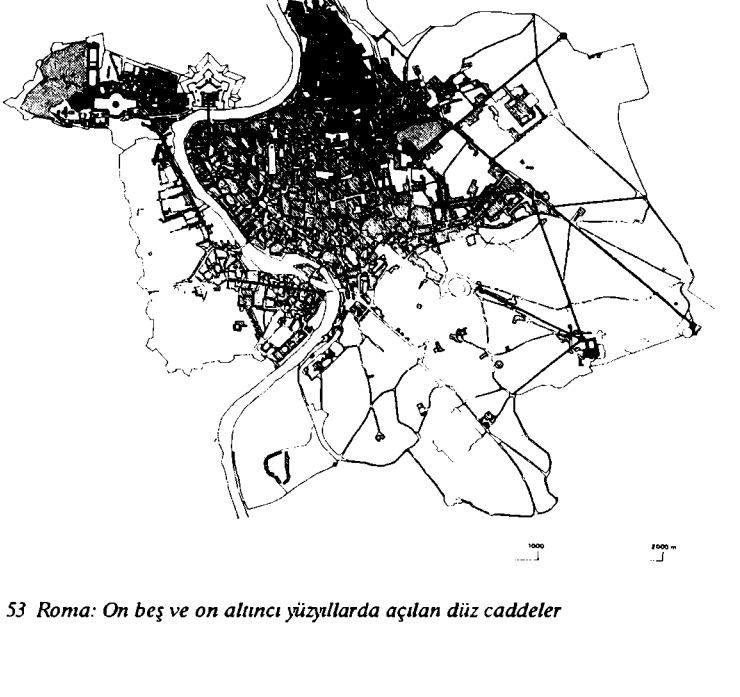
Perspektifteki Kent: 1550 - 1650 Arasında Kentin Biçimsel Değişimi

On altıncı yüzyılın ortasına kadar tasarlanan "modern" yenilikler -Alessandrina Yolu, Giulia Yolu, Lungara Yolu, Roma'da Halk Meydanı ve Ponte Sant'Angelo'da birbirine yaklaşan üçlü çatallar; Lizbon ve Anvers'te ızgara planın uzantıları olan yol-

lar; Cenova'da Alessi'nin tasarladığı Nuova Yolu ile Peruggia'daki Nuova Yolu; Napoli'de Toledo Yolu– bir dizi mimari unsuru tek bir cephenin üzerinde sıralamaya yarıyordu. Kısa çapraz perspektiflerin biraraya getirilmesi daha uzun çapraz perspektiflerden önce oldu. Dönemin en önemli mimari yapıları –Cenova'da Nuova Yolu boyunca dizili sarayların prenslere ait galerileri– bu yolların sonundan çok, iki yanı boyunca yer alıyordu. Toplam uzunluklarının 1 km'yi geçtiği enderdi. Ferrara'nın Erculea uzantısında 2 ve 1,3 km uzunluğunda iki büyük dik yol olağandışıdır, ama aşırı ölçekte bir planlamayı ortaya koyar. Bu yolların iki yanında yer yer yapılar bulunuyordu.

On altıncı yüzyılın ikinci yarısında kentin görünümü ortak bir ilgi alanı haline geldi. İtalyan, Alman ve Flaman gravürcüler –1567'de Guicciardini, 1570 dolayında Lafréry, 1558'den 1572'ye kadar Van Deventeer, 1580 dolayında Duchet, 1585 dolayında Bertelli, 1628'de Münster– perspektif kurallarına göre yapılmış çok sayıda kent görünümü sundular. Bunlarda gerçekçi bir anlatım ile birçok bilgi biraraya getirilmişti. Avrupa kentlerinin bütün mirası Rönesans'ın görsel kültürünün ilkelerine göre ilk kez eksiksiz biçimde tasvir ediliyor ve genel dolaşıma konuyordu. Nüfus, kent organizmasının parçalarını ve kent ile coğrafi konum arasındaki ilgiyi yapay olarak algılamaya alıştı.

Bu betimleri yaratırken yararlanılan araç olan perspektif, kentin görünümünün daha da yetkinleştirilmesinde sonradan bilinçli olarak kullanıldı. Aynı yöne giden yeni ana caddeler daha çok ve daha uzun yapıldı. Birleşme noktasının görünümünü daha iyi vurguladı. 1560'larda IV. Pius Roma'da Quirinal'den Porta Nomentana'ya uzanan eski çizgiyi yenileyip Michelangelo'nun Porta Pia'sına kadar 1600 metre uzattı. 1572–1590 arasında XIII. Gregorius ile V. Sixtus, Trinità dei Monti'den Santa Maria Maggiore ve Santa Croce'ye giden yaklaşık üç kilometrelik dalga dalga düz yolun bulunduğu doğu tepelerindeki bazilikalar ile sokakları birleştiren yeni bir ağ yaptılar. Bu yeni yolların Eskiçağ'ın düz yolları ve bir önceki yüzyılda papalar tarafından yaptırılan yollar ile birleştirilmesi perspektif kaygılarından bütü-

53 Roma: On beş ve on altıncı yüzyıllarda açılan düz caddeler

nüyle yoksun olan Ortaçağ örneğinin üzerinde bir perspektif nirengisi oluşturup kentten bakıldığında çok uzaktaki noktalarla bile görsel bağlantı kurulmasını sağladı. Referans noktaları sütunlar ya da Eskiçağ'ın toprak altından çıkarılan dikilitaşlarıyla belirlendi. Bugün bu parçalar, biçimsiz açık alanlarda durmakta ve kentin dokusunu tasarlanan genişliklerinden aşağıya doğru daraltan, sıkışmış birkaç görünüm ortaya koymaktadır.

Bu dönemde en iddialı proje Palermo'nunkiydi. 1564–1570 arasında liman kuzeybatıya doğru genişletilip yalıboyu, denizin üzerinde yer alan bu kentin anıtsal cephesi durumuna getirildi.

54 Palermo: C Duchet'nin çizdiği, Cassero'nun ana caddesini gösteren harita (1580)

Boyuna uzanan eski Cassero ekseni de kıyıya doğru genişletildi. Uzunluğu 1,8 km, toplam yüksekliği 28 m olan düz ana cadde, surların içinde en son kalmış serbest alanlar olan Papireto ve Magione'nin parsellerinin yoğunlaştırdığı bu kentteki tek açıklıktı. Ama caddeye, anıtsal iki kapının yapılmasıyla 1582-83 yıllarında biçim verildi: Deniz tarafındaki kapının mavi denizin görülebilmesi için birbirinden ayrılmış iki kanadı vardı; dağ tarafındaki kapının üzerinde ise yolun, 4,3 km sonra tepenin eteğinde sona erdiği Monreale'ye gidişi ile görsel bir bağlantı kurulmasını sağlayan bir piramit yer alıyordu.

Uzunluğu 6 km'yi aşan bu olağanüstü eksende perspektif, ustalıklı bir görsel düzenlemeyle birleştirilmiş, kent ve kırsal bölgenin organizmasına mükemmel biçimde yerleştirilmişti. Eksen, kentin belli başlı iç alanlarını birleştiriyor -kentin anıtları, katedral, Krallık Sarayı, Piazza Pretoria ve "Steri" (Palazzo Chiaramonte) bu alanlara bakıyordu- ve Tiren Denizi'nden adanın dağlık iç bölgelerine kadar azimle uzanıyordu. Avrupa'da bunun bir benzeri daha yoktur ve modern yöntemlerden yararlanarak daha önceki büyük kentlerinkine eşdeğer bir büyüklük düzeyine ulaşma arzusundan doğmuş olabilir. 1579'da dik yolun -Maqueda Yolu- eklenmesi bu yenilik ile şöyle ya da böyle uzlaşıyordu. Kavşak noktaları zengin bezemeli olan, aynı genişlikte iki sokak asimetrik kent dokusuna aynı güçlükle yerleştirilmiş geleneksel bir haç oluşturur. Maqueda Yolu'nun hemen hemen denizle aynı yükseklikte olması, perspektif bakış açısından kesinlikle anlaşılmaz duruma gelerek Cassero'ya paralel iki vadi ile zayıf bir kavşak meydana getirdi. Mantığa ters biçimde bu, ancak,, iki yöne uzatılıp kentin belli başlı ekseni olduğu on dokuzuncu yüzyılda önem kazandı. Daha sonra, Cassero'nun özgün tasarımı anlamsız çağdaş gelişmeyle sürekli bozuldu: Monreale'ye doğru giden düz çizgi periferideki apartmanlarla kuşatıldı ve dıştaki yeni mendirek denize açılan görsel çizgiyi kapadı.

On altıncı yüzyılın sonu ile on yedinci yüzyılın başındaki inşaat patlaması sırasında Avrupa hükümdarları büyük kentlere simetri ve düzen getiren çok sayıda projeyi desteklediler: Paris'te

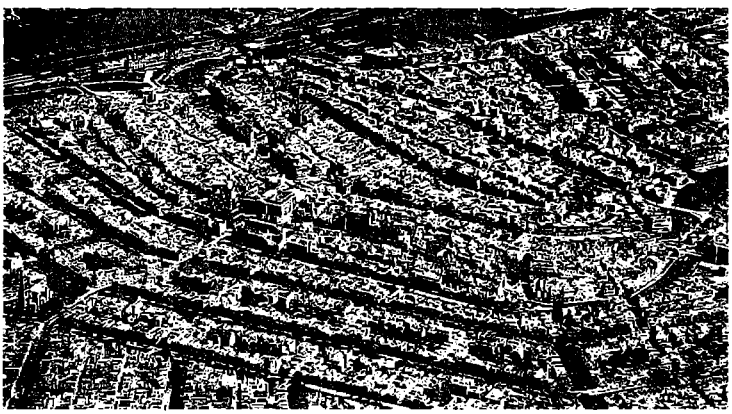
IV. Henri'nin krallık sarayları (1604–6), Madrid'de Plaza Mayor (1617), Lerma'nın yeniden yapılması (1604), Charville'de prens konutu (1610) ve Torino'nun ilk kez genişletilmesi (1620). Buralarda mimari tercihlerin aynı biçimde olması, büyük ölçekli perspektif kompozisyonun belirsizliğini dengeliyordu. Bazı projeler iki boyutluydu ve strüktürel bir ortamda ancak yavaş yavaş ve parça parça yorumlanıyordu – Göteborg'un 1620, Kopenhag'ın 1629 ya da Stockholm'un 1640 tarihli planları gibi kentin organizmasını bütünüyle içine alma arayışında olanlar. Mutlakıyetçilik mükemmel ve tartışma götürmez görüntüler istiyordu. Bu, ne resmî tercihlerin güvenliğine ne de teknik, ekonomik ve örgütsel araçlarda ustalığa uygun düşen bir istekti.

Mutlakıyetçi ve merkantilist rejimlerin başkentlerinin tersine, özgür Felemenk kentlerinde Ortaçağ'ın yönetim süreçleri ile modern görsel gereçlerin mutlu biçimde birleşmesi sağlandı. Büyük kentlerin ticaret burjuvazisinin yönettiği yedi eyalet günün büyük krallıklarıyla yarıştan zaferle çıktı. Yukarıdan kontrol edilen ulusal ekonomileri zarara sokan küresel bir finans pazarının doğuşuna katkıda bulundu. Başarıları, bir dizi geleneksel kuruluşun elindeydi – ortaklık, Burgonya tarzı, loncalık. Huizinga'nın öne sürdüğü gibi merkantilist aşamaya sıçrayarak on sekizinci yüzyıl liberalizminin siyasal ve ekonomik yönelimini sezinledi. Bu "özgürlükler" örtüsünün altına Avrupa edebiyatının, sanat ve biliminin en ileri denemeleri sığındı. De Witt'in döneminde Rembrandt, Huygens ve Spinoza aynı çağda Amsterdam'da çalışıyorlar, Descartes ve Galileo'nun yazıları da burada basılıyordu.

Bu tür bir özgünlük kent ve kırsal bölgelerdeki alanların bir sisteme bağlanmasıyla tamamen onaylanıyordu. Toprak, on altıncı yüzyılın ilk yarısında (1508 ve 1532) felakete yol açan sel baskınlarından sonra yüzyılın ikinci yarısında artan insan müdahalesinin ürünüydü. İç havzaların kurumasıyla, 1540–1640 yılları arasında yaklaşık 120.000 hektar, bir sonraki yüzyılda da 45.000 hektar alan tarıma elverişli duruma getirildi. Kentin gelişmesi çevre toprakların ıslah edilmesine bağlıydı ve ister iste-

mez birlikte yapılan çalışmaların birlikte planlanmasının ürünüydü.

İspanyol yönetimine başkaldırı 1565 yılından 1609 yılına kadar sürdü ve çoktan gelişmiş olan sivil gerçeği uzaktaki siyasal ve dinsel gücün belli bir düzeye gelmiş etkisine karşı korumaya yaradı; savaş tazminatı ile de kentin yenilenmesine başlandı. Bu sürece katkıda bulunanlar, bir yanda büyük yöneticiler –Jan Van Oldenbarneveldt, Jan Pieterszoon Coen– öte yanda "inşaatçılar"dı: Lieven De Key, Hendrik De Keyser, Jan Leeghwater, Hendrick Staets. Ortaçağ üslubundaki mevcut düzenlemeler, yurttaşların işbirliğiyle ortaya çıkan, sivil ve askeri her tür yapıyı uygulayabilen, ancak bu sorunları bilimsel koşullarda da düşü-

55 Amsterdam: On yedinci yüzyılda yapılmış eşmerkezli üç kanalın havadan görünüşü (fotoğraf: KLM Aerocarto, No. 23509 A)

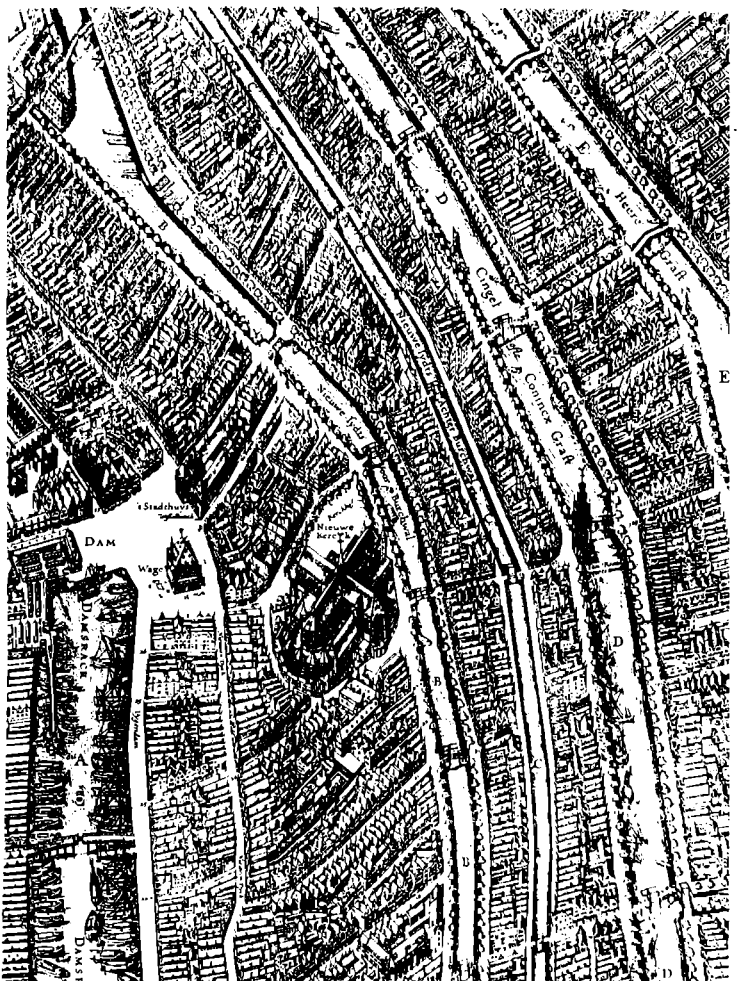

56 Amsterdam'da bir kanal (H.P. Schouten' in bir resmi, 1770 dolayı)

nüp İtalya'dan öğrenilen görsel kuralları özümseyebilen bu uzmanlara çok uygun geliyordu.

Haarlem 1572–73 yıllarında kuşatıldı ve 1576 yılında çıkan bir yangında kül oldu; sonra hemen yeniden yapıldı. Belediye bu işi De Key'in yönetiminde bir teknik büro ile planlama dairesi karışımı olan Stadtfabrky'e verdi. On yedinci yüzyılın başında bu proje kent bütçesinin üçte birini yuttu. Kentte yapılacak bir yüzey çalışmasına dayanan, 1578 yılında Tomas Tomaszoon tarafından yayınlanan bu proje daha önceki yol ağı, kanallar ve parsellerin büyük ölçüde yenilenmesini içeriyordu. Dokuma işçilerinin evleri ve dükkânları dik kanalın çevresinde gruplanıyordu. Ayrıca De Key, yaşlılar için yapılmış ev gruplarının da bulunduğu güzel bir semt ile birlikte çok sayıda önemli yapının planını çizdi.

Oranjlı Willem 1578 yılında Amsterdam'ı kurtardı. Kent, Anvers'in ekonomide oynadığı rolün mirasçısı oldu. Anvers 1585 yılında İspanyollara geçti. Ancak etkinliği, Felemenklilerin Scheldt'in ağzını abluka altına almalarıyla donduruldu. Amsterdam'ın büyük gelişmesi bu tarihte başladı. Çevredeki kanal kentin iç kesimiyle birleştirildi; kentin doğu ucuna tersane yapıldı; Stevin'in yeni kurallarına göre 1593 yılında yarım daire biçimli bir tahkimat yapıldı. Merkezî hükümet Staets'in çizdiği,

57 Merkez alanda bulunan kanallarla Amsterdam (1623 tarihli görünümden ayrıntı, D'Ailly kataloğu, No 117)

kentin daha çok genişlemesini öngören planı 1607'da onayladı; gerekli toprak kamulaştırılıp plan 1609'da uygulanmaya başladı. Kentin başmimarı De Keyser'di. Keyser, aralarında 1608 tarihli Borsa ve çok sayıda özel konutun bulunduğu önemli yapıların planını çizdi ve inşaatım üstlendi.

Genişleme, 1593 tarihli tahkimat ile eşmerkezli olan yarım daire biçimli üç kanalı içeriyordu. Orta büyüklükte dört geminin yan yana gelebilmesi için her kanal 25 m. genişliğindeydi; uzunlukları, sırasıyla 3,5, 4 ve 4,5 km'ydi. Çevrelerinde karaağaçlar dikilmiş 11 m uzunluğunda boşaltma rıhtımları, kanalların arasında toplam 102 m'lik derinlik kaplayan yapı parselleri ve iç bölümde istenen 48 m'lik bir açık alan vardı. Yarım daire biçimli kompozisyon Roma ve Paris'te sarayın finanse ettiği projeler ile IV. Henri'nin Fontainebleau bahçelerindeki kanalıyla (1200x40 m) karşılaştırılabilir şekilde uzunluğu 0,5 km ile 1 km arasında değişen biri dizi dik paralel kesmeyle kırılıyordu. Bununla birlikte burada, ağaçlar ve gemi direkleri görsel ışınları engelliyordu. Uzunlamasına birleşme noktalarını gösteren hiçbir işaret yoktu. Çevredeki parsellere yapılan kanalların paralelliği sayesinde düzenli bir görünüme kavuşturulan evler tekdüze bir görüşün standart arka perdeleri değildir; tersine, her biri farklı bir simetrik cepheyle birbirinden ayrılır, kanalın kesitini karşılayan, Ortaçağ meydamnda olduğu gibi 50 m'den daha kısa, sınırlı bir eksenin görüş açısında yer alır. Bu durumda, kentin bu çevresi belli noktalardan görülebilecek perspektife göre yapılmış tasvirlerin bir derlemesi değil, genellikle dörtte üç ya da kuşbakışı olarak bakıldığında devinim halinde algılanabilecek kesintisiz bir dizi farklı unsurdur. Sayısız çağdaş tasvir de bu niteliği doğrulamaktadır.

Bu dikkate değer organizmada 4.000 geminin yanaştığı 25 km'lik rıhtımlar vardı. On yedinci yüzyılda aşama aşama ve özenle yapılmıştı. Finans çevreleri ve planlamacılar, bir mimari ölçekte perspektifin "modern" gereçlerini Klasik'in repertuarındakiler ile birlikte kullanarak Ortaçağ uygulamasımn belli başlı karakterini korumayı başardılar: Belediye yetkilileri ile özel in-

şaatçılar arasında görevin akılcı biçimde paylaşılması, düzgün geometrik biçimlerden bağımsız yeni kent biçimleri bulma yeteneği, kent planlamacılığı ile yapı tasarımcılığı arasında sıkı ilişki, zaman ve mekan arasında eşgüdüm. 1630'lardan başlayarak, inşaat ticareti yapmaktan çok resim eğitimi görmüş yeni bir mimarlar kuşağı –Jacob Van Campen, Pieter Post, Salomon De Bray– kentin dokusundan çıkan özel yapılar, malikâneler ve kiliselerin tasarımını gerçekleştirme görevini üstlendi.

Amsterdam, yüz yıl boyunca Avrupa kentlerinin en büyüklerinden ve en iyi donatılmışlarından biri oldu. 1612'de 50.000 olan nüfusu 1632'de 125.000'e ve yüzyılın son yarısında da 200.000'e çıktı. Yüzyılın ortasında tamamlanan, sonra da Van Coehorn'un "yeni Felemenk" sistemine göre değiştirilen dış tahkimat, Ortaçağ uygulamalarına göre alışılmış olandan biraz daha geniş bir alanı, 700 hektarı çevreliyordu. Büyümenin daha orta düzeyde olduğu diğer Felemenk kentlerinde de aynı yöntemler başarıyla uygulamyordu: 1610 ve 1644'te Leiden'da, 1671'de Haarlem'de; denizaşırı yerlerde ve bu kentlerin benzerlerini yapma çabasına girişildi: 1619'da Batavia, 1625'te Nieuwe Amsterdam –daha sonra İngiliz fatihler tarafından New York adı verildi– 1652'de Cape Town. Bunlar modern dünyanın büyük kent merkezleri olacaktı. Ancak, daha sonraki gelişmelerinde Aydınlanma mimarisinin ızgara planının antitezi olan model izlendi. Felemenk ölçeğine ve çevresine çok iyi uyan bu kent modeli, ne ithal edilebilir ne de genelleştirilebilir nitelikteydi.

Figüratif sanatlarda Felemenk dünyanın görünümünün nasıl tasvir edileceğini kendine özgü biçimde öğretirken Felemenk teknolojisi dünyayı hidrolik ve tahkimat gibi çeşitli alanlarda yönlendirmekteydi. Rembrandt ve Vermeer ile birlikte doğa görünümü ressamları– hem kent hem de kırsal bölge, hem iç mekan hem de dış mekan resimleri yapan, gerçekçi ve duygusal sahneleri özenle üretmede uzmanlaşan Dujardin, Ruisdael, Koninck, Emanuel de Witte–Felemenk'in elde ettiği deneyimin kalıcı betimini klasik Avrupa kültürüne dahil ettiler: İnsanın dış görünümünün etkileyiciliği ve insanın varlığı ile canlılık katılmış kent ve kent dışı görünümlerin organik birliği duygusu.

İlk döneme ait az çok başarılı bu deneyimler perspektifin kent ölçeğine ancak sınırlı biçimde uygulanmasıyla ilişkiliydi. Felemenk örneğinde belirtildiği gibi bunlar, perspektif tek bir yapınınkinden biraz daha geniş bir ölçekle sınırlandırıldığında çok daha başarılı oldu.

Perspektif ve kent ile yüz yüze gelme görevini tam olarak yürütmek, yeni kültür dengesi bağlamında görsel repertuarın baştan sona yeniden gözden geçirilmesini gerektiriyordu. Bu proje, mesleklerine 1610'larda ve daha sonra başlayan sanatçılar tarafından üstlenildi: Mimaride Bernini, Borromini, François Mansart, II. Louis le Vau, Inigo Jones ve Jacob Van Campen. Bu kişileri tek bir gruba sokmak mümkün değildir; hele Rönesans klasisizmine şöyle ya da böyle tepki gösteren "Barok" akıma dahil edilemezler. Harekete geçirici nedenler farklıydı: Bazıları yeni deneyimleri klasisizm içinde yürütme arayışındaydı. Diğerleri için ise klasisizm, örneğin İngiltere'de var olan geleneğe oranla başlı başına bir yenilikti. Bu, geçmişin daha çok ortaklaşa olan yaklaşımına karşıt olarak, kişisel ifadeyle belirlenen bir akımdı. Bu akımda birleşik bir cephe yoktu, ancak daha çok, "sanat" teriminin modern anlamını aldığı yeni bir kültür sistemi içinde ani gelgitlere boyun eğen alternatif tercihlerin bolluğu söz konusuydu. Bu saf, klasisizmin çok yayılmış alanında yaklaşımının sezgisel doğası nedeniyle tutarlılık kazandı; gereçlerinin çok ve çapraşık olması, kent tasarımının sorunlarına alışılmadık bir yaklaşım sağladı.

Bu projenin önde gelen figürü, tarihsel başkentlerin en ilginci ve en sorunlusu olan Roma'da çalışıp, uzun süreden beri sürüp giden çok sayıda sorunu çözüme ulaştıran ve bu Eskiçağ görünümüne dayatılmış strüktürel dokuların yenilenmesinin nasıl sürekli bir sisteme oturtulabileceğine işaret eden Bernini'ydi. Özellikle, bir ömür boyu San Pietro'da çalışmış ve Bramante, Sangallo, Michelangelo ve Maderno'nun devasa yapısı ile çevredeki kent dokusu arasında geçerli ölçeğin kesintilere uğraması karşısına kesin bir geçiş yapmayı başarmıştı. Bir buçuk yüzyıl önce ortaya atılmış mimari düşüncelerin, yaşayan bir senaryonun uyumlu unsurlarına dönüşmesini başaran Bernini'ydi.

1500 Jübilesi'nden bu yana Alessandrina Yolu'nun düz ana caddesi Vatikan'ın girişini oluşturuyor ve kiliseye değil sarayın giriş kapısını işaret ediyordu. Dikilitaş 1586 yılında dikildi ve Bramante ile Michalangelo'nun yeni San Pietro'su hâlâ Constantinus Bazilikası'nın *atrium*'u ile nefinin arkasında kalmakla birlikte, kilisenin ekseni, ilk kez kent görünümü içinde fark edilir oldu. Cephesi Michelangelo'nun dayattığı devasa ölçekte olan, uzun tutulmuş Maderno Kilisesi 1614 yılında *piazza*'nın açık alanına bakıyordu. Sarayın, Alessandrina Yolu'nun sonunda bulunan girişi, 1618 yılında yapılan uygun bir çıkıntıyla belirtildi.

Genç Bernini'ye verilen ilk problem yeni kilisenin içinin bitirilmesiydi. 1565'te papalık altarı için kubbenin altına yerleştirdiği ve başat olan uzunlamasına ekseniyle hafifçe merkezin dışında kesişen *baldacchino*'nun tasarımını yaptı; 1637–1648 arasında iç bezemelerde çalıştı; 1657 yılında sonuca götüren bir arka perde olarak apside San Pietro'nun mihrabını yaptı. Kilisenin dışı için Bernini, önce cephenin iki yanına iki çan kulesi önerdi, ancak bunun imkânsız olduğunu gördü. Sonra, VII. Alexander'in girişimini izleyerek *piazza*'yı bir bütün olarak ele alma sorunuyla karşı karşıya kaldı; 1656–1667 yıllarında birbiri ardına gelen olağanüstü meydanlar yaptı. Birbiriyle hafifçe açı yapan bu meydanlar daha önceki iki eksenle uyum içindeydi: Dikilitaş ile kiliseyi bağlayan mimari eksen; kentten ve Alessandrina Yolu'ndan çıkıp tunç kapıya ve büyük merdivenle de Vatikan'ın törensel ve mecazi kalbi olan Sistina Şapeli'ne giden kent ekseni. Perspektif yöntemi ilk kez geçmişi anımsatarak geniş ve daha önce var olan bir yapı topluluğunu birleştiriyordu. On altıncı yüzyıl ortasının anıtsal ölçekli tasarımı yavaş yavaş küçültüldü, normal yapı ölçeğiyle birleştirildi ve kentin görünümünün kesintisizliği içinde özümlendi. Bernini, tamamlanmamış bir deneyim olan modern Roma'yı Eskiçağ'daki ölçeğine uyarlama girişimini doğru yorumladı, anıtsal ve günlük boyutların yan yana var olmasını kabul etti; aslında, bu yan yana getirişi çalışmasının birinci ana fikri olarak benimsemişti. Bilinçli olarak bir dönemi sona erdirip Avrupa kültüründe Roma'nın saray ve halk arasında sürüp giden zıtlıktan oluşmuş karakterine sabitlik kazandırdı.

Daha sonra Bernini'nin yol göstericiliğinde izlenen projeler denge kazandırılmış ve taklit edilemez bir kent organizmasına olağanüstü rötuşlar yapılmasını sağladı: Santa Maria della Pace *piazetta*'sı (Pietro da Cortona, 1656); 1668'den itibaren Bernini'nin Ponte Sant'Angelo'da yaptığı onarım; İspanyol Merdivenleri (A. Specchi, 1723–6); Trevi Çeşmesi (N. Salvi, 1732); Rainaldi, Bernini (1662–75) ve en sonunda da Valadier'nin (1784–1816) bitirdiği Piazza del Popolo (Halk Meydanı).

Roma'nın klasisizmi evrensel bir örnek olma rolünü yitirdi. Ancak Roma, sanatçılarla bilim adamları (Colbert, 1666 yılında burada Fransız Akademisi'ni kurdu) tarafından ve her şeyden çok da hac için gidilmesi zorunlu bir yer haline geldi. Bu sonuncu rolü edebiyat ve ortak düşgücünde sürekli başvurulan bir mecaz, insanoğlunun tarihi ile bu tarihi etkileyen evrensel güçler arasındaki zıtlıkların birikimi oldu.

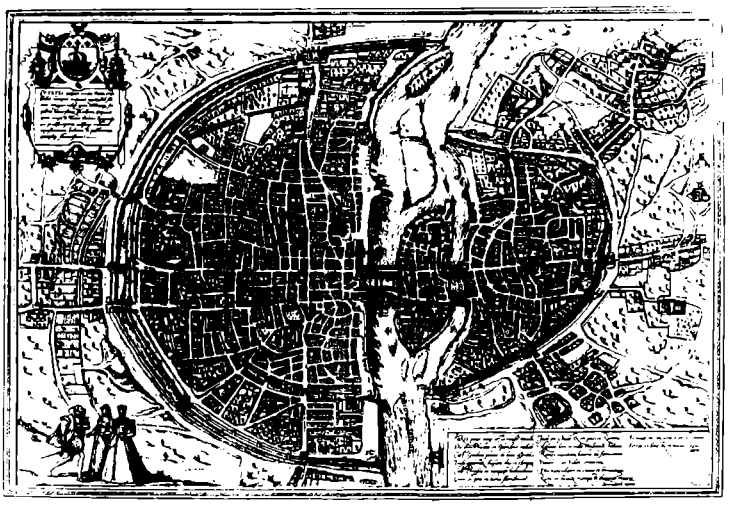
58 Barok Roma: Piazza San Pietro (fotoğraf: Anderson, No 175)

Perspektifteki Kent:
1650 – 1750 Arasındaki Kentin Biçimsel Değişimi

Bernini'nin çağdaşı Fransız sanatçıları ve yazarları –Poussin, François Mansart, Corneille, Boileau– iki tane ana fikri olan yeni, harika bir maceraya giriştiler: Yeni, akılcı, Avrupa ölçeğinde bir klasisizmin yaratılması ve Paris'in Fransa krallığına yakışan bir başkente dönüştürülmesi.

Saray yüz yıldan beri Paris'teydi ve kent Ortaçağ surlarının çok dışına taşmıştı. Sağ kıyıda IV. Henri ile XIII. Louis, içine Tuileries mahallesi ile Krallık Sarayı'nı alacak biçimde tahkimli surları genişlettiler. Sol kıyıda Marie de Médicis'nin Luxembourg konutu, Philippe Auguste'ün surlarının batısındaki alanın gelişmesi hakkında bilgi veriyordu. IV. Henri –üç şeyden; savaş, sevişme ve inşaattan zevk aldığını itiraf etmişti– kısa süren krallığı döneminde Paris'te çok sayıda proje başlattı: İki krallık *piazza*'sı yaptı (biri Cité'de üçgen, diğeri Marais'de dörtgen biçimli; üçüncüsü, yarım daire biçimli *piazza* da Tapınak'ın yanındaki yüksek arazide planlanmıştı); iç savaşta yıkılan Louvre ve Tuileries'yi onardı, Seine boyunca uzanan bir galeri ile iki sarayı birleştirdi; Malherbe'e göre, Cour–Carré'yi tamamlamayı ve Saint–Honoré Caddesi'ni izleyerek, araya giren mahallenin yıkılmasının gerektiği kuzeye giden çizgi boyunca iki sarayı birleştirmeyi de planlıyordu. Bu programların ilkini XIV. Louis, ikincisini ise III. Napoléon tamamladı.

IV. Henri mutlakıyetçi krallığın temelini oluşturan yönetimin –başka yerlerde de olduğu gibi inşaat konusuyla ilgilenen– birimini de yeniden örgütledi. Bununla birlikte Felemenk'in eyalet hükümetleri özel inşaatçıların işlerini (tasarımlama, kentleşme ve arsaların yeniden satılması) bütünleyecek görevler üstlenirken Fransız yöneticiler sadece daha önce başlamış projeleri ve spekülasyonları üstlendiler. Böylesine hızla dikkat çekecek öl-

59 Paris: 1550 tarihli harita ("Les Trois Personnages" – "Üç Kişilik")

çüde büyüyen bir kenti modernleştirme yetenekleri yoktu: Kentin on altıncı yüzyılın sonunda 200.000 kadar olan nüfusu 1637'de 415.000 olmuştu. Yöneticiler kent dışında oturmayı tercih ediyorlardı – IV. Henri, Saint-Germain'de, Marie de Médicis, Luxembourg Sarayı'nda. Bir anlamda saray, kente karşıttı; iktidar sarayda yaşarken kamuoyunun ülkesi kentti. Devletin otoritesiyle bağlantılı, ama aynı zamanda da akılcı düşünceye kapalı olan bu heterojen kitleselliği, yetersiz bir Ortaçağ planının üzerine kurulmuş, nüfus ve yapılarla aşırı dolmuş, tanımlanması mümkün olmayan fiziksel bir biçim belirliyordu. Bu hassas denge ulusun siyasal ve toplumsal çelişkilerini saklayıp ağırlaştırmaktaydı.

Önemli kültürel tercihler XIII. Louis ve Richelieu'nün ölüm-

leri (1643-44) ile XIV. Louis'nin tahta çıkması (1661) arasındaki dönemde yapıldı. Sanat ve edebiyat çevrelerinde zaman zaman yüzeye çıkan, ama önemli bir karşıtlık sürüp gitti. Poussin -ün kazanmıştı ama Roma'da sürekli sürgündeydi- ve -Lemercier uğruna bir kenara atılan- François Mansart'ın yaşadıkları Corneille, Descartes ve Pascal'inkilere benzer. Kültür dünyası duygularına yenilmeden kendi çıkarlarının peşinde koşuyor, hepsi birbiriyle kavga ederek özel ve tüzel koruyucuların gözüne girmek için çalışıyorlardı.

Fiziksel ortamın güzelleştirilmesinde birçok uzmanın katkısı biraraya getirilip kişisel ve toplumsal davranışın sorunlarıyla boğuşuldu. Yüzyılın ortasına doğru bütüncül çevreler yaratma gereksinmesi ön plana geçti; bunların gerçekleştirilmesi mimari, figüratif sanat ve henüz adı koyulmamış olan çevre planlamacılığının çabalarının birleştirilmesini gerektirdi. İtalya'nın mimari deneyimini kent ölçeğinde genişleten Roma'daki Piazza San Pietro'dan daha önce söz etmiştik. Aynı olgu aynı yıllarda Fransa'da da ortaya çıktı. Rastlantı sonucu olmaksızın, 1656-1660 yılları arasında Le Vau, Le Nôtre ve Le Brun varlıklı maliye başmüfettişi Nicolas Fouquet için yaptıkları Vaux Şatosu'nda aym biçimde tutkuyla ilk mimari ortamı meydana getirdiler.

İnşaatçı bir aileden gelen Le Vau, dönemin finans çevrelerinin tercih ettiği bir mimardı. Le Nôtre ile Le Brun, Vouet'nin *atelier*'sinde birlikte çalışıyorlardı. Le Nôtre, 1637 yılında Tuileries bahçıvanlığı konumunu babasından devraldı ve 1656 yılında genel inşaat başmüfettişi oldu. Le Brun, 1642-1647 yıllarında Roma'daydı. Burada Poussin ile birlikte çalışıp, sonunda iç mekan dekorasyonunda uzmanlaştı. Vaux projesinde üçü işbirliğine girdi. Çok sayıda işçiyle çalıştılar, bütün peyzajın denetimini üstlendiler, hem topografik hem de dekoratif ölçekte ayrıntılarla ilgilendiler.

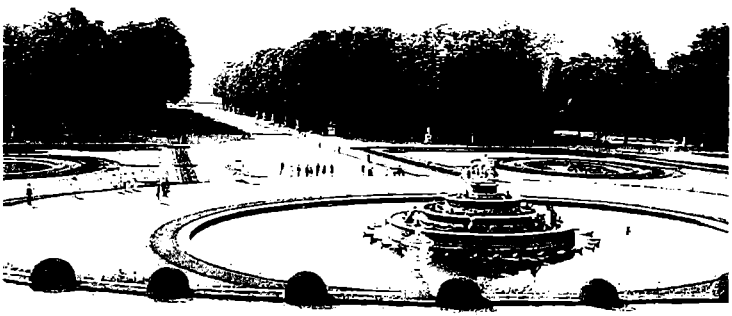
Bütün ölçekleriyle görsel bir senaryodan sorumlu olan Bernini gibi tek bir sanatçının yürüttüğü kontrolün yerini, mimarın değil bahçe uzmanının söz sahibi olduğu ortak bir çaba aldı; Vaux'daki belli başlı "yapı", sarayı ve bütünün içinde diğer un-

surların karakterini belirleyen, Le Nôtre'un tasarladığı bahçedir. Genelde Rönesans bahçeleri, mimari mekanın birkaç yüz metrelik normal sınırlarını aşmadan ya da çevredeki doğal mekanla yarışa girme arayışında simetrik bir strüktür ekseninde uzanırdı. Yerine, Vaux'daki bahçe yine de sınırlı bir mekanı kaplar. Burası, ağaçlıklı bir platodan oyulmuş, yaklaşık 1x2 km ölçülerinde bir çukurdur. Ama görsel düzlüğü, sonsuz bir ufuk işlevi gören bir sınıra kadar dolduracak biçimde yeterince geniştir.

Şato uzunlamasına olan ekseni kesip birbirine benzemeyen iki çevreyi ayırır: Çevresine hizmet yerlerinin yerleştirildiği bir avlu girişi ile soylulara ayrılmış bahçe. Bahçeye açılan renk renk cephe uzaktan görülür, fıskiyelerde sona eren karmaşık ve dalgalı bir dizi terasa bakar. En alttaki yükseltide çapraz ekseni belirten dik açılı bir kanal uzanarak farklı yerleştirilmiş uç noktaları sayesinde arazinin eğimini dengeler.

Bu, yavaş yavaş değiştirilmiş ve aslında, içine yerleştirildiği asimetrik fiziksel konum ile bütünlük sağlama çabası başarısız kalıp yörüngesinden çıkmış simetrik bir kompozisyondur. Rönesans bahçeleri saygı görürken, hatta mimarinin konumunun doğal dünyaya oranla ikinci derecede olduğunu vurgularken, Vaux'daki bahçe doğal bir arka perdeye yaslanıp mimarlığın gereçlerinden yararlanarak sahnesinin boyutlarını görsel algının sınırlarına kadar götürür. Bu, kendi hesabına pratik yeni sonsuzluk düşüncelerini keşfeden ve bu amaçla perspektifin alışılmış sınırlarını zorlayan sanatın bir örneğidir.

Birbiri ardına gelen olaylar bu yeniliğin önemini aydınlattı. 17 Ağustos 1661'de Fouquet, kral ve maiyetini Vatel'in hazırladığı bir akşam yemeğinin de dahil olduğu bir geceye davet etti; gecede Molière'in bestelediği, Le Brun'ün yönettiği bir bale ve Lully'nin müziği de vardı; bahçede donanma fişekleri atıldı. Üç hafta sonra Colbert başmüfettişi tutuklattı, mal varlığına el koydu ve Vaux'daki sanatçıları kralın hizmetine verdi. Her şeyden çok Colbert'in aklında, XIV. Louis Versailles'ı genişletmeye başladığında Paris'in bir sisteme oturtulması vardı. Her proje-

60 Versailles: Latone Havuzu'naan Grand Canal (fotoğraf: Benevolo)

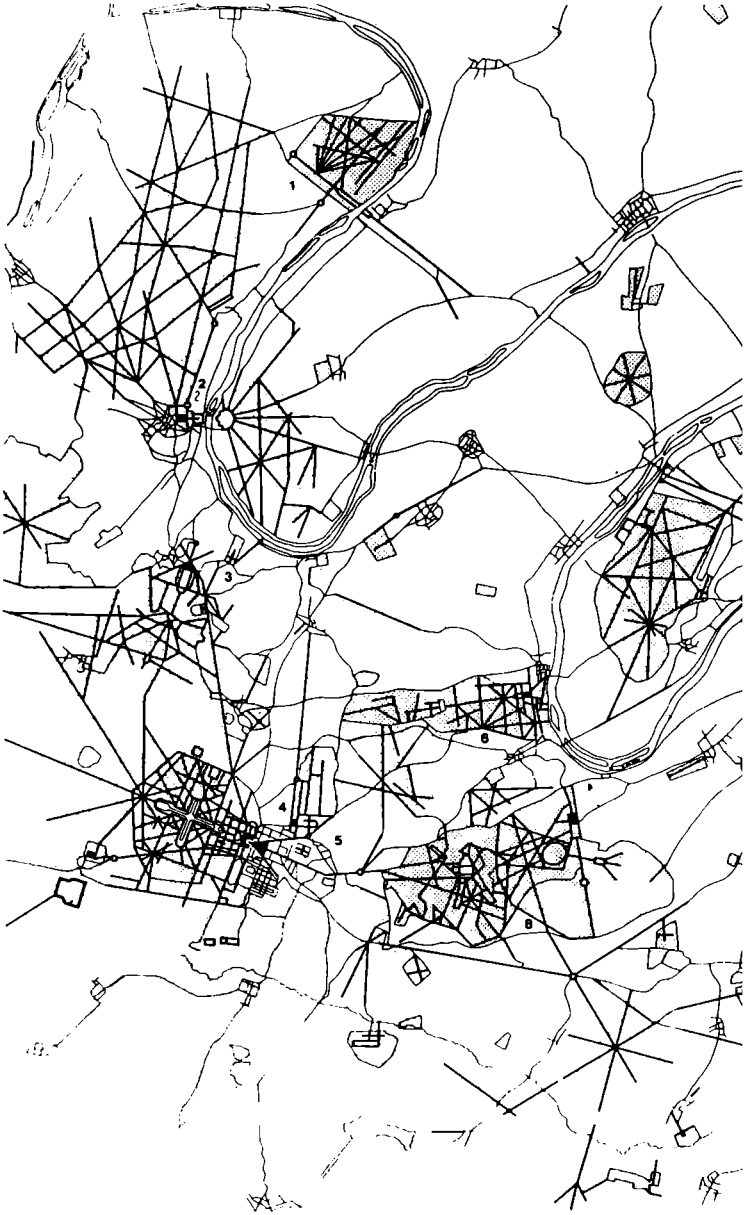
nin, halkın parasının kuşku götürür biçimde kullanılmasını gerektirdiği bir toplumda bunlar, birbiriyle yarışan projelere dönüşüyordu.

Colbert, 1663 tarihli ünlü mektubunda XIV. Louis'yi görkem uğruna Paris'te olması gerekirken eğlence uğruna Versailles'da kalmayı yeğlediği için eleştirecek kadar ileri gidiyordu. Bir kere Colbert, Paris'teki gibi inşa edilmiş bir ortamda "difficultés à l'exécution"un caydırıcılığını gözden kaçırıyordu. 1664–1665 yılları arasında Bernini'nin işbirliğine girdiği Louvre mahallesinin yeniden yapılması bezdirici bir işti. Çevresindeki projeler –doğu cephesinin önündeki meydan, Tuileries ile bağlantı– hem yönetim hem de para olanaklarından yoksundu. Yerine, Versailles'ın açık kırsal alanı mutlakıyetçiliğin kaynaklarının bu mutlakıyetçiliğin kendini kutlaması için gereken büyük ölçekteki değişikliklerin tamamlanması için yeterli olduğu bir ortam sağlıyordu. Kırlar, ağaçlar, havuzlar ve heykeller, sanki bu uygulama-

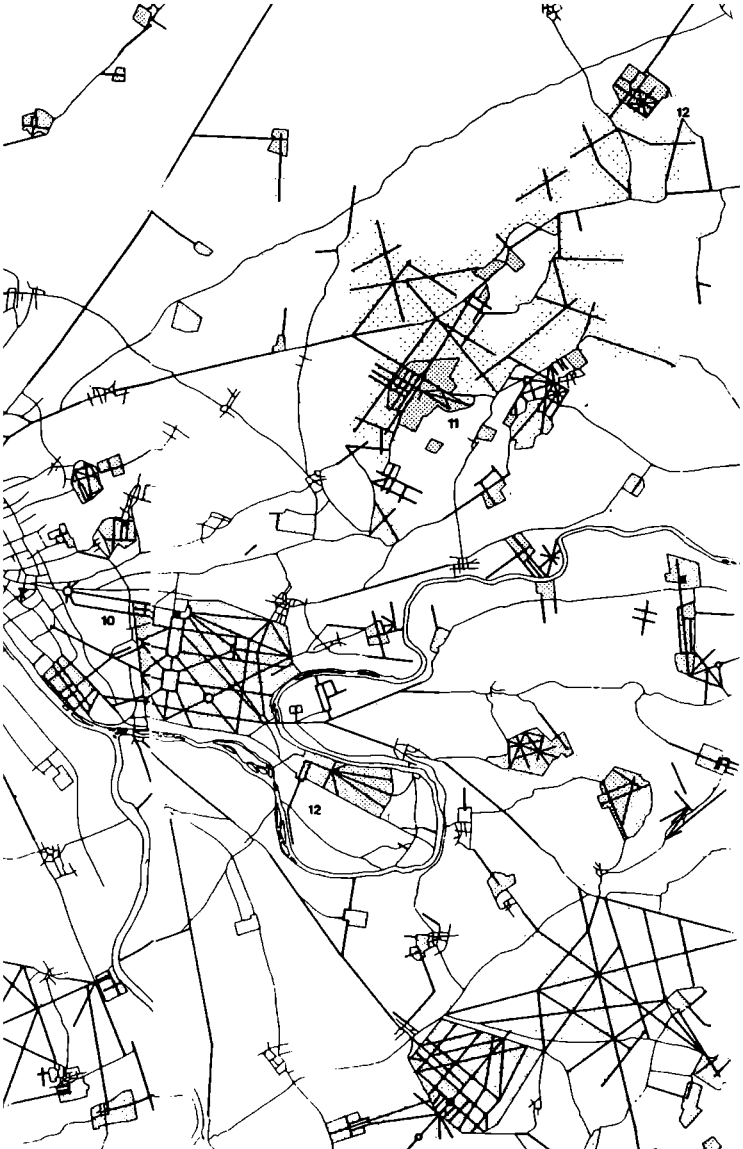
dan etkilenecek hiçbir yapı ve insan yokmuş gibi düzenleniyordu. 1682 yılında bütün saray bu ruhsuz ortama taşındı ve sadece burada uygun bir fiziksel çevre buldu. XIV. Louis'nin projeleri tamamlandıktan sora, 1721 yılında Montesquieu'nün Özbek'inin yorumu, "onun sarayının bahçesinde koca bir kasabada yaşayanlardan daha çok heykel var"dı.[2]

Le Nôtre, Versailles'da, Vaux'da yapılan deneyi yineleyip onu algılama sınırına kadar genişletti. Geniş üç ana cadde sarayın önünde birbirine yaklaşıyor ve bütün kent bunların çevresinde büyüyordu. Sarayın arkasındaki orman, ana yapının simetrisine göre düzenlendi. Bu, kompozisyonun Kartezyen koordinatlarını belirleyen, aynı zamanda da günbatımını yansıtan, haç biçimli iki kanalla tamamlandı. Tekrar tekrar genişletilen saray, çevresine uygun oranları ancak 1677'den sonra, Hardouin-Mansart onu geniş ama yoğun bir omega biçimine dönüştürdüğünde elde etti. Le Vau'nun cephedeki, Bernini'nin Louvre için yaptığı projelerden türettiği çalışması uzaktan görülmez. Yapının kütlesinin ancak genelde dalgalı olduğu algılanır. Paris yönünden gelirken binamn içbükey olduğu görülür. Bu da, ortasında yer alan, krallık konutlarının bulunduğu eski kalenin kalıntılarına işaret eder. Bahçeden bakıldığında, merkezdeki huruç kapısı asıl eksenin perspektifini belirler, aşağıdan bakıldığında hafifçe öne doğru çıkıntı yapar; bununla birlikte, daha uzaktan bakıldığında, destek görevi yapan ve bir bakıma bahçenin kocaman genişliğinin uzandığı tekbiçimli blokla bir bütünlük oluşturur. Orta bölümün *piano nobile*'sinde, olağanüstü bahçe kadar, arka duvarlarda yer alan aynalara yaptığı yansımalarının da görüldüğü aynalı salon yer alır.

1685-yılında 35.000 işçinin çalıştığı Versailles inşaatı Avrupa'da Roma döneminden bu yana askeri olmayan amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilmiş en büyük projeydi. Le Nôtre, Le Brun ve Hardouin-Mansart her tarzda ayrıntılı çalışmalarda binlerce uzman sanatçıyı yönettiler. Aynı zamanda, Versailles'da çalışmalar ilerlerken üç planlamacı da kralın Marly'deki inziva yerinin ve saray mensuplarının Saint-Cloud, Chantilly, Sceaux, Meudon ve Clagny'deki konutlarının gereksinme-

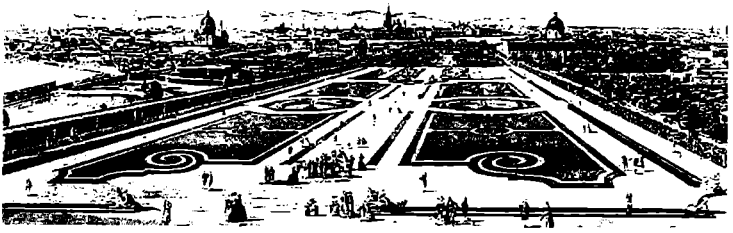
61 On sekizinci yüzyılın ilk yarısında grands boulevards *ve bahçeleriyle Paris ve çevresi. Barok alanlar (kalın çizgili) Ortaçağ planı ile çakışmakta, ancak birbirine karışmamaktadır.*

(1) Evler; (2) Saint – Germain; (3) Marly; (4) Versailles; (5) Clagny; (6) Saint – Cloud; (7) Boulogne Ormanları; (8) Meudon; (9) Sceaux; (10) Vincennes; (11) Livry; (12) Saint – Mauer; (13) Gros Bois

lerini karşılıyordu. Paris, bu bahçeler örnek alınarak geliştiriliyordu. Ortaçağ'dan kalma meydanda birbirinden yalıtılmış çok sayıda mimari unsurun yerleştirilmesiyle sadece ufak tefek değişikliklere gidildi (Vendôme Meydanı ve Victoires Meydanı). Ama üç sıralı düzgün yollar eski kapıların önünde birbirine yaklaşıp burjuva evleri ile parklardan oluşan bir dış mahalle yaratılırken sağ kıyıdaki tahkimatın meydana getirdiği yay bir *grands boulevards* kuşağına dönüştürüldü.

Bu açık kent ve yeşilliklerin meydana getirdiği anıtlarda, krallık sınır boyunca bir sıra kule ile korunduğundan tahkimata gerek duyulmaması yeni ve şaşırtıcı bir şeydi. Çağdaş yorumlarda hem hayranlık hem de düşmanlık ifade ediliyordu: Boileau buranın, varlıklı bir insanın kentten ayrılmadan kırsal bölgeye gidebildiği bir bolluk ülkesi olduğunu anlatıyordu[3]; La Bruyère, Chantilly bahçesini düzenli bir kozmos üzerine yansımaların girişi olarak tanımlamaktaydı.[4] Bununla birlikte, yeşil alanların bu

62 Belvedere Bahçeleri'nden Viyana (fotoğraf: Albertina, No 620–70)

yeni biçimiyle ele alınması ahlaki açıdan eleştiriliyor (Bussy--Rabutin, bunun arazinin doğal olmayan bir biçim almaya zorlanması olduğunu belirtiyordu)[5], bu işler için harcanan para savaşlarda harcananın ancak küçük bir parçası olmakla birlikte aşırı bulunuyordu.

Çoğunlukla askeri birliklerin yürüttüğü yapı projeleri savaşın beklenmedik gelişmelerine boyun eğiyordu. Sonuçta, Le Nôtre'un bahçelerinin çevresindeki yapay çitle elde edilen düzgünlük, arazinin genel tasarımında yoktur. Bu, finans ve örgütlemede ciddi bir eksikliği ortaya koyar. Asla Versailles çeşmelerine yetecek kadar su olmamıştı. Bu nedenle çeşme işçileri onları sadece kral *petit parc*'ta dolaşırken çalıştırırlardı; daha sonra suyu Marly'de Seine'den pompalayacak bir makine getirildi. Su, Saclay'deki dağlık bölgeden taşınıyordu. Eure'den de su getirmek için planlar yapıldı. Son projenin geniş çaplı çalışmaları 1688 yılında kesildi. Sarayda, kralın maiyetinde yaklaşık 10.000

63 St. Petersburg: Karlı bir havada kaş sarayı (on sekizinci yüzyıl gravürü)

kişilik inanılmaz bir kalabalık yaşıyordu; ara sıra kirlenmenin üstesinden gelebilmek için kral ve maiyeti Marly'ye ya da başka bir yere "hava almaya" gönderilir, böylece temizlik yapılırdı. Le Nôtre ile Hardouin-Mansart'ın hesaplı, ciddi, birbirinden bağımsız mimari ortamı bu karmakarışık toplumun bir arka perdesi olmaya yaradı. İşlevsel düzensizlik yapıların cepheleriyle gizlendi; günlük olaylar bu geniş iç ve dış mekanlarda kaybolup gitti. Görsel terbiye, her zaman ve her mekanda ders alınacak örnekler olarak sürdürülmesi gereken geleneksel krallık ve saygınlık imajı çizip bu olaylara karşı dayandı.

Sanat, edebiyat ve üslupta *grand siècle*'de gelişen Fransız stili on yedinci yüzyılın sonundan itibaren örnek kabul edildi. Böylece, Eskiçağ'ın Klasik döneminden ve genelde Avrupa'dan miras alınan biçimler bile Fransız klasisizminin süzgecinden geçirilerek yorumlandı. Hemen hemen bütün başkentlerde saray, yaşadığı mekanı kentteki saray ve kentin dışındaki parklar olarak ikiye ayırdı. Kaynaklar bu parklara yatırıldı. Kentten uzakta yapılan önemli mimari çalışmalar kentlerdeki Ortaçağ yerleşmelerinin genelde ihmal edilmesiyle dengelendi.

Madrid'de V. Felipe bir dizi yararcı çalışmayı destekledi – köprüler, su kemerleri ve çeşmeler. 1734 yangınından sonra kralın yeni sarayını Juvara tasarımlayıp daha sonraki yıllarda yavaş yavaş tamamladı. Aynı zamanda Juvara, kentin uzağında kırsal bölgede bulunan ve kentin gelişmesini etkilemeyen Aranjuez ve La Granja konutlarındaki çalışmalarında Versailles'ı örnek aldı.

Viyana, 1683 Alaman Dağı Savaşı'ndan sonra Habsburg'ların başkenti oldu ve özel savunma önlemleri alınarak yeniden yapıldı. Yarım kilometre genişliğinde açık bir şerit Ortaçağ'a ait merkezi ve tahkimatı çevreden ayırıyordu. Çevredeki yerleşmeler radyal yollar boyunca yeniden yapılarak ikinci bir tahkimat çemberi ve 200 metrelik ikinci bir açık şerit ile korunmuştu. 1690-1723 yılları arasında I. Joseph ve VI. Karl'ın mimarı olan Fischer von Erlach, hem kentteki kral sarayını (Hofburg) hem de kent dışındaki kral sarayını (Schönbrunn) içeren imparatorluk mimarisi için özellikle stilistik bir tasarım yaptı.

1704–1715 yılları arasında Paris'te sürgünde bulunan Bavyeralı Max Emmanuel, Münih'e gelirken François Girard'ı da getirdi. François Girard, Nymphenburg ve Schlessheim'da iki park, sonra da Köln ve Brühl başpiskoposları için parklar tasarladı. Kent organizması ile parklar (1640'dan itibaren birçok kez genişletilen) Berlin, (1685 yangınından sonra yeniden yapılan) Dresden ve (1714 yılından sonra bir burjuva kentinden prens–piskoposların yaşadığı bir yere dönüştürülen) Würzburg'da sevindirici sonuçlar ortaya koyarak bütünleşti. Marki Durlach'ın 1715 yılında kurduğu yeni başkent Karlsruhe'de sarayın önünde birbirine yaklaşan tek bir radyal tasarım hem parka hem de kente egemendi.

Büyük Petro'nun 1703 yılında Neva Nehri'nin Baltık'taki halicinde kurduğu yeni Rus başkenti St. Petersburg başka bir örneği oluşturur. Yüzyılın başından beri burası 100.000 mahkûmun işçi olarak çalıştırıldığı ve sarayın ileri gelenlerinin gitmeye ancak güçlükle ikna edilebildiği tahkimli bir ileri karakol mevkiiydi. 1712 yılında Çar, Berlin'den Schlüter ile Paris'ten Le Blond'u getirerek düzgün bir tasarım yaptırmaya giriştiyse de başarılı olamadı. Ölümünden sonra kent Deniz Birlikleri Mahkemesi'nin önüne doğru birbirine yaklaşan üç yolun oluşturduğu, 1730'da yapılmış radyal düzenin çevresinde parça parça büyüdü. Büyüleyici, arıtılmış bir karakteri vardı: On sekizinci yüzyılın ortalarında Rastelli'nin Yelizaveta için yaptığı çok renkli anıtlarla geniş bir alanda bir yapılar ve bahçeler mozayiği olan Büyük Peterhof, Çarsko Selo ve Oranienbaum bahçeleri çevredeki alanda gelişti.

Fransızların *grand goût*'su (mükemmel zevk) her yerde bir modernlik göstergesiydi. Hatta Çin İmparatoru bile yazlık sarayının parkında küçük bir Avrupa bahçesi yapmak için iki Cizvit misyonerini çalıştırdı. Bu deneyimlere öncülük eden düşünce tarzı, belki de her biri Klasik dönemin görsel kurallarına uygun bir dizi farklı fiziksel ortama perspektif uygulamaktı. Bitirilen çalışmaların belirleyicisi olan çoğunlukla abartılmış ve paradoksal gerilim, bu bütünleştirmenin doğasında bulunan riskten, her şey-

den çok da boyutların, algının sınırlarına kadar zorlanmasından kaynaklanıyordu.

Belli normal topografik koşullarda bir eksenin perspektifi yaklaşık 3 km'ye kadar genişletilebilir. Bu, Versailles Şatosu'ndan, sınırsız bir arka plan işlevi gören *grand canal*'ın sonundaki küçük yükseltiye kadar olan uzaklıktır. Uzak mesafelerin görülebilmesi için yükseltide büyük değişiklikler yapılması gerekir.

Kassel'de Prens Hesse – Nassau, 1700'den başlayarak bir dağın doruğunda Wilhelmshohe Parkı'nı yaptırdı. Buraya Farnese *Herkül*'ünün büyük boy bir reprodüksiyonunu diktirdi. Bu noktadan akan çağlayan kentteki saray ile aynı hizadaydı. Görsel eksen zemini izlemiyor, ancak yükseltide 400 m'lik bir değişiklik yapılmasıyla havadan ilerliyordu.

Torino'da II. Vittorio Amadeo'nun kent dışındaki krallık sarayının inşa edilmekte olduğu Rivoli'ye giden 1712 tarihli yeni, düz bir bulvar vardı. Juvara 1714 yılında gelip Superga bazilikasının planını çizdi. Juvara'nın, Po'nun karşı kıyısındaki tepenin üzerinde bulunan bu bulvar ile bazilikayı aynı hizaya yerleştirmek gibi parlak bir düşüncesi vardı. Böylece, geleneksel bir yol 19,5 km'lik perspektifi kesiyordu. Perspektif, Torino'ya uzanırken Rivoli'de 100 m aşağıya iniyor, sonra 430 m yükseklikte ormanlık bir tepenin üzerinde bulunan kubbeye kadar havada yükseliyordu. Rivoli şatosu ile büyük merdivenleri karşıdaki görünümün varış noktasıydı. İki anıt, Torino'yu çevreleyen ve karşısında heybetli bir ince görsel ipin uzandığı iki dağ zincirinin, Alpler ve Apeninlerin arasında dar bir uzantıya işaret ediyordu. Bu, perspektif yöntemlerinin kullanıldığı, ayrıca da havanın temizliğinin ve fiziksel ortamın yoğunluğunun göz önüne alındığı, dünyanın en uzun mimari sergisiydi. Bu son iki görüş artık uygulamaya koyulmamakta, ancak bu cesaretli hesaplama günümüzün karmakarışık ortamında bir bakıma hâlâ görülebilmektedir.

Bourbon kralı III. Carlo kent dışındaki Caserta sarayına 1752 yılında başladı. Napoli'den gelen yol, Romalıların kırsal alanda ayırdıkları parselleri izleyerek bir noktada hafifçe doğu-

ya kıvrılır, 6,5 km uzakta, 250 m yükseklikteki San Leuco Dağı'nın ovaya uzanan burnuna varır. Yolun en son uzantısı, kralın sarayı ve bahçe, bu eksen boyunca sıralanıp dağdan akan çağlayanı birleşme noktası olarak alır. Bitişiğindeki kentin çekirdeği de aynı konumlandırmaya göre düzenlenmiştir.

Aydınlanma Çağı'nın arifesinde bu olağanüstü inşaatlar perspektife göre tasarım çizebilmenin büyük deneyimini sonuçlandırıyordu. Bu deneyim, doğrudan görsel deneyim ile ilişkisini yitirmeden ya da onun üzerinden giderek, Barok Çağ'ın emellerini ve yanılsamalarını karşıladı. Geometrik düzen talebi Geç Ortaçağ'a tarihlenen ve ancak yer yer değiştirilebilen kent yerleşmeleri ağı ile karşılanıyordu. Perspektife göre çizilen tasarım geniş ancak henüz kentleşmemiş ortamlarda büyük cesaretle uygulandı. Bu deneyimler gerilimli ve önemli çok büyük çalışmalar ortaya çıkardı: Yapay bir ufkun içinde kapalı Versailles dünyası, Rivoli ile Superga arasında örülen örümcek ağı, St. Petersburg'un Kuzey Kutbu soğuğuna açık semasının altına özenle yerleştirilmiş su, park ve anıtlar düzeni.

Aydınlanma Çağı sırasında evrenin geometrik tasviri soyutlama diyarına doğru yol alıp fiziksel algılama ile ilişkisini koparıdı. Fiziksel ortama yönelen bu erken yaklaşım karanlığa gömüldü, cesaretli yöntemleri unutuldu. Daha sonraki kuşaklar abartma ve paradoks unsurlarından yoksun, basite indirgenmiş bir yoruma varacaklardı; bundan, siyasal ve ekonomik gücü elinde tutan merkezlere saygınlık kazandırmak için Washington, on dokuzuncu yüzyılda da Paris, Berlin, Chicago ve Yeni Delhi'de yararlanılacaktı.

Perspektiften Kopuş: İngiliz Deneyimi

1660'ta monarşinin yeniden kurulmasından sonra II. Charles, Kıta Avrupası ile ilişkilerini cesaretle yeniden oluşturmaya girişti:

Van Campen ve Pos'un Felemenk klasisizmi ile bağlar Amsterdam'da Buckingham Dükü ile birlikte sürgünde bulunan hükümdarın kişisel mali işlerini yöneten Hugh May aracılığı ile kurulmuştu; Fransız bahçelerinin *grand goût*'su, Le Nôtre'un hocası Claude Mollet'nin oğulları André ve Gabriel Mollet tarafından getirilip 1661'de Charles tarafından uygulandı. Krallık binaları olan Whitehall, Hampton Sarayı ve Greenwich, bu ithal örneklere göre yapıldı.

1666'daki büyük Londra yangını, Avrupa'da eşi görülmemiş bir olanak sağladı. Büyük bir kent, "modern" tasarıma göre büyük ölçekte yeniden yapılacaktı. Wren, Hooke, Evelyn, Knight ve Newcourt'un çizdiği sekiz yenilikçi proje, yangının yol açtığı yıkım Avrupa'nın diğer başkentlerinde de karşılaşılan ekonomi ve yönetim engellerini aşamadığından uygulanamadı: Kamu çıkarları ile özel çıkarlar arasında eşgüdüm yoktu, finans ve hukuk açılarından sağlanacak yararlar belirgin değildi: Bununla birlikte İngiliz planlamacılarının bu güçlüklere yamtı pratik ve önyargısızdı. Mimari yetenekleri sanat eğitiminden değil, başka tür hazırlıklardan geliyordu: Wren ve Hooke Tabiat Bilgisini Deneylerle Geliştirmek İçin Krallık Derneği'nin burslu öğrencileriydi; Evelyn varlıklı bir amatör, Knight da bir askerdi. Hiçbiri deneyimli değildi. Avrupa'nın kent planlamacılığında karşılaştığı güçlükleri belirginleştiren ve perspektife göre yapılmış tasarımları uygulamak için kentlerin dışında alternatif ortam arayan Rönesans perspektifi kurallarının derinliğine dalmamak da deneyimsizliklerinin bir sonucuydu.

1667 tarihli Londra Kentini Yeniden İnşa Yasası'nda daha önceki kadastro tasarımı, sokakların genişletilmesi, nehirlere kanallar açılması ve yapılara düzenleme getirilmesi gibi birkaç gelişme ile yeniden onaylandı. Bu katı tablonun içinde modern planlamacılık kendine sınırlı bir amaç edindi: Jerman'ın Ticaret Borsası, Mills'in Kent Lonca Binası gibi kamu yapıları ile Wren, Archer ve Gibbs'in kiliseleri; Bloomsbury Meydanı (1661), Grosvenor Meydanı (1695), Cavendish Meydanı (1717), Berkeley Meydanı (1730), Bedford Meydanı (1775) ve

Russelly Meydanı'mn (1800) simetrik yerleşim alanlarının bulunduğu kent dışı arazinin parsellere ayrılması; Thames Nehri üzerinde iki yeni köprü olan Westminster (1751) ve Blackfriars (1760); krallık parkları: 1640'ta halka açılan ve 1830'da içine yapay bir göl yapılan Hyde Park, II. Charles'ın düz ana caddesi ile St. James Parkı ve Pall Mall; gezi yerleri ise özel girişimle yapıldı: Vauxhall Bahçeleri ve içinde 1741 tarihli kapalı yuvarlak bir bina bulunan Ranelagh Bahçeleri.

Özgürce yan yana getirilen bu orta ölçekli deneyimler açık ve sürüp giden bir öykü oluşturuyordu. Her biri, düzgün ve kolayca okunabilen bir tasarımı karşılıyordu. Ancak bu birlikteliğin yalın bir tanımlaması yapılamıyordu. Bu arada, on sekizinci yüzyılın sonunda bir milyona varan nüfusuyla kent, ölçülerinin dışında büyüyordu. Arazinin Thames'e doğru alçalan içbükey şekli, bu kocaman gövdenin birbiri üstüne gelmiş bir dizi biçim halinde şaşırtıcı bir tasvirini göz önüne seriyordu. Bunu, on sekizinci yüzyılın ortasında yaptığı kent görünümlerinde Canaletto ve on dokuzuncu yüzyılın başında yazdıklarında Wordsworth yakalamıştı:

> Gemiler, kuleler, kubbeler, tiyatrolar ve tapınaklar uzanıyor
> Kırlara ve gökyüzüne doğru,
> Hepsi parlak ve ışıl ışıl dumansız havada.[6]

Metropolün geniş boyutları kendini büyük ölçüde araba ve yaya trafiğinde ortaya koyuyordu. Bu da John Gay'in epik yorumuna esin kaynağı olmuştu:

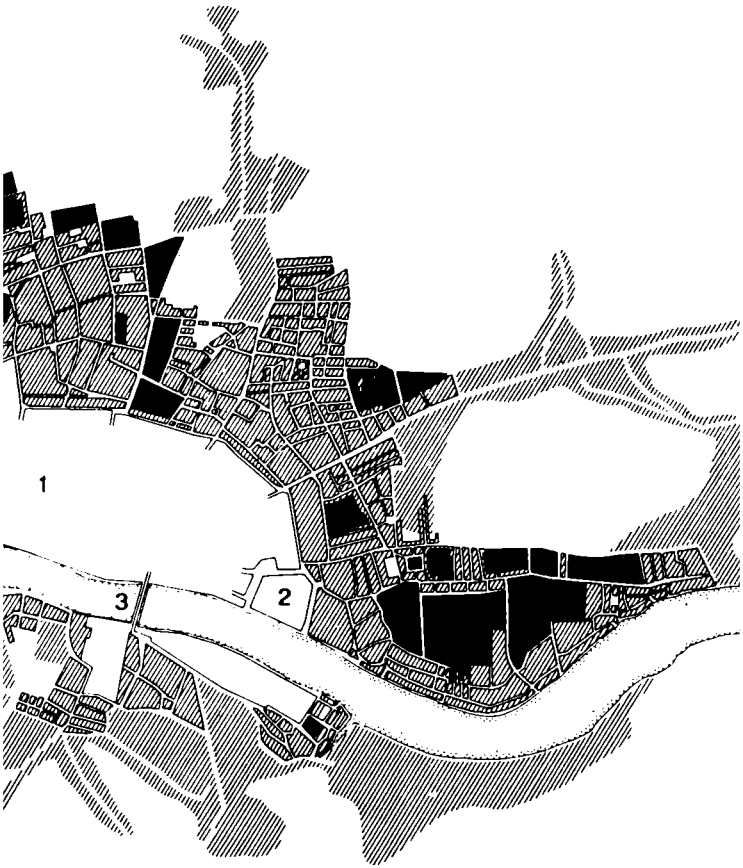
> Arabaların çeşitli zararlarını kim sayabilir,
> Eklem yerinden çıkmış bacaklar ve kırılmış kollar mı?[7]

İngiltere'de daha küçük kentlerin daha alışılmış boyutlarında her şeyi kentin görünümünde toplayan bu yöntemin sonuçları olağanüstü nitelikteydi: 1727–1770 arasında Bath'te Woods'un yap-

tığı meydanlar ve yarımay biçimli meydanlar, 1767 yarışmasından sonra Edinburg'da yapılan genişletmeler, inişli yokuşlu bir arazinin düzensizliğine bilinçli biçimde uyarlanan simetrik biçimlerin özgürce yan yana getirilmesi.

Bu arada, on sekizinci yüzyılın ilk yarısında İngiliz bahçelerinde perspektif düzgünlüğünden bilinçli olarak vazgeçiliyordu.

64 On sekizinci yüzyılda Londra periferisinin planı:(1) City; (2) Londra Kulesi; (3) Londra Köprüsü; (4) Blacfriar Köprüsü; (5) Westminster Köprüsü; (6) Westminster; (7) St. James Parka; (8) Hyde Park. Yeşil alanlar siyahla gösterilmiştir

Bu, kuramsal tartışmalarda ifade bulan bir değişiklikti. On yedinci yüzyılın sonu ile on sekizinci yüzyılın başında yapılan bahçelerde Fransız saraylarının bahçeleri örnek alınıyordu – Knyff ve Kip'in *Le Noveau Théâtre de la Grand Bretagne*'ın (Büyük Britanya'nın Yeni Tiyatrosu)[8] 1714 tarihli sekizinci baskısında da yer alan Badminton (1682), Chasworth (1685) ve Melbourne

Hall (1704). Ancak çoktan farklı yöne gitmiş bir edebiyat akımıyla karşılaşıldı. 1709'da Shaftesbury, 1712'de Addison, 1713'de Pope doğa görünümü ve bitki yetiştirmede kurallara bağlı örneklerin dayatılmasını eleştirdiler. Pope, Twickenham'daki evinin bahçesinin tasarımını kendi yaptı. Düzenlemenin ortasında yine bir eksen vardı, ama iki yanı özgürce birbirinden farklıydı. 1720'lerde bu yaklaşım amatörlerden profesyonellerin ellerine geçti: 1726 yılında Batty Langley *New Principles of Gardening*'ini (Bahçe Düzenlemenin Yeni İlkeleri) yayınladı[9]; 1729'da William Kent, Lord Burlington için Chiswick bahçesini düzenlemeye girişti. Stowe'da Kent'in eski asistanı olan Lancelot Brown, daha sonra Warwick Şatosu, Chatsworth ve Blenheim da dahil 100'ün üzerinde projeyi tamamlayarak önemli kişisel başarılar elde etti; kendisinin, İngiltere'deki işlerini henüz bitirmediğini öne sürerek İrlanda'daki bir işi geri çevirdiği söylenir.

Langley ve Kent figüratif sanat eğitimi görmüşlerdi. Brown'ın teknik konudaki çıraklığı ise onu üslup konusundaki tercihlere farklı bir açıdan bakmaya götürdü. Böylece, büyük bir sıçrama yaptı: Kartezyen geometrinin bütün referanslarını bir yana bırakıp doğanın düzensizliğini doğrudan taklit etti. Bu deneyimin dönüm noktasında bir paradoks vardır: Avrupa'nın perspektif doğrultusunda yapılmış büyük projelerinde olduğu gibi Brown, tepeleri düzeltip vadileri ve akarsuların yataklarını oyuyor, ağaçlar ekiyor ya da köklerinden söküyor, Le Nôtre gibi "doğayı zorlamak" durumunda kalıyordu. Böylece nihai sonuç, doğal görünüyordu. Bununla birlikte, görsel referans noktalarının hiyerarşisi kaybolup bahçe, başı sonu belli olmayan olası keşif yollarının sınırsızlığına açılmaktaydı. Artık mimarın görevi bütün kompozisyona düzen vermek değildi. Tek tek yapılar bütünüyle yeni ve şaşırtıcı bir etki yaratarak doğa görünümünde ayrı birer nesne gibi görünüyordu. Kapılarının eşiğinin hemen ardından göreneksel eksenler ve mekanın ölçüleri sona eriyor, doğal dünyanın keşfedilemez karmaşası hüküm sürüyordu.

Bu ortamlar on sekizinci yüzyıl ortasının genel estetik ideallerini gerçekleştiriyordu: Hogarth'ın 1746'te ortaya attığı "güzel-

liğin dalgalanan çizgisi";[10] Burke'ün 1756 tarihli *Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and the Beautiful* (Yüce ve Güzel Konusundaki Düşüncelerimizin Kökeni Üzerine Felsefi İnceleme) adlı kitabı;[11] Horace Walpole'un *The History of Modern Taste in Gardening* (Bahçe Düzenlemesinde Modern Beğeninin Tarihçesi) adlı denemesindeki tarihsel öykü (1770).[12] Gösterilen kuramsal özenin eşliğinde "İngiliz Bahçesi" yüzyılın ikinci yarısında bütün Avrupa'ya yayıldı: XV. Louis Versailles'daki Petit Trianon'un bahçesinin tasarımını gerçekleştirmesi için İngiliz Richard'ı tuttu; Orléans Hanedanı'ndan Philippe, Paris'te Monceau Parkı; Anhalt Dükü, Dessau'da Wörlitz Parkı'nı yaptırdı; Prens Karl August da, Goethe'nin yardımıyla Weimar'daki parkı yaptırdı. Aslında, bu yeni doğa görünümünün doğasını özel bir algılama yeteneği ile yakalayan Goethe'ydi. Dessau Parkı'nı 1778'de Frau von Stein'a yazdığı mektubunda şöyle anlatıyordu: "Bir tepenin görünüşü bizi belli bir hedefe götürmez; tersine, nereden geldiğimizi ya da nereye gittiğimizi sormadan avare dolaşmaya devam ederiz."[13] Bu doğaya kaçış düşüncesi Rousseau'nun *Yeni Heloise*'inden (1761) Goethe'nin *Gönül Bağları*'na (1809) kadar günün edebiyatında ısrarla tekrar tekrar ortaya çıkar. Kökeni, ehlileştirilmemiş, insanoğlu tarafından altüst edilmemiş doğanın büyüsünden gelir. Geometrinin yasalarına uymayan üç boyutlu bir ortam arayışına yanıt dağlarda bulundu. Mont Blanc'a ilk kez 1786 yılında tırmanıldı, çünkü (daha sonraki bir aşamada ele geçmek için) orada duruyor, modern dağcılığın başladığının sinyalini veriyordu.

İngiliz bahçesi "pitoresk" geleneği ile yeni doğa duyarlılığı arasında denge sağlıyordu. Onun eğimli çizgilerden oluşan tasarımları on sekizinci yüzyılda kayalık bahçeyi asimetrik biçimde bezeme beğenisinin en gelişmiş ürünüydü. Ayrıca da duygusal olarak, sınırsız bir mekanda Neolitik döneme özgü bir davranış özgürlüğünü hatırlatıyordu. Bu bağlamda –sonsuz çeşitlemesi olan makrokozmik bir ortamda kurallar getirilmiş mikrokozmos– yer alan mimari unsurların görünüşü sorun çıkaran, bütünüyle yeni bir yoğunluğa doğru gitmekteydi.

Bahçe tasarımında bu değişikliğe girişen aynı kişiler, klasisizmin, gerekli bir mimari dil olma rolünü elinden almayı ve alternatif olarak Gotiği yeniden canlandırmayı başardılar. Wren ve Hawksmoore'un Oxford'a Gotik ekler yapmalarının ardından William Kent, Hampton Sarayı'nın Tudor salonuna bakan avlusunda Robert Walpole için bir Gotik cephe yaptı (1738). Batty Langley 1742 yılında Gotik üslup konusunda bir elkitabı yayınladı. Sonuçta, bilim adamları ve söz sahibi kişiler için Gotik üslupta çok sayıda ev yapıldı. Bunlara Horace Walpole'un Twickenham'da Strawberry Hill'deki evi (1749–77) ile William Beckford'un Fonthill Abbey'si (1796) dahildi. On dokuzuncu yüzyılın başlarında Gotiğin yeniden canlandırılması Avrupa genelinde bir akım haline geldi; 1807 yılında Chateaubriand, Vallée-aux-Loups'daki konutunu Gotik üslupta restore ettirdi.

Yukarıda anlatılan üç yenilik –yapı kompozisyonunun kent ölçeğinin kompozisyonundan ayrılması, dış mekanların tasarımında perspektif kurallarına başvurulması ve Klasik üslubun yerini Gotiğin alması– Rönesans'ın estetik/görsel kültürünün en temel ilkelerine yönelik bir saldırı niteliğindeydi: Gotik repertuarın canlandırılması Eskiçağ'ın Klasik döneminden alınıp normal duruma getirilmiş unsurların evrensel değerini tanımıyordu; doğalcı bahçe, mekanın Kartezyen eksenlere göre tasvirinin bir yana bırakıldığını gösteriyor, simetrinin reddini büyük ölçeğe kadar uzatıyordu. Daha sonra simetri ancak küçük ölçekli bezemelerde ele alınmaya çalışıldı. Kent planlamacılığının yapı tasarımından ayrılması, farklı ölçeklerde mimari tercihlerin sürekliliğini ortadan kaldırdı; kente, algının ve kontrolün geleneksel biçimlerine kapalı yeni bir tür bölünmezlik getirdi.

Avrupa kültürü kent sistemini tamamlama girişiminde geleneksel gereçlerden yararlandı ve böylece, yapılacak tercihlerin türünde köktenci bir değişime yol açtı. Bundan sonraki dönemde teknolojik ve ekonomik gelişmelerle birlikte bu tercihler daha önceki yüzyıllarda yapılmış fiziksel ortamları değiştirdi. Bu arada, bu değişimin eşiğinde, kent ve kırsal doğa görünümlerinin yeniliğe uyum sağlaması zaman aldı. Buralarda, uzun zamandan

beri sağlanan katkılar, son kez uyumlu bir bütünlüğün ölçüsünü buldu; bu ortamın özellikleri yeniden oluşturuldu, popüler duruma getirildi, tartışıldı ve bir bakıma onlarla vedalaşıldı.

On yedinci yüzyılın sonunda Venedik, İngiltere ve Hollanda'da yapılan doğa görünümü resimleri, asitli yedirme baskılar, gezi rehberleri ve gezi edebiyatı Avrupa'nın ve bir bütün olarak dünyanın fiziksel ortamına duyulan geniş ilgiyi ortaya koyar. On sekizinci yüzyılın sonu ile on dokuzuncu yüzyılın başındaki büyük değişiklikler döneminde kişinin çevresine bakınma ve görsel alanını çevredeki doğa görünümünü de içine alacak biçimde genişletme alışkanlığı, Tolstoy'un anlattığı Austerlitz Savaşı'nın üstündeki gökyüzü gibi ister güven tazeleyici, ister elden kaçıp gidici olsun olayların çerçevesini oluşturdu. Bizim için, bu kocaman tasvirler kütlesi ve gözlemler, büyük bölümü yıkılıp gittiğinden, artık yeniden ele geçmeyecek olan dengeli bir doğa görünümünü belgeler. Avrupa'nın sanayi öncesinin düzenli ortamı bizim için bir referans noktası ve bizi bekleyen görev için bir teşvik olacaktır. Bu görev, yakın geçmişteki değişikliklerin dengesizliğine çare bulmak ve böylece, yitip giden dengeyi yer yer bile olsa yeniden sağlamaktır.

6

Sanayi Kenti

Kent Devrimi

Avrupa, on yüzyıllık bir döneme yayılan ve kendisinin de bir karşılıklı nedensellik sistemiyle bağlanmış olduğu siyasal, ekonomik ve kültürel olayların ürünüdür. On sekizinci yüzyılın sonunda bu olayların birçoğu, devrimci bir nitelik kazanıp Avrupa'yı krize iterek hassas bir eşiği aşmıştı. Bu konudaki dönüşümlerin içinde kurumsal değişiklikler, teknoloji üretiminde bilimsel gelişmeden yararlanılması, ekonominin ve nüfusun birlikte büyümesi vardı.

Mimari ortamı etkileyen faktörler aşağıdaki gibi özetlenebilir:

1 On sekizinci yüzyılın ortasında Sanayi Devrimi'nin süreçleri nüfus artışı, artan sanayi üretimi ve üretim sistemlerinin makineleşmesi de dahil olmak üzere İngiltere'de başlayıp değişik hızlarla Avrupa'nın diğer devletlerine yayıldı; bu süreçler, on üçüncü yüzyıldan beri ilk kez Avrupa'daki kent sisteminin nitel ve nicel boyutlarını değiştirdi.

Kırsal kesimden kente yapılan göçler de dahil olmak üzere nüfus artışı kentin hızla büyümesini körükledi. Londra'nın nüfusu on sekizinci yüzyılın sonunda bir milyon sınırını aşıp 1851'de 2.500.000'e ulaştı. Bu sayı, eski ya da modern diğer bütün kentlerin nüfusunun üzerindeydi. Manchester gibi bir sanayi kentinin 1760'da 12.000 olan nüfusu on dokuzuncu yüzyılın ortasında 400.000'e çıkmıştı. Aynı zamanda, toprak, kapitalist bir ilke doğrultusunda yeni bir düzene göre ekiliyordu; yeni yollar, kanallar

ve 1830'dan sonra demiryolları yapıldı. Sanayi, önceleri suyun getirdiği ana caddeler boyunca, sonra da köktenci bir dönüşümün yer aldığı kırsal kesimin geniş bölümlerinde kömür ocakları merkezlerinin çevresinde yoğunlaştı. Yelkenli gemilerin yerini yavaş yavaş buharlı gemiler aldı ve limanlar buna uyarlandı.

Bu maddi değişiklikler hem halkın hem de eğitimli kişilerin düşgüçlerinde hüküm süren yeniliğin bıraktığı izlenimle büyütülüp çarpıtılıyordu. Çoğunlukla, "yeni," olumlu ya da olumsuz uç terimlerle yorumlanıyor, böylece de ya büyük bir istekle kucaklanıyor ya da reddediliyordu. Dickens'ın *İki Şehrin Hikâyesi*'nin (1859) başındaki geçmişe yönelik yargı, genel bir yorum olarak karşımıza çıkar:

> Bu, en iyi zamandı, en kötü zamandı, akıl çağıydı, delilikler çağıydı, inanç çığırıydı, kuşku çığırıydı, Aydınlık mevsimiydi, Karanlık mevsimiydi, umut ilkbaharıydı, umutsuzluk kışıydı, önümüzde her şey vardı, önümüzde hiçbir şey yoktu, hepimiz doğrudan cennete gidiyorduk, hepimiz doğrudan başka yöne gidiyorduk – özetle, şimdiki dönem gibi bu dönem de öylesine uzaktı ki, en gürültücü yetkililerinden bazısı onun, ister iyi ister kötü olsun ancak en üstün karşılaştırma derecesinde kabul edildiği konusunda diretmekteydi.[1]

2 Diderot ve d'Alembert'in *Encyclopédie*'de derlediği büyük dökümle başlayarak Avrupa'nın kültür mirasının yeniden incelenmesi, gerçeğin bütün yönlerinin tek bir nesnel kuralı olarak kabul edilen aklın ışığında yürütülüyordu.

Bilimsel ve teknolojik araştırmalarda zaten başarıyla uygulanan bu yöntem, deneyimin farklı diyarları arasındaki alışılmış bölünmeleri altüst ederek bireyin dünyasına ve ortaklaşa ilişkilere saldırıyordu. Adam Smith, 1776 tarihi *Ulusların Zenginliği* adlı denemesinde, ekonomik ilişkilerde, Lavoisier'nin doğa bilimlerinde gösterdiğine benzer doğal bir düzen olduğunu savunuyordu. Laclos 1782'de yazdığı *Tehlikeli İlişkiler*'de, Goethe'nin 1774 tarihli *Genç Werther'in Acıları* adlı romanında büyük bir

duygusal özdeşleşmeyle anlattığı kişisel duyguları nesnellik ve ironi ile analiz ediyor, Marquis de Sade ise 1791–1796 tarihlerinde yayınlanan öykülerinde fizyolojik bir öfkeyle bu duygulara saldırıyordu. Bu duygular düşgücünde ve gerçekte aynı şekilde öne çıkıyordu. Bu tarza yeniden değer verilmesi, çok sayıda düşünsel ve duygusal temanın sanatsal betimleme alanına dahil edilmesi ve geleneksel bölünmelerin geçerliliğini yitirmesiyle sonuçlandı.

Görsel kültür alanında Rönesans geleneğinin temel iki unsuru –perspektif düzen ve Klasik örneklere uygunluk– tek tek parçalanarak krize itildi.

Matematik, optik ve alet teknolojisinde ilerlemeler, arazi yüzeylerinin herhangi bir ölçekte tam olarak tasvir edilmesine olanak sağlayarak jeodezi ve haritacılığa katkıda bulundu. Cassini ailesi 1815 yılında büyük Fransa haritasını yayınlamaya başladı, 1815 yılında bitirdi. Uzak mesafeler de ilk kez aynı yıl, Lalande ve Lacaille'a Ay'ın paralaksını ölçme imkânı sağlayan aynı teknolojiden yararlanarak tam olarak ölçüldü. Dünya gezegeni bütünüyle bir gözlem nesnesi oldu. 1736–1774 yılları arasında kutup keşifleri, yeryüzünün kutuplarda hafifçe düz bir elips şeklinde olduğunu ortaya koydu. Kurucu Meclis'in 1791'deki talebi üzerine, Paris'in üzerinden geçen meridyen 1792–1798 yılları arasında ölçüldü. Bu ölçümün bölünmesiyle yeni bir ölçü birimi olarak ortaya çıkan metrenin kullanılması 1801'de Fransa'da zorunlu kılındı ve yavaş yavaş diğer ülkelerde de benimsendi. Daha önce söz edildiği gibi, Amerika Birleşik Devletleri'nde 1785 yılından sonra yeni arazilerin parsellenmesi enlem ve boylam çizgileri boyunca uzanan bir ızgara plana göre yapılıyordu.

Bu tür bir ilerleme, geometrik tasvir ile duyumlar dünyası arasında önceden var olan ilişkiyi altüst etti. Görülen şekillerin kontrolüyle uğraşan perspektif, üç boyutlu mekanı ayrım gözetmeksizin iki boyutta tasvir eden Monge'un tasarı geometrisinin içinde özümlendi. Astronomik bir ölçümden ortaya çıkan metre, insan vücudu ile bağlantılı olan geleneksel birimlerin –yarda, ayak, inç– yerini aldı ve mesafe ölçümü insan hareketiyle ilişki-

sini kaybetti. Çeşitli planlama ölçekleri, hep birlikte, sınırsız bir zihinsel boyuta akın etti. Teknolojinin ürünleri tek biçimli bir görsel süzgecin zorlaması olmadan teker teker zihinsel boyutta biçim kazandı.

Aynı ruhla, Eskiçağ'ın büyük örneklerinin arkeoloji ve sanat tarihinin kusursuz yöntemlerinin kullanılmasıyla sağlaması yapıldı. Sistemli kazılara Herculaneum'da 1711'de, Tivoli'de Hadrianus Villası'nda 1729'da ve Pompei'de 1748'de başlandı. Müzeler ilk kez 1732'de Roma'da Campidoglio'da, 1739'da Vatikan'da ve 1759'da Londra'da halka açıldı. Yunan anıtlarının kusursuz çizimleri ilk kez yayınlandı[2] ve Stuart, ilk kez 1758 yılında Hagley'de bir Dor tapınağının doğru bir kopyasını yaptı. Winckelmann'ın *Eskiçağ Sanatının Tarihi* adlı kitabı 1764'te yayınlandı.[3] Daha önceki üç yüz yıl boyunca Avrupa zevkinin temelinde yatan Klasisizm, kendine özgü ve tartışmalı bir programa –Yeni Klasisizm– dönüştü. Yeni Gotik'le ve tarihçilerin hızla araştırıp sınıflandırdığı geçmişin diğer bütün üslupları ile yarıştı. Tek bir üslup standardının yerini siyasi, ideolojik ve ahlaki argümanlarla gerekçelendirilen dışarıdan kurallar, çoğul alternatif kurallar aldı.

Bütün bunlar, görsel şekiller dünyasında alınan kararların çerçevesi ile görselliğin kültür ve günlük yaşamdaki rolünü değiştirdi. Avrupa'da on sekizinci yüzyılın sonunda, geçmişin katkılarının son bir kez uyum ve barış ölçüsü bulduğu yapının görünümü artık araştırma ve yenileştirmenin ön sırasında yer almıyordu. Yeni denemeler diğer alanlara kaydırılırken yapının görünümü uyumlu, ancak hiçbir önemli unsur içermeyen genel bir arka plan haline geldi.

On sekizinci yüzyıl sonunun devrimci akımları ile Yeni Klasisizm arasındaki ilişkinin niteliği birbirine benziyordu. Ancak daha önemlisi, güzel sanatlar –mimari, heykel, uygulamalı sanatlar– ile müzikte yer alanların karşılaştırılmasıdır. Avrupa'nın sanatsal Frank dili birbirine ters ve uç yönlere doğru parçalandığında birleşik bir müzik kültürü ortaya çıktı. Daha sonra "Klasik" adını alacak olan bu hem dengeli hem de eşitleyici müzikal alternatif, uyumlu bir yol izledi. Edebiyat ve sanat akımları kor-

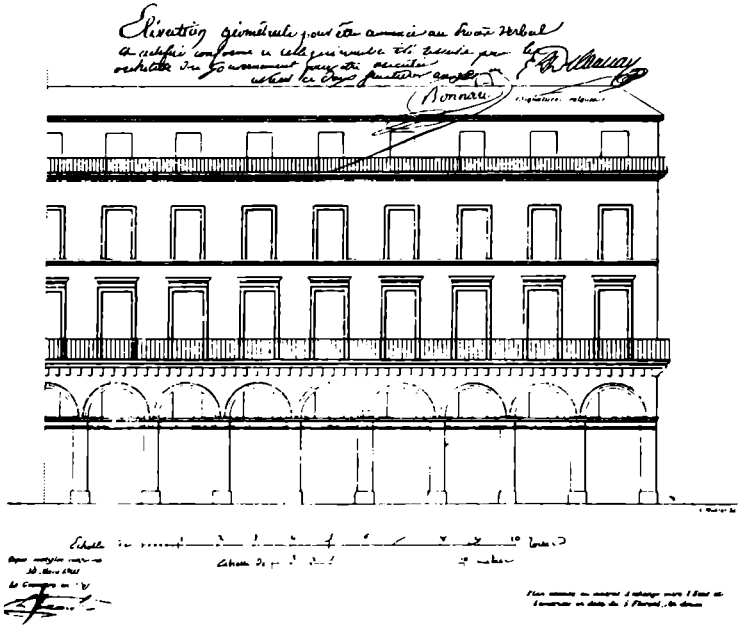
kunç bir hızla birbirinin yerini alırken Viyana klasisizmi hızla değişime uğrayan bir toplumda kültür sürekliliğinin sağlanmasını gözeten dingin ve özünde yapılandırılmış bir müzik evreni yarattı. Esin kaynağı, halkın eğlencesi ve kişinin tesellisi olarak gördüğü işlev on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Rönesans'ın görsel kültürünün işlevi ile karşılaştırılabiliyor, kent çevresinin çağdaş imajları, ülkedeki ortam ve yeni üretim güçleri arasında denge kuruyordu. On dokuzuncu yüzyıl başının özgünlük bunalımı, yüzyılın ikinci yarısının tartışmalı tepkisi ve yirminci yüzyılın başındaki öncü akımlar, eğer aynı dönemde toplum yaşamını ve özel yaşamı dolduran düşünsel ve duygusal kaçışın bu diğer alanını unutmazsak, açıklanabilir ve anlaşılabilir bir dizi olay meydana getirir.

Özetle, sanat bir yandan duyguları iletme ve "kalp dili"ni oluşturma görevini üstlendi; öte yandan kent ortamı bu süreçten koparıldı. Sanat, kentin elinden alındı ve boş zamanları doldurmak için belli yerlere özgü bir deneyim haline geldi. Kentten ayrılan duygu, incinebilir, korunmasız bir duruma geldi. Duygudan ayrılan kent, yabancılığa ve düşmanlığa tanıklık edebilen değişmez bir arka plan olarak kaldı.

3 Mimari ile kent planlamacılığının uyumu on sekizinci yüzyılın sonunda Aydınlanma'nın getirdiği eleştiriye ve devrimin kurumsal mekanizmalara başkaldırmasına dayamyordu.

Kentler, kasabalar, parklar, yollar, kanallar, köprüler, ekili alanlar, atölyeler, maden ocakları, limanlar ve askeri mekanların ortamı büyük ölçüde Ortaçağ'ın sonunda oluşturuldu. Rönesans ve Barok dönemlerinin yeni görsel kültürü bu ortamı, önceki iki bölümde anlatılan bir dizi güçlük ve çelişki aracılığıyla değiştirdi, genişletti ve arındırdı. Kültürel kuralların sınırları ara sıra aşırı zorlandı. Bununla birlikte hepsi, geriye dönüp bakıldığında eski düzen adı verilen bir kurumsal ve toplumsal bütünlüğün içinde kalmıştı.

Siyasal, dinsel ve ekonomik statülerin çeşitliliği, yapının görünümünün bağlı olduğu her uzun vadeli değişikliğin, kamu ve

65 Paris'in Rivoli Caddesi'nde yapı cephelerinin Percier ve Fontaine tarafından çizilmiş, tek biçimli tasarımı, 1806

özel olmak üzere çifte sorumluluğu konusunda sorun yaratmadı. Belli her proje için bir *dominus*, başında ise çok genel anlamda, onun özerklik alanım yadsımadan onu yönetmekle sorumlu olan *dominus eminens* vardı. Konuşma önceliği her şeye kadir olan mutlak hükümdara verilmekle birlikte, iki rolün üstlenilmesi, aslında, diğer rakip kurumlarla, her şeyden çok da ekonomik kaynakların istikrarsızlığı ile sınırlıydı; hiçbir Avrupa kralının bir Asya despotunu örnek alarak kentleri yaratma, yıkma ya da değiştirme olanağı yoktu. On sekizinci yüzyılda Avrupa'da tek biçimli ve çok biçimli cepheleri meydana getiren strüktürel biçim-

66 İngiltere'de bir endüstri bölgesi: Colne Valley, Yorkshire (fotoğraf: Yorkshire Post, Leeds)

lerin organik niteliğini, her zaman sallanan, ama hiçbir zaman da yıkılmayan düşmeyen bu yetki dengesi oluşturuyordu.

Özel girişimlere oranla, tepeden gelen kontrolün daha az olduğu, çok daha yakın zamanlara ait anıtsal projelerde daha bellidir. Paris'te XIV. Louis, Vendôme Meydanı'ndaki yapıların cephelerini inşa ettirdi ve kralın heykeli 1699'da açıldı; heykel, arkasına daha binalar yapılacak olan mimari bir görünümün merkezinde yer alıyordu. Kent yönetimi Royale Caddesi'nde başka birçok yapının da cephelerini inşa etme, sonra da bunları toprağı işgal ettikleri için 1757'den beri kira ödeyen sahiplerine önceden belirlenmiş bir fiyata satma görevini üstlendi. Rivoli Caddesi'ndeki yapıları pek çok farklı inşaatçı yaptı. Ancak hepsi de, Percier ile Fontaine'in 1806 yılında çizdiği cephe tasarımının aynısını yapmaya zorunlu tutuldu.

On sekizinci yüzyılın sonu ile on dokuzuncu yüzyılın başında hem devrimler hem de reformlar geleneksel olarak bu tür projeleri yöneten bir tür ortaklaşa sorumluluğa gölge düşürdü. Yeni

yasal düzenlemeler özel mülkiyet ve özel girişimcilik alanlarını düzene kavuşturuyor ve kamu yetkililerinin ancak belli ve eksiksiz biçimde belirlenmiş bir sürece göre müdahalede bulunabileceği esasını getiriyordu. Noter tasdikli sözleşmeler ve tapu sicil memurları taşınmazların alanlarına gerekli sınırlamaları getiriyor ve bunlar, vergilendirmenin olduğu kadar mülk sahipliğinin de temellerini oluşturuyordu. İster özel, ister kamu mülkiyetinde olsun inşaat yapma ve araziyi kullanma kararı vermeye yalnızca mülk sahipleri yetkiliydi.

İnşaat ve yapının görünümünün görenekler doğrultusunda oluşturulması konusunda birey ile devlet arasında arabuluculuk yapan bütün yasal uygulamalar, alışkanlıklar ve diğer mekanizmalar Fransa'da olduğu gibi birdenbire ya da İngiltere'deki gibi yavaş yavaş kaldırıldı. Taşınmaz konusunda girişimcilik, ekonominin diğer alanlarındaki girişimcilik gibi piyasanın yasalarına bağlı kaldı ve kamu yönetimlerinin müdahalesinin dışında aynı yasaya uyarlandı. Kamu müdahalesinin girişimleri engellediği, bir yana bırakılması gereken geçmişin yararsız uzantıları olduğu kabul ediliyordu. Adam Smith, hükümetlere ellerindeki taşınmazlardan kurtulma çağrısı yapıyordu.

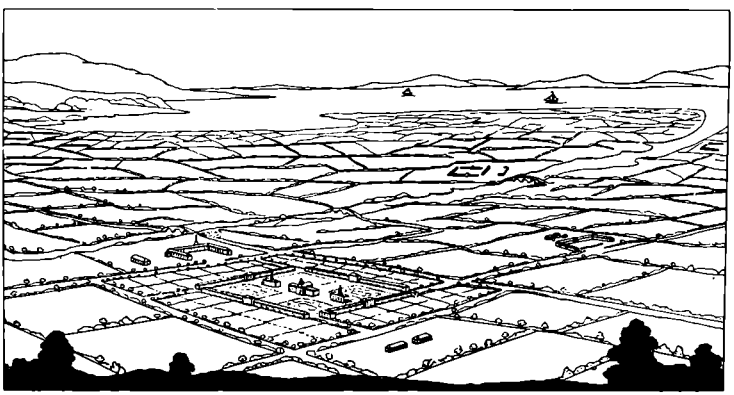
Bu eğilim, kentlerin büyümeye ve on üçüncü yüzyıldan beri görülmedik biçimde değişmeye başladığı zamanda kendini hem devrimci hem de reformcu yasamada ortaya koydu. Düzenlenmesi gerekli görülen değişiklikler artarken düzenleme azaltıldı. Bu ölümcül çok amaçlılıktan on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında yazarların anlattıkları kaos ortamı patlak verdi (İngiltere'de Chadwick ve Engels, Fransa'da Blanc ve Villermé)[4]; yeni, tehlike arz eden evlerin yapıldığı kenar mahalleler fabrikalarla karıştı, kamu alanı ve basit sağlık hizmetlerinin yokluğu nedeniyle oturulmaz hale geldi (akar su, lağım, çöplerin atılması). Heinrich Heine, geleneklerin hâlâ sürdürüldüğü Almanya'dan Londra'ya geldiğinde izlenimini şöyle kaydediyordu:

> Dünyanın şaşkın bir ruha gösterebildiği en büyük mucizeyi gördüm; gördüm ve hâlâ şaşkınım; taştan ev ormanı hâlâ belleğimde

çakılı duruyor ve aralarında, birbirine benzemeyen bütün tutkuları, bütün sevgi, açlık ve nefret dürtüleri ile yaşayan insanların yüzlerinin oluşturduğu hızla akıp giden bir dere... Her şeyin böylesine dobra dobra içtenliği, bu anıtsal birlik, bu makineye benzeyen hareket, zevkin kendisinde var olan bu tedirgin ruh, bu abartılmış Londra düşgücünü boğuyor ve yürek parçalıyor... Büyük saraylar bekliyordum, ama küçük evlerden başka bir şey görmedim. Ne var ki, hepsinin tek biçimde olması ve sınırsızlığı ruhu olağanüstü etkiliyor.[5]

Bırakınız yapsınlar, ekonomik gelişme ve bunların yan ürünlerinin –yüzyılın başında on beş yıllık savaşı izleyen ekonomik durgunluk– ile birlikte ortaya çıkan bu ortam, "liberal kent"in gerçekleştiğini gösteriyordu. Kuramsal ideal ile gerçek arasındaki uzaklığın kamtıydı bu.

Anlayış ve meydana gelen değişikliklerle karşı karşıya gelmenin ortaya çıkardığı sorunlar uzun zamandan beri felsefeye ve siyasete karşıt olduğu düşünülen durumların esin kaynağı olu-

67 "Uyum ve işbirliği köyü". Robert Owen'ın raporuna iliştirilmiş desen, 1817

yordu: Dönemin ütopyacılarının (1817'de Owen, 1822'de Fourier) yaptığı ve bir bölümü 1820–50 arasında gerçekleşen alternatif yerleşme önerileri ile Marx ve Engels'in (1843, 1872)[6] hem kendiliğinden oluşan hem de planlı sanayi yerleşmeleri konusunda yaptıkları eleştiriler. İki yaklaşım da, kent ve arazinin toplumdaki genel değişime bağlı olarak değişebildiği varsayımına dayanıyordu.

4 Yine de, bu çağı belirleyen teknik ilerleme ve girişimci ruh altyapının yeniden düzenlenmesine duyulan gereksinmeyi ortaya koydu. Düzgün kavisli ya da düz demiryollarını döşemek için araziye sahip olma hakkı gerekiyordu. İnşaat (Belçika hariç olmak üzere) özel kuruluşlar tarafından yürütülürken, gereken toprağı alma ve hatları mantıklı biçimde tasarlama görevi devlete düştü. Kamulaştırmaya dair 1810 tarihli Napoléon Yasası 1833'te Temmuz Monarşisi döneminde ve 1842 tarihli ulusal demiryolu planının arifesinde 1841'de daha da geliştirildi. Belli başlı hatların kontrolünün tekelini büyük şirketlere veren bu plan, maliyet giderlerini kamu kesimi ve özel kaynaklar arasında eşit olarak bölüyor ve demiryollarının dört yıl sonra devletin mülkiyetine geçeceği hükmünü getiriyordu. İngiltere'de de "zorla alım" süreci yasallaştırıldı ve 1865'te İtalya da dahil olmak üzere diğer birçok ülkede Fransa'daki yasa örnek alındı.

Özel girişim ile kamu kesimlerinin gücü arasında bu yeni karşı karşıya geliş nedeniyle teknik ve yasal dayanaklar meydana getirildi. Kamulaştırma özel mülkiyetin genel korumaya alındığını gösteren bir istisnaydı; açıklık kırsal bölgede bireysel çıkarların yoğun ve karışık bir ağ meydana getirdiği kentlerdekinden daha az sarsıcıydı. Aynı zamanda, 1830 yılından sonra yayılan kolera salgını hem eski hem de yeni kent merkezlerinde sağlık koşullarının iyileştirilmesine devletin müdahalede bulunması gibi iyiliksever ve reformcu bir tutuma götürdü.

İngiltere'de Chadwick'in 1842 tarihli raporu ile 1845'te yapılan resmî soruşturma Londra'da önlemlerin alınması, sonra da

bir Sağlık Kurulu'nun kurulduğu 1848 tarihli Halk Sağlığı Yasası ile sonuçlandı. Kente bu ilk müdahalelere kamu yönetimi tarafından karşı çıkılması bize paradoksal gelir. Köktenci *Economist* "biraz da saldırgan kelimeler" -lağım ve çöp- "kataloğu ile yerimizi doldurmadan, teker teker sayamadığımız birçok konu"nun tartışılmasına itiraz ediyor ve uyarıda bulunuyordu: "Acı ve kötülük doğanın uyarılarıdır; onlardan kurtulunamaz; iyilikseverliğin amacım ve sonucunu bilmeden, acı ve kötülüğü yasayla dünyadan uzaklaştırmak için yapılan sabırsız iyilikseverlik girişimleri her zaman iyilikten çok kötülük getirmiştir."[7]

Aynı yasa, Fransa'da 1848 Devrimi ile karmakarışık edildi. 1841 yılında Saint-Vincent Şirketi'nin Lille'de yaptığı soruşturma ve 1848 tarihli Blanqui raporu Melun kardeşlerin 1849'da Ulusal Meclis'e sundukları ve liberaller kadar sosyalistlerin de eleştirisine hedef olan bir yasa önerisine neden oldu. Yasanın sunulması bu yeniliğin önemini açıkça belirtiyordu: "Yurttaşa ait olanın özgürce kullanılmasına ve ondan özgürce yararlanılmasına çok büyük saygı göstermek gerekir", ancak "hiçbir şey mülkiyeti, onun tasarrufunu düzenleyen yasanın yetkisinden daha iyi bir gerekçeye oturtamaz." 1850 yasasımn amacı iki yıl önce İngiltere'de çıkan yasamnkinden daha sınırlıydı, ancak 13. madde şu önemli koşulu içeriyordu: "Sürekli ve dış nedenlerden kaynaklanan sağlığa zararlı sonuçlar doğduğunda ve bu sonuçlar, genel çalışmaların üstlenilmesinin dışında, ortadan kaldırılamadığında, 3 Nisan 1841 tarihli yasaya göre getirilen uygulama doğrultusunda yerel yönetim bu çalışmaların yapıldığı alan dahiline giren araziyi alabilir."[8]

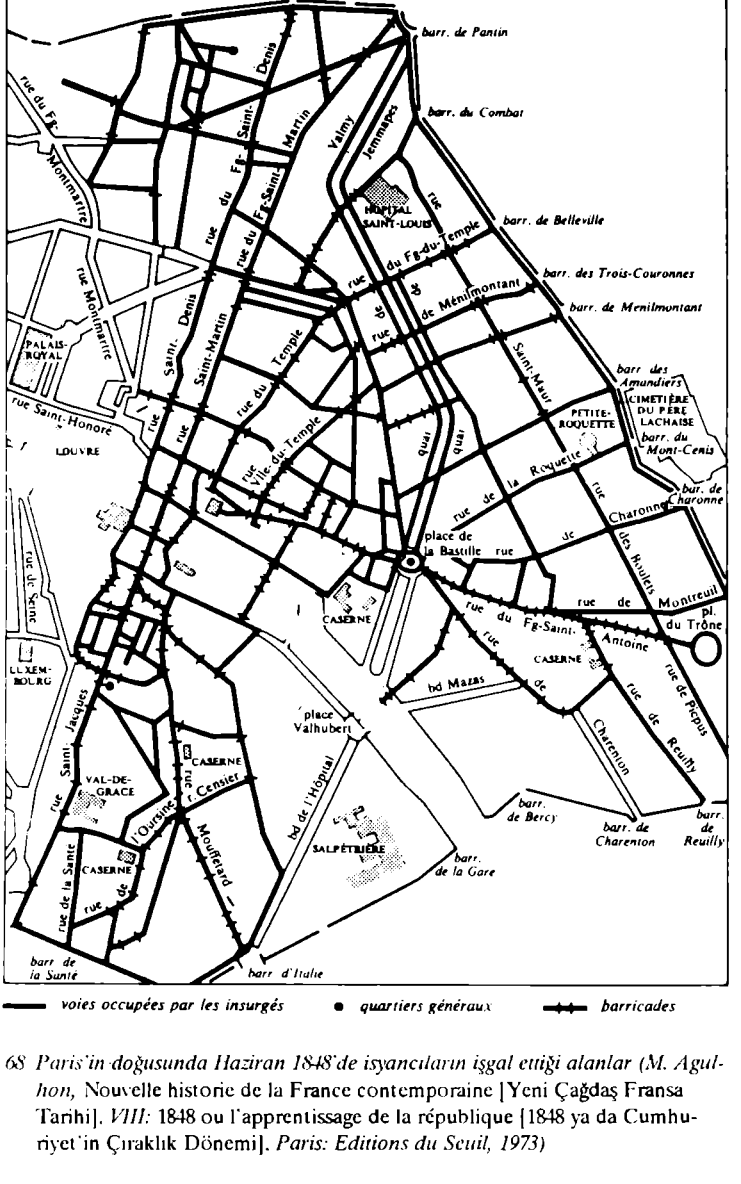
İngiltere'nin tersine, Fransa'da kamu sağlığı yasasından başka kamulaştırma için de yeterli bir yasa vardı. Bu bağdaşma, otoriter bir rejimin -III. Napoléon'unki- ve bütün güçlerini en sonuna kadar uygulamaya kararlı bir görevlinin -Baron Haussmann- bulunduğu ortamda bir patlayıcı maddeye dönüştüğünü kanıtlayacak ve yüzyılın gelecek yarısında Avrupa kentlerinin değişmesine inandırıcı bir görsel örnek olacak Paris'in görülmeye değer değişimini sağlayacaktı.

Haussmann'laştırma: Post – Liberal Kent ve Sorunları

Avrupa kentinin 1860'larda ortaya koyduğu kesin değişimi açıklamak için yukarıda kurumsal gelişmeler konusunda yapılan tartışma gerekliydi. Kent ve sorunları, insana ilişkin olayların merkezinde tümüyle yeni bir biçimde yer alıyordu: Kent, saray ve başkent arasındaki tarihsel bağdan dolayı artık iktidarın simgesi değildi. Geçiş dönemi sırasında, başlı başına, korku uyandıran gizemli bir güç kaynağı olmuştu. Fransa'da birbiri ardına yapılan 1789, 1794, 1799, 1830 ve 1848 devrimlerinin tümüne Paris'te karar verilmişti; kentin düzeni, Avrupa'nın birçok ülkesinde 1848 savaşlarından sonra ortaya çıkan İkinci Fransa İmparatorluğu, Habsburg Hanedanı'ndan Franz Joseph'in meşrutiyet imparatorluğu, İngiltere'de Disraeli'nin yeni Tory hükümetleri ve az sonra da yeni birleşmiş Almanya ile İtalya'daki hükümetler gibi rejimler için başlıca sorunlardan biri olmuştu.

Kamu kesimini kentin doğal görünümüne yeni ve kararlı biçimde müdahale etmeye götüren, devrim tehlikesi karşısında siyasal savunmanın acilliğiydi. Bununla birlikte, bu müdahale zafer kazanmış muhafazakâr rejimlerin ardında bulunan çıkarlarla çatışmaya götürdü. Yeni bir uzlaşmanın bulunması gerekti. Bu uzlaşma, anlık siyasal koşulların çok ötesine gidip Avrupa kentine sürekli değişimi dayattı. Başarılı olduğunda bu uzlaşma, yeni teknoloji ve yasama bağlamında kamu denetimi ile özel girişim arasında ve birlik ile çokluk arasında geleneksel dengeyi kurmanın yollarını aradı; bir önceki bölümlerde anlatılan süreci geleceğe yansıttı. Başarısız olduğunda ise Avrupa'daki geleneğin bir bölümünü yıktı ve yapıların tarihsel görünümlerinin yok edilmesine yol açtı.

Dönüm noktası olabilen deneyim Paris'te kazanıldı ve Avru-

68 Paris'in doğusunda Haziran 1848'de isyancıların işgal ettiği alanlar (M. Agulhon, Nouvelle historie de la France contemporaine [Yeni Çağdaş Fransa Tarihi]. *VIII:* 1848 ou l'apprentissage de la république [1848 ya da Cumhuriyet'in Çıraklık Dönemi]. *Paris: Editions du Seuil, 1973)*

pa'nın diğer yerleri için yalnızca işlevsel bir örnek olmakla kalmayarak somut, zorlayıcı bir imaj da yarattı. Paris örneği bir duygu gamına – mucize, heyecan, acı, pişmanlık, alışkanlık – götüren bireysel ve toplu tepkilerin esin kaynağı oldu. Bellekten silinen geçmiş imajları dondurdu. Bu süreç bir siyaset ya da kültür programının hesaplanmış etkisi değildi. Kurumlar ve bireylerle macera dolu bir karşılaşmadan ortaya çıkmıştı; sonucunu, gereklilikten çok şans belirlemişti.

Bu süreçte başrolü meslekten vali olan Baron Haussmann oynuyordu. Baron Haussmann, 1850 yılında Var valiliğinden ayrılırken hiç de güç olmayan programını şöyle anlatıyordu: "Kendini hiçbir kayıt ve şart gözetmeden toplumun temelini oluşturan büyük ilkelere ve ülkenin iyiliğine adamış insanları, dürüst ve çıkar gözetmeyen düşüncenin uzlaşma sağlaması için yasa ve düzen şemsiyesi altında toplama."[9]

1853–1869 yılları arasında Seine valisi olan Baron Haussmann, Bonaparte rejiminde girişimde bulunma olanağı bulmuş ve süreç içinde Saint-Simon yanlıları, liberaller ve soylular gibi bir dizi kuramsal yönelimden bezmiş birçok kişiyle rekabete girerek iş adamı gibi davrandı. Onun gücü imparatorun kişisel desteğinden, Temmuz Monarşisi ile İkinci Cumhuriyet'ten miras kalan yasama yöntemlerinden ve hükümetin teknik ve idari bürolarının yeterliliğinden geliyordu. Müdahalesini kent mekanizmasının çeşitli sektörlerine kadar genişletirken bütün ilgili taraflarla görüş birliğine vardı, görüş ayrılığına düştü. Oyun alanının sınırlarını stratejisinin başarısı ve başarısızlığı belirliyordu. En sonunda, modern bir büyük kentte kamu denetimi ile özel girişim arasında istikrarsız, ama sürüp giden bir denge kurdu.

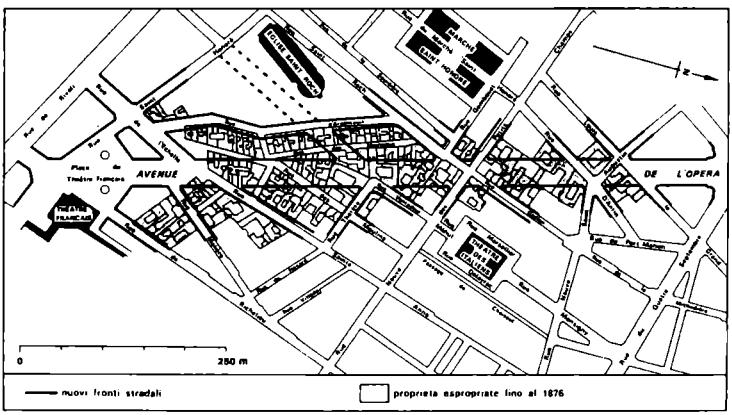
İlk görevlerinden biri, nüfusu bir milyonu aşmış bir kente altyapı hizmeti sağlamaktı: Lağımlar, su yolları, gazla aydınlanma, toplu taşımacılık, okullar, hastaneler, çarşılar ve parklar. Bu hizmetlerden kimin sorumlu olacağına henüz karar verilmemişti. Çıkarları olan özel sektör de bu kontrolü ele almak için yarışıyordu. Banker Laffitte özel sektöre Seine'in yükselen sularıyla beslenecek bir su kemeri yapılmasını önerdi. Onun yerine,

Haussmann'ın kamu kesiminin denetimi yanlısı görüşü galip geldi. Mühendis Belgrand'ın yaptığı su işleri çalışmaları ile var olan hidrolik ağ iki katına, kente getirilen su miktarı da üç katına çıkarıldı. Bu dönemde kanalizasyon sistemi hemen hemen tümüyle baştan yapıldı; sokak aydınlatmasında kullanılan gaz borularının sayısı üç katına çıkarıldı; toplu taşımacılık hizmetleri birleştirildi; atlı binek arabası hizmete kondu; halka açık dört büyük park tasarımı yapıldı; büyük bir kente gerekli olan kamu yapıları ile 1859'da birleştirilen, on bir çevre kasaba yükselmeye başladı. Bunlar, Avrupa'nın bütün kentlerinde örnek alınacak bayındırlık çalışmalarıydı.

Sokak ağında ve çevredeki kent dokusunda değişiklikler daha karmaşık sorunlar ortaya çıkarıyordu. Düz ve geniş bulvarların yapılması, sağlıksız mahallelerin ve çeşitli başkaldırılarda önemli roller oynamış dar sokakların kaldırılmasını gerektiriyordu; bu girişimle amaçlanan hem sağlık önlemlerini hem de askeri birliklerin hareketlerini kolaylaştırmaktı. Kendi cephesinde, Haussmann'ın dayandığı 1850 tarihli halk sağlığı yasasının 13. maddesi ile Senato'nun talimat üzerine kamulaştırma yetkisi veren 1852 tarihli kararnamesi de vardı. Haussmann, kamulaştırılmış bütün arazinin kamu mülkü olarak alınıp yapı parsellerinin yeni ticari değer üzerinden yeniden satışa çıkarılmasını istiyordu. Bununla birlikte Devlet Konseyi, onun planlarını bozdu, 1858 yılında yeni sokakların çevresinde alanların eski sahiplerine geri verilmesi kararını aldı.

Hausmann, karşı çıktı. Anılarında şöyle yazıyordu:

> Yeni kararname, mülk sahiplerine, yapıların bedellerini ve eski kiracıların tahliye masraflarını kente ödedikten sonra kamu yararına diye planlanmamış arazileri ellerinde tutma hakkı verdi. Bu durumda, kamulaştırılmış mülkün sahibi, kentin sayesinde toprağının getirdiği değer artışından yararlandı. Kent ise yapılan harcamaları bir ölçüde geri alma olanağını kaybetti.[10]

69 Paris: Avenue de l'Opéra'nın yapılması için girişilen yıkımı gösteren harita

Bununla birlikte Haussmann, bu durumda yalnız başına kaldığını gördü. Yalnızca mülk sahipleri ve onların siyasi bağlaşıklarıyla değil, Jules Ferry'nin liberal soluyla da karşı karşıya geldi. Anılarında şunları yazıyordu: "İmparator bile (devlet konseyi başkanı) Bay Baroche'u küstürmek istemedi... Üstelik, majesteleri yönetim sürecinde ortaya çıkan sorunlara, somut, gözle görülür sonuçlar halinde yorumlanıncaya kadar pek ilgi göstermediler."[11]

Burada imparator ciddi bir hata yapıyordu. 1858 kararnamesinin sonuçları önemli ölçüde gözle görülür durumdaydı. Paris'in ve Avrupa'nın diğer kentlerinin biçimini sonsuza kadar değiştirecek nitelikteydi. Devlete ve özel sektöre ait alan ile yapının cephesi arasında kesin sınırlar çiziyordu. Yapının cephesi daha önceki geleneğin belirleyicisi olan karşılıklı karmaşık ilişkinin yerini alıyordu. Bu durum, kamu yönetimi ile özel arazi mülkiyeti arasında ekonomik dengesizlik yarattı. Taşınmazların değeri enflasyona uğradı. Kamu bütçesinde açık yaratıldı, kentin çevresi

70. Haussmann'ın yeniden inşasından sonra 1873'te Paris'in planı (A. Joanne'ın

gezi rehberinden, Paris: Hachette, 1873)

çirkinleşti. Özel girişimlere ayak uyduramayan kamu hizmetleri geri kalırken aşırı yapılanma ve yüksek yoğunluk düzeyi taşınmazların değerlerini yükseltti. Kentteki taşınmazların değerleri arasında yaratılan eşitsizlik yukarı doğru yükselen sarmal hareketi besledi. Bu da, kent organizmasının farklı kesimleri arasında hâlâ çok fazla olan çevresel zıtlığı daha da kötüleştirdi. Bu sonuç, tarafların çıkarlarının göreli gücüne, ama kentteki etkinliğin ve kentin gelişmesinin sorumluluğunun, zaman içinde belirsiz duruma gelen bu sorumluluğun şöyle ya da böyle tanımlanması gereksinmesine de bağlıydı. Kentin gelişmesinin liberal evresi, "post liberal" de denebilen yeni bir kent yönetimi örneği konusunda görüş birliğine varılması gereksinmesine yaklaşıyordu. Haussmann, Laffitte ile karşı karşıya kaldığında davasını kazanmış, ama Baroche'u kaybetmişti. Çelişki, toplumun belleğinde süreceği yolunda yoğun bir imaj bırakarak istikrarsız bir dengeye yol açtığında ateşkes, algılanabilir bir sınıra dönüşen bir çizgide sağlandı.

Bugün de uygulanan sonuçlardan bazısını anlatmaya çalışalım:

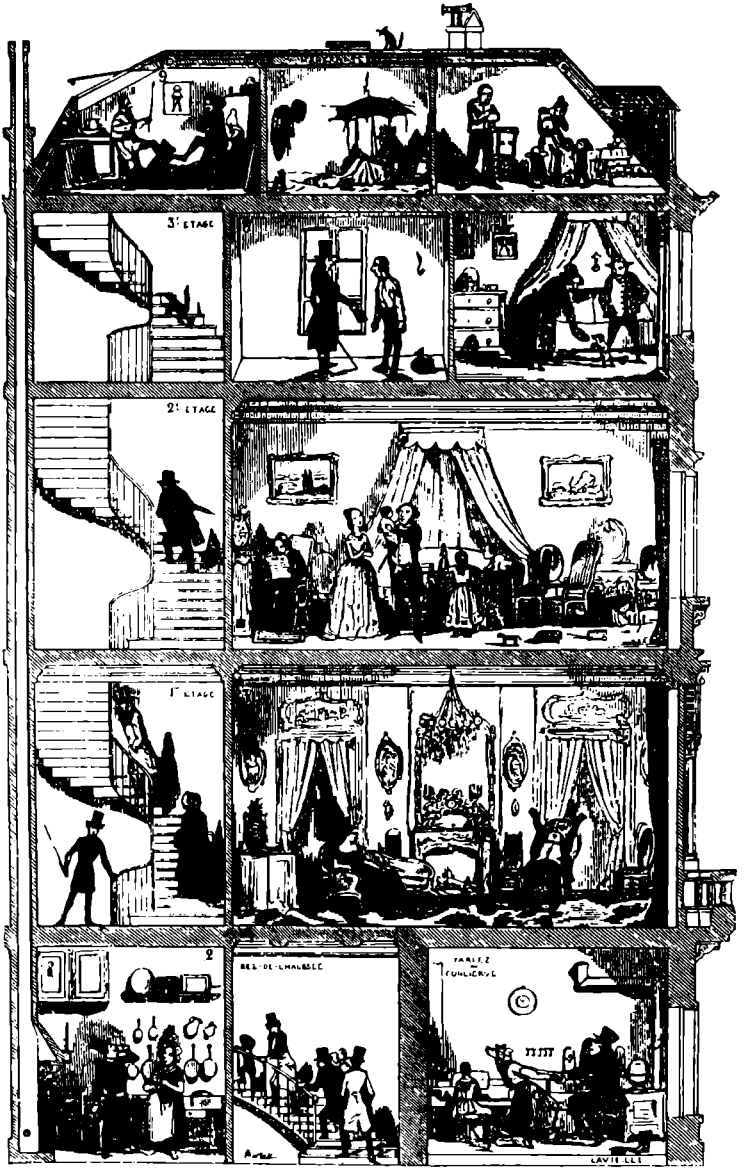
1 Daha önceleri birbiriyle bağlantılı olan ve birbirinin sınırına giren, kamuya ve özel kişilere ait mekanlar farklı kılınarak zıtlık yaratıldı. Yasa ve görenekle korunan özel yaşam evlerde, apartmanlarda, atölyelerde, bürolarda ve toplantı yerlerinde sürdürüldü; bu çevrelerin her birinin önemi diğerlerinden kopukluk derecesiyle doğru orantılıydı. Kentin çatılarını mucize yaratarak bizim için kaldıran bir büyücünün yardımıyla bu mahremiyet peçesinin içine sızdığımızı gözümüzün önünde canlandırabiliriz. Yüzyılın ortasında yayınlanan Paris evlerinin bölümleri böyle bir göz atma olanağı verir (Çizim 79). Tiyatro oyunları ve toplu kutlamalar da, belli bir kesime özgü kılınarak farklılık kazandı. Oyunlar, kentin büyüklüğü ile hiç de orantılı olmayan, görece küçük ve kapalı yerlerde oynandı. Dionysos tiyatrosu, Atina'nın hemen hemen bütün nüfusunu alabiliyordu; Paris'te ise yeni Opera Tiyatrosu, 2 milyonluk bir kentin nüfusunun ancak 2.000'inden biraz daha çoğunu alıyordu. Bu özel mekanlara kar-

şılık, aşinalık ve olumsuzluk çağrışımları yapan halka açık sokaklar ve kaldırımlar vardı. Buraları bizim de herkesin arasına karıştığımız, Baudelaire'in milyonlarca benzeri arasında kendini yalnız hissettiği yerlerdi.

Ancak son zamanlarda yasal güvence altına alınan özel duygu ve özel çıkar dünyası toplumun önemli bir ilgi alanı, kuramsal tezler, edebiyat ve eğlence dünyasının sürekli ele aldığı bir konuydu. Kişilerin ve kamu kesiminin alınyazısını sistemli biçimde karşı karşıya getiren öyküleri ve operaları düşünmek yeter: Kişiler, ara sıra önemli savaşlara katılır (Fabrizio del Dongo, Waterloo'ya, Pierre Besuchov, Borodino'ya); Norma ile Pollione ve Aida ile Radames'in aşklarının karşısındaki engeller sırasıyla Galya ile Roma ve Mısır ile Habeşistan arasındaki ilişkilere bağlıdır. Sokakların halka ayrılmış mekanına karışmak kayıp ve fark edilmez olmakken, özel mekanların labirentinde bireylerin ve grupların bütün arzularına ve tuhaflıklarına göz yumulabilirdi. Devletin zenginliğinin özel ellerde toplanmasına yol açan arazi kiraları sistemi iki dünya arasındaki zıtlığı vurguluyordu. Özel bir evden halka açık sokağa geçmek, hem ayrıntıda hem de geçimde nitel bir düşüşü gerektiriyordu.

Haussmann'ın kenti, belli çıkarlar ve amaçlar doğrultusunda, her tür etkinliğin yapılabildiği, modern teknolojinin en iyisi ile donanmış çok sayıda bağımsız mekandan oluşan hücrelerin biraraya getirilmesiydi. Sokakları, meydanları ve yeraltı kanallarını kollara ayırma sistemi bir hizmet strüktürüydü. Bu strüktür mekanları özgür kılıyor ve sistemin çelişkilerini, ekonomik çelişkilerden başlayarak bir bütün olarak özümsüyordu. Amaç, bu çelişkileri hizmet verilen mekanlardan uzak tutmaktı. Bu kamu yapılarında çöküşün derecesi, özel mülkiyetin kapalı kapılarının ardında bir yerlerde biriken refah, zenginlik ve güzelliğin refakatçisi olarak kabul ediliyordu.

Kamu kesimi ile özel kesimi ayıran yapı cephesinin en uygun kullanımı ticaret borsasıydı. Çünkü ticaret borsası bir ayağı kamu dünyasında, bir ayağı özel dünyada yer alan bir etkinlikti. Bu nedenle, bu ara mekandan çok büyük yarar sağlanabiliyordu. Haussmann ve yandaşlarının tercih ettikleri üçgen sokak

71 Paris: Beş katlı bir evin dikey kesiti (Hetzel, Le Diable à Paris [Şeytan Paris'te] *1845)*

planının, belli bir alanda en uzun yapı cephesine olanak sağladığı ve çok sayıda köşenin istenen biçimde yerleştirilebildiği anlaşılmıştı. Bununla birlikte, ticaret etkinliğinin kayırılması kentin diğer işlevlerinin düzenini bozuyordu. Örneğin, üst katlarda yaşayanlar hem alttan gelen gürültüleri duyuyorlar hem de bir ölçüde görsel saldırıya uğruyorlardı. Bu uygunsuzluğu önlemek amacıyla belli sayıda yapının sokaktan geri çekilerek özel bir alan, bir bahçe ya da bir avlu ile korunması gerekti. Sonuçta bloğun ölçüleri küçüldü, sokağa bakan cephe artık kullanılmaz oldu ve yapı farklılık kazandı.

Post-liberal kentin belirleyici iki özelliği bu süreçte ortaya çıktı: Yapımn sokağa bakan cephesinin kesintisizliği ve özel parsellerde tecrit edilmiş tek tek yapılar. Bir zamanlar sarayların mülkiyetinde bulunan bahçe, burjuvanın özel konutunu çevreleyen birkaç metrelik dar bir şeride indirilmişti.

2 Kamusal mekan ile özel mekanın kesin biçimde ayrılması, eski kent ile bundan gelişen yeni kent arasında kolay çözülemeyen bir ilişki doğurdu. Kamu kesimi ile özel kesim arasında, sokaklar, cepheler ve yapılar sistemi ile ifade edilen ilişkinin çapraşık içyüzü ortaya çıktı. Yapıların cepheleri, bulundukları yerin artan değerine göre zamanı geldiğinde yeniden yapılacak değişmez birer yapı sırasına dönüşerek kârın yeni dayatmasına ayak uydurdu. On dokuzuncu yüzyılda sokak Ortaçağ sokağından türetiliyor, ancak eninde sonunda değişerek kendinden öncekini yok ediyordu. Eski araba yolları genişletildi; yapıların cepheleri yeniden yapıldı; aşırı düzensiz tasarımlar yok edildi ve yerine daha düzenli tasarımlar yapıldı.

Böylece, Haussmann'laştırma tarihsel kent merkezlerinin yıkılması ile sonuçlandı. Yozlaşmayı, sağlığa zararlılığı ve kentin eski bölümlerinin sefilliğini abartan taraflı bir retorik ortaya çıkıp bürokratik ve övgüler düzen dilin bir parçası oldu. 1890 yılında Floransa'da Ortaçağ'dan kalan eski çarşının yerine yapılan Piazza della Repubblica'da (Cumhuriyet Meydanı) bir yazıtta şunlar okunur: "Kentin, yüzlerce yıllık sefaletinin meydana getir-

diği eski merkezine yeniden can veriliyor." Bu sürecin tipik bir yanı, daha önceki karışık ağı boydan boya kesip, yapılan işlemleri "delme" ya da "bağırsaklarını dökme" sözleriyle açıkça belirten yeni, geniş sokakların açılmasıydı. Hemen hemen evrensel bir olgu olan çevre surların yıkılması geçmişle bağların koparıldığını ve hava, ışık ve özgürlük akımının yaptığı fethi ortaya koyuyordu.

Eski yapıların en önemlileri yıkılmaktan kurtulmuştu: Sanat tarihçileri bunları tarihsel belge, (yeni yapılar için) eski üslup örnekleri ve her ne olursa olsun her kentin kendine özgü karakterinin ayrılmaz bir parçası olan toplumsal kent bilincini sürdürenler diye sınıflandırdılar. Bu yapılar "soyutlandı" ve yeni kent çevresinde odaklanan perspektifin mercekleri olarak onlardan yararlanıldı. Daha bitişik bir yapı tarzı onların boyutlarına uydurulurken her ne olursa olsun farklılıklarını kaybettiler. Tıpkı bir müzede sanat eserlerinin kişinin günlük etkinlikler dünyasından ayrılması gibi bu yapılar da kent çevresinden ayrı birer "anıt" olarak kaldı.

Bu durumda, sanat ile yaşamın ayrılmasının, her gün yaşanan çevrenin yoksullaştırılmasının, güzelliğin eğlence ve boş zaman alanlarına taşınmasının tohumları atılıyordu. Kültür dünyası bunu bilinçaltına kaydediyordu; aşağıda ele alacağımız huzursuzluğun gizli nedenlerinden biri olacaktı bu.

3 1850'lerden başlayarak aydınlar genellikle devletin girişimlerinin mekanizmalarına ve sonuçlarına uzak durdular. Dickens, Eugène Sue, Balzac ve Hugo gibi hepsi de geleneksel kentin karışık, gizemli ve bütünleşmiş doğasını beğeniyorlardı. (1860 tarihli *Journal*'lerinde) Goncourt'lar, (1863 yılında bir işçi mitingini anlattığı yazısında) Proudhon, (1866'da *Heures parisiennes*'de [Paris Saatleri]) Delvau ve (1866 yılında *Maison Neuve*'de [Yeni Ev]) Sardou gibi çok değişik yazarlar Haussmann'ın kentinin düzgünlüğünü, simetrisini ve teknik karmaşasını bayağı ve can sıkıcı (*Maison Neuve*) yenilikler olarak eleştiriyorlardı.[12] Olumlu değerlendirmeler ise tümüyle farklı bir çevreden geldi. Blanc,

sağlık alanındaki gelişmelerin gerekli olduğu görüşündeydi. Baron von Moltke ile Milletvekili Picard, hemen hemen aynı zamanda, 1856 yılında "kurşun sağa giden ilk dönemeçten sapamayacağı"[13] için yeni düz yollarda kamu düzeni kurulmasının avantajlarını övdüler.

Sadece, iki tarafa da inanmayan Baudelaire bu tartışmaya katılmayı reddetti. Hugo'ya ithaf ettiği, elinizdeki kitabın giriş bölümünde yer alan *Kötülük Çiçekleri*'nde Haussmann'ın yaptığı, kamu kesimi ile özel kesimin müdahalesi arasında ilişki kurulması ile mümkün kılınan değişimin korkutucu hızını yakaladı: Kent, insanın kalbinden daha hızlı değişiyordu ve artık insanın deneyimlerinin akışım güvenle korumuyordu. Tek bir ömürde istikrarsız ve geçici olan fiziksel ortama ancak insanın anıları anlam verebilirdi.

Her ne olursa olsun sonuç, baştan sona, aydınlar açısından modern kente güvenin yitirilmesi oldu. Maxime du Camp, *Souvenirs littéraires*'inde (Edebi Anılar) 1865 yılı dolayında yeni bir gözlük almak için göz doktoruna gittiğini, merceklerin hazırlanması için beklerken Pont Neuf'ten kentin görünümüne bakmaya başladığını anmsıyordu:

> Odun dolu bir sal Seine'in aşağısında yüzüyordu, bir yüzme yeri ırmaktaki palamarlarına bağlanıyordu. Kıyıda Hôtel des Monnaies'nin bacasından bulutlara yükselen dumanı seyrettim; bir araba, Rıhtım boyunca yol alıyor ve omnibüsler öne arkaya gidip geliyordu, sonra gruplar oluşturan çok sayıda polis muhafızı Vilayet'ten çıkıp çeşitli yönlere dağıldı; Dauphin Meydanı'nda bir cezaevi arabası belirdi, arabalar ile yayaların arasında ilerledi; bir seyyar sebze satıcısının arabası bana doğru itiliyordu. Neden bilmiyorum, bu kadar sık tanık olduğum bir sahne o gün beni her zamankinden daha çok etkiledi.
>
> Birdenbire neden, açıkça belli olan bu sağduyu ve örgütlenme kargaşasının tam ortasında kanıt görür gibi oldum? Söyleyemem, ama o anda Paris'i mükemmel bir düzende sektirmezlikle çalışan işlevlerin hareket ettirdiği, birçok organa sahip yaşayan büyük bir organizma olarak düşündüm. Çevremdeki gürültü ve kargaşadan dolayı çok derin bir düş görmeye başladım. Durduğum yere kök

salmış, yeni düşünce katarımda özümlenmiş gibiydim. Hava kararmaya başladığında düşümden uyandım ve sonra aklıma gelen tek şey, göz doktorunun beni iki saat önce beklediği oldu. Paris'in karmaşık yaşam makinesine dürtü ve hareket veren farklı yaylarını her birini tek tek incelemeye karar vermiştim.[14]

Sonraki yıllar, bütün çabasını *Paris, ses organes, ses fonctions et sa vie dans la seconde moitié du dix-neuvième siècle* (Paris, Organları, İşlevleri ve On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Yaşamı) adlı 1869 tarihli altı ciltlik çalışmasına verdi. Flaubert, onun bu çabasını, herhangi bir tammdan daha gerçekçi olacak bir öykü yazmak yerine "Paris'teki çalışmaları anlatmak için kenti parçalara ayırmak"la eleştirdi ve "tüy kalemi metal bir kalem ucuna çevirmenin" du Camp açısından hata olduğunu söyledi. Du Camp'ın anlatmak istediği bütün mekanizma, her ne olursa olsun, onun gücünü aşıyordu ve o, yalnızca bir tür hayret uyandırıcı korkuyu iletmede başarılı oldu.

Görsel sanatlar da, yeni kent gerçeği ile alışılmış kanallardan ilişki kurmaya çalıştı. Gustave Doré, 1861'de Paris'in, 1872'de de Londra'nın asitli yedirme baskı resimlerinin yer aldığı kitaplar yayınladı. Eski ve yeni kentler pitoresk bir görüntüde birbirine karışır ve bir sahneye yerleştirilerek eğimle aydınlatılan gerçek ise hünerle saptırılır. Bu betimde sanatçı ifade özgürlüğünü ("sanat yetkisi tercih özgürlüğüdür") kullanarak uzaklık ve yabancılaşma kaynaklarını abartıp zorlama bir görünümü sunma yolunu seçiyordu. Yapılan değişikliğin nasıl etkileneceği yolunda herhangi bir görüşün de ötesinde bu keşiften hiçbir yargı çıkmıyordu. Dinamik gerçek, üretilip dolaşıma girmesi için olduğu yerde dondurulmuş ve zamanın akışına eşlik etmişti.

Paris gibi Londra da, kamu yönetiminin akılcı biçimde denetimi ele alması yönünde projelerin gündemde olduğu bir kentti: Thames'in 1848-65'te yapılan kıyıları, 1863'te kurulan Metropoliten Demiryolu, 1866'da çıkarılan, evlerin ucuz fiyatla kiralanması yasasından sonra sağlıksız mahallelerin temizlenmesi. Londra cildinin yazarı Blanchard Jerrold, dünyanın en büyük kentini Loti'nin Doğu gezilerinde ya da Whymper'ın Alpler'e tır-

manışında kullandığı tonlarda anlatıyordu. Aslında bu, bir önceki kuşağın sorgulamalarında anlatılan kent gerçeğini resimli bir gezi röportajında ilk kez yakalama çabasıydı; ama bu gerçeğin örgütlü değişiminin başlangıcıyla ilgili olduğundan ne süreci yakalamayı ne de değerlendirmeyi başarabildi.[15]

Mükemmel olmayan bu betimler, yürürlükteki projelerin başarısını sınırlamaktan çok, "ilerleme"nin çok sayıdaki diğer bildirgesinin belirleyicisi olan bir kaçınılmazlık izlenimi yaratarak bir açıdan onlara yardım etti. 1860'larda Paris'teki *grand travaux*'nun çoktan meydana getirdiği ortam somut sonuçları ve hedefleri işaret ediyordu; bu "modernlik" imajı yüzyılın bundan sonraki üç çeyreğinde uygar dünyayı büyüleyecekti.

4 Haussmann'ın elinin altında bulunan, yeni Paris'e biçim vermek için yararlandığı örnekler günün sanat kültürünün oluşturduğu örneklerdi. Tarihsel üslupların –Yeni Klasik, Yeni Gotik vb– yeniden canlandırılması için çeşitli akımlar arasındaki ideolojik savaşlar, bunların hiçbirinin yeğlenmemesiyle sonuçlandı. Daha çok bunlar, egzotik kaynaklar kadar Avrupa tarihinin de çeşitli evrelerinden alınmış örnekleri kapsayan genişletilmiş bir repertuarda yan yana yaşadı.

Belli bir yapının tasarımında bu çeşitli üsluplar arasında açık bir tercih vardı. Ancak bu tercih (önceki bölümde ele alınan) on yedinci ve on sekizinci yüzyılların büyük ölçekli perspektif geleneğinin egemen olduğu kentsel mekanların mevcut düzenine iyi uyum sağlayamıyordu. III. Napoléon ve Haussmann'a benzeyen yeni yönetici sınıf, yakın zamanda edindiği serveti uzun süreden beri güç merkezleri ile birleşen bu geleneğin meşru duruma getirmesini bekliyor, üstelik de yüzyıllardan bu yana gelenekleşmiş tekrarlamalar ile bu bayağılaşmış ve basitleşmiş biçimleri açıkça tercih ediyordu.

Mutlakıyet rejimlerinin ve iktidarda bulunan burjuva rejiminin yarattıkları arasında süreklilik sağlama çabası gösterilmesine rağmen yine de önemli bir vurgu değişikliği vardı. Güneş Kral'ın projelerinin doğasında bulunan gerilim; hırs, güvenilir

planlamacılık ve yetersiz uygulamadan, sonuçta da istikrarsız finans ve yönetimden geliyordu. Bundan sonra bu gerilim ters bir birleştirme ile azaltıldı: Olağan bir planlamacılık ile birlikte en sonunda etkili olan işlevsel mekanizmalar genelde, geleneksel bir üslup gösterişine indirgendi. Haussmann'ın Colbert ile ortak yönü çoktu –enerji, kılı kırk yarma, sabır, duruma uygun davranma duygusu– ancak Hittorf, Baltard ve Garnier'nin Le Brun, Le Nôtre ve Hardouin-Mansart'a benzeyen çok az yanı vardı ve Haussmann'ın projelerinin gerçek liderleri olan daha önemli yöneticilere –Alphand ve Deschamps gibi– oranla ikinci derecede roller oynadılar.

Tasarımın başarısızlıkları, kendini uzaklık ve mekan ilişkilerinin değerlendirilmesindeki yetersizlikle ortaya koyuyordu. Hausssmann, bulvarlarının bitim noktalarında Opera istasyonu gibi yeni kamu yapıları ya da daha önce var olan anıtlar ister yer alsın, ister almasın her zaman bulvarlarının bitim noktalarını göz önünde tutmakla övünüyordu. Bununla birlikte, onun bitim noktalarına yerleştirdiği belirleyiciler sokakların uzunluğuna ya da bir perspektif doğrultusunda yapılmış koridorların genişliğine oranla çoğunlukla çok küçüktü. Çevrede bulunan, gereksiz yere tek biçimli olan yapılar ana yolların ve Étoile gibi meydanların kocaman boyutlarına oranla aslında görünmez oluyordu. Trafik ve sokak elemanları, mimari unsurları geriye iterek egemenlik kazanıyordu; arazinin plana dahil edilmemiş dalgalı dış çizgileri iki boyutlu tasarımın düzenini bozuyordu.

Bu nitelikler resmî kültürün gözünden kaçtı ve akademik betimlerde maskelendi. Bununla birlikte, gerçekçi yazarların –Flaubert ve Zola– ve figüratif sanatlardan beklenen rolü –yani, yeni kentin saygın ve hoşa giden bir imajını oluşturmak– kabul etmeyen önceki sanatçıların çalışmalarında yer aldı. Onun yerine, bu sanatçılar ne görüyorlarsa onun katıksız biçimini ve rengini yaptılar. İzlenimci ressamların ilk toplu sergisi 1874 yılında fotoğrafçı Nadar'ın stüdyosunda düzenlendi –bu, sıradan bir rastlantı değildi. Monet'nin 1873'te yaptığı *Capucines Bulvarı*'nda mimari biçimler tanınabilir bütün stilistik biçimleri-

ni kaybedip ışık ve gölgede sıralanan uzaktaki duvarlar haline geliyordu. Heine'nin 1828'de anlattığı "yaşayan insanların yüzlerinin oluşturduğu hızla akıp giden bir dere" artık "onların tutkularının gökkuşağı"nı ortaya koymayan, birbirine benzeyen gölgeler ordusuna dönüşüyordu. Corbusier'nin *rue corridor* olarak adlandıracağında, insanların gereksinmelerine pek elverişli olmayan cansız nesneler istikrarsız doğalarını ortaya koyarken insanlar nesnelerin arasındaki nesneler oluyordu.

Resmedilmiş bu betimler yeni ortaya çıkan kent ortamının doğasında var olan zıtlığı ortaya koyuyor ve aynı zamanda da hiç kimsenin henüz nasıl kontrol altına alacağını bilmediği yeni, açıklık, değişebilir ve sınırsız bir ortam olanağını ortaya atıyordu; bu sorgulama gelecekteki mimari araştırmanın konusu olacaktı.

Yukarıda anlatılan ve çağdaşları tarafından "Haussmann'laştırma" adı verilen kent planlamacılığı yöntemi doğuştan özürlüy-

72 Paris: Monet tarafından yapılan Capucines Bulvarı *resmi, 1873 (fotoğraf: Durand-Ruel, No 5464)*

dü: Kamu giderleri, açık bir finans döngüsü yaratarak özel gelirlerle finanse ediliyordu. Haussmann, on yedi yılda 2,5 milyar frank harcadı; devletten sadece 100 milyon aldı, vergileri de yükseltmedi. Para, bayındırlık çalışmaları kentin büyümesine katkıda bulunurken uzun vadeli borçlarla artırıldı –nüfus 1,2 milyondan hemen hemen 2 milyona çıkmış, yüzyılın sonunda da 3 milyonu bulmuştu– ve ortalama gelir artışı 2.500 franktan 5.000 franka çıktı. Sonuç olarak Paris kentinin vergiden sağladığı gelir yılda 20 milyon franktan 200 milyon franka ulaşmıştı.

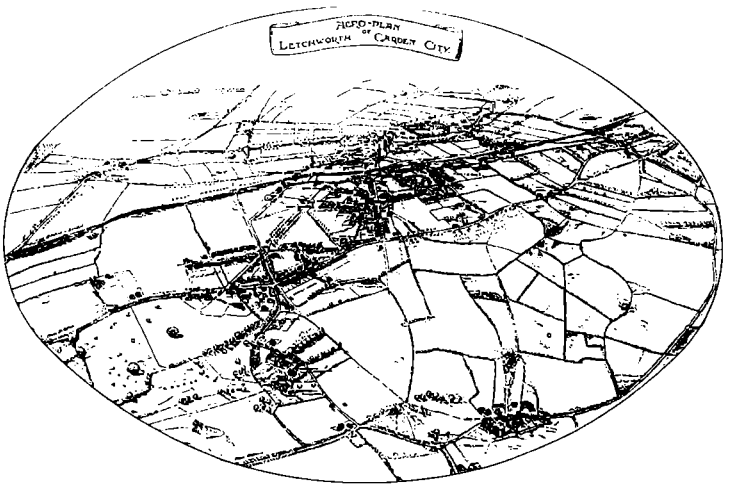
Bu durumda döngü tamamlanabilirdi, ama ancak yükseliş evresinde. Daha sonraları kent planlamacılığı fiyatların dalgalanmasına bağlı oldu. Fiyatlar arttığında planlama ilerliyordu; düştüğünde ise duruyordu. 1850–1870 arasında, yirmi yıllık enflasyon süresinde bu kural izlenerek bütün Avrupa'da çok sayıda kentte değişiklikler yapılması planlanarak uygulamaya koyuldu: Lyon'da Vali Vaisse'in çalışmaları; Brüksel'de Belediye Başkanı Anspach'ın çalışmaları; Poggi'nin, yeni birleşen İtalya devletinin başkenti olan Floransa planı; 1857 yarışmasından sonra Viyana'da Ring'in yapılması; Bazalgette'in ilk büyük bayındırlık çalışmaları ve Londra'nın ilk tüneli; Cerdà'nın Barcelona'nın genişletilmesi planı; Berlin emniyet amirliği planı; Lindhagen'in Stockholm planı. Avrupa'nın dışında, Habsburg Hanedanı'ndan Maximilian'ın kısa imparatorluk döneminde Mexico kentinde yürütülen çalışmalar ve bütün sömürgeler dünyasında yerlilerin kentlerinin bitişiğinde kurulan "Avrupalı" kentler de sayılabilir.

Yukarıda sayılan örnekler birbirinden farklı çok sayıda bağlam içinde Paris'te yaşanan deneyime uyuyordu. Yeni kent strüktürünün odağı olarak eski ilginç anıtlar ile birleştirilen daha önceki tarihsel dönemlerin biçimsel örneklerinin ödünç alınması yeni ortamlarda büyük çeşitlilik yarattı. Bir yandan bu, Avrupa kentinin tarihinin kesintisizliğini bir ölçüde koruması, geçmişten miras kalan biçimlerin bilinçli kullanılması ile daha önceki örnek sürüp giderken kentin büyümesine ve yeni teknik gereksinmelere uyum sağlaması yolunda gösterilen son çabaydı. Öte yandan, tarihsel kent ve yapı biçimlerinden modern planlamacılıkta

şematik olarak yararlanılıyordu. Bu, daha önceki görünümün büyük ölçüde yok olmasıyla sonuçlanıyordu: Sokakların genişletilmesi, "anıtların" tecrit edilmesi ve daha önceki yapıların yerini stilistik kopyalarının alması. Avrupa, bazı unsurları müzelerde ya da açık alan müzeleri işlevi gören yeni açık kent meydanlarında koruyarak tarihsel mirasını çarçur etmeye başladı. En iyi sonuçlar, ayrıntılı tasarımda farklı mekanların eski ve yeni olarak belirlenmesiyle elde edildi: Eski kentin *ensanche*'ında soyutlanarak bozulmadan kaldığı Barcelona; modern yapılar çemberinin Ortaçağ merkezi ile Barok periferi arasına yerleştirildiği Viyana. Bunun yerine, birleştirme girişimleri er geç modern öncesi organizmanın tümüyle yok olmasına yol açtı (Milano, Brüksel).

Fiyatların düştüğü bundan sonraki yirmi yıl boyunca, 1870'den 1890'a kadar bu projelerin hepsi genel bir yavaşlama dönemine girdi ve koşullar yeni projelere girişilmesini engelledi. Paris'te Haussmann'ın bıraktığı borçlar ancak yüzyılın sonunda denkleştirilecekti. Rastlantı olarak tam da bu dönemde 1870 yılında İtalya Krallığı'na katılan Roma'da değişiklik yapılması için çağrıda bulunuldu. Kısa süre içinde bu projenin kamu yönetiminin olanaklarını aştığı ortaya çıktı ve beklenen hizmetin gecikmesi de sonradan karşılanamadı.

1890'dan itibaren bir başka elverişli dönem başladı. Kentin geliştirilmesine örgütlü biçimde yeniden girişildi. Yarım kalmış büyük bayındırlık programları tamamlandı: Berlin (1896), Paris (1900) ve Viyana (1904) tünelleri; hepsinden önemlisi, spekülasyonun artmasıyla arz–talep arasındaki uçurumu kapatmak amacıyla girişilen ucuz ev kiralama konusunda kapsamlı programlar oluşturuldu. Bu programlar İngiltere'de 1885 tarihli İşçi Sınıfına Konut Edindirme Yasası, Almanya'da 1901 tarihli Adickes Yasası, Fransa'da 1890 tarihli Société Française des Habitations á Bon Marché ve İtalya'da 1902 tarihli Instituti per le Case Popolari'den kaynaklandı. Aynı dönemde İngiltere'de bahçe kent akımı başladı. Yirminci yüzyılın ilk yirmi yılında Avrupa'nın diğer

73 Letchworth Bahçe Kenti'nin kuşbakışı görünümü (C.R. Ashbee, Where the Great City Stands [Büyük Kentin Yükseldiği Yer]. *Londra: Essex House Press, 1917)*

yerlerine yayıldı ve kent planlamacılığı Baumeister (1876), Stübben (1890) ve Unwin'in (1909) tezlerini temel alan saygın bir disiplin oldu.[16]

Kentte yapılan değişimin ayrılmaz bir parçası olan arazi kiraları uzun vadede süreci kolaylaştırdı, ama ciddi bir ipotek ortaya çıkararak yeterince akılcı ve tam istendiği gibi sonuçlar alınmasını önledi: Genellikle çok yoğun ve az sayıda kamu alanlarının yer aldığı yapı ve kent tipolojileri daha başlangıçta tehlikeye atıldı. Kamu yönetimi ile arazi sahiplerinin çıkarları arasında hesaplaşmalar, yalnızca gelecekteki kullanıcıların değil, yeni kentlerin kurulması için gerekli olan uzmanların da –teknik adamlar ve sanatçılar– dahil olduğu çok önemli kararların alınmasına elverişli olmayan ortamlar oluşturdu. Marjinal bir rolü kabul etmeyen uzmanlar kategorisine girenler, yeni bir tecrit durumunda çalışmaya zorlandılar.

Böylece, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, egemen çıkarları tuzağa düşürmeye, örgütlü yeni bir yapıyı ve yeni bir kent çevresini mümkün kılan yolları keşfetmeye çalışan öncü kültürün uzun yolculuğu başladı. Çok sayıda başlangıç noktası vardı: Baudelaire'in yalnızlık düşleri, Flaubert'in ciddi yazıları, Morris'in uygulamalı sanatlar reformu ve İzlenimci ressamların duygusuz zanaatı. Mimarlar bu akıma katılmada yavaş davrandılar. Yüz yüze gelmenin eşit koşullar altında gerçekleşip "yeni" bir pratik varsayımına dönüştüğü yüzyıl sonuna kadar buna katılmadılar.

7

Çağdaş Dünyada Avrupa'nın Yeri

Avrupalılaştırılmış Dünyada Kentler

On dokuzuncu yüzyılda Avrupa'da ve kentlerinde devrim yaratan olaylar Avrupa'nın bütün dünyaya egemen olmasını da sağladı. On altıncı yüzyılda Avrupa devletlerinin teknik ve örgütlenme ustalıkları gemilerini dünyanın bütün kıtalarına gönderebilmelerine olanak vermişti. Ne var ki, sadece, nüfusun yoğun olmadığı Yeni Dünya'da bütünüyle etkili olabilmişlerdi. Başka yerlerde ise önceden var olan ve kendileriyle eşit güce sahip devletler ile karşılaştılar. Daha sonra, on dokuzuncu yüzyılda üstünlükleri, bütün diğer ülkeleri işgal edecek ve onlara baş eğdirecek kadar artmıştı. 1884'te Berlin Kongresi'nde Afrika'nın paylaşılması tartışıldığında bu süreç hemen hemen tamamlanmıştı.

Avrupa'nın sömürgeler kurduğu dönemde inşa edilen ya da değiştirilen çok sayıda yerleşme kuşkusuz tek tek ele alınmaya değer; böyle bir çalışma yapılmamıştır ve böyle bir girişimde bulunmak da bu bölümün amacını aşacaktır. Bizim amaçlarımız doğrultusunda bu sürecin önemi, Avrupa kenti geleneğinin karakterinin ve getirilen sınırlamaların ortaya çıkış biçimidir. Dünyanın çeşitli yerlerinde Avrupalılar, yerli halkın dışında birbirleriyle de karşılaştılar. Böylece, kendilerini, daha önce hiç yapmadıkları şekilde irdelemeye başladılar.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ve yirminci yüzyılda Avrupalıların yeni denizaşırı yerleşmelerinin birçoğu post-liberal örneğe uyar. Bununla birlikte, on dokuzuncu yüzyılın başına tarihlenenler bile şaşırtıcı biçimde daha sonraki yöntemlerin ve örneklerin habercisidir. Avrupa'da Haussmann'laştırma, yoğun-

luğun fazla olduğu alanlarda kamunun müdahalesi ile özel sektörün çıkarları arasındaki rekabette varılan uzlaşmalardan gelişmişti. Avrupa'nın dışında da, başından beri var olan önemli büyük açık alanların elde edilebilirliği ve kamu girişimciliğinin rolü ile erkenden aynı sonuçlara ulaşıldı. Avrupa'nın dışında, sanayi öncesinden post-liberalizme doğrudan geçilerek liberalizm evresinin atlandığı söylenebilir.

İngiltere, bu yerleşmelerin en çoğunu kurarak önde gidiyordu. Hindistan'da on yedinci yüzyılın kıyı üsleri yavaş yavaş büyüyerek önemli kentler oluyordu. Avrupalıların yazın gidip dinlenmeleri için de çok sayıda yeni kasaba kuruluyordu: 1827'de Simla ve 1835'te Darjeeling. Singapur'un askeri ve ticari üsleri 1819'da stratejik olarak Malakka Boğazı'nın ağzına kuruldu. Avustralya'da kentleşme 1820'lerde yasama reformlarından sonra başladı: 1788'de kurulan ceza sömürgesi Sydney'e Melbourne (1835), Adelaide (1836) ve Brisbane (1840) eklendi. Fransızlar, 1830'da Cezayir'i işgal ederek var olan kıyı kentlerini genişlettiler. İkinci İmparatorluk döneminde Çinhindi'nde sömürgeler kurdular ve 1865'te Saygon'u genişletmeye başladılar, eski köyü bütünüyle yok ettiler. 1829 yılında Osmanlı yönetiminden çıkıp bağımsızlık kazanan Yunanistan'ın da kaderi aynıydı. Alman asıllı Kral Otto, yeni başkent olarak Atina'yı seçti. Kent, Leo von Klenze'nin planına göre 1834'te yeniden yapıldı. Eskiçağ sitelerinin yanında aynı mitolojik adları taşıyan başka kentler de kuruldu: Sparta (1834), Korinthos (1858) ve Thebai (1861). Süveyş Kanalı boyunca üç yeni kent yapıldı – 1859'da Port Said, 1862'de Port Tevfik ve İsmailiye. Aynı dönemde Kahire'nin modernleştirilmesi projesine girişildiğine de tanık olundu. Ruslar, Asya'daki geniş topraklarını kentleştirmeye başladılar ve 1860'ta Pasifik Okyanusu'nda Trans-Sibirya demiryolunun ucunda Vladivostok'u kurdular.

Bütün bu örneklerde düzgün, yeni bir tasarım güçlük çekilmeden bitirildi. Daha önce var olan yerleşmeler – Eskiçağ Yunanistanı'nın ünlü sitelerinde bulunan Türk köyleri de dahil – kenara çekildi ve tek bir organizma yaratmak amacıyla yeni yerleş-

meler ile birleştirilmedi. Avrupalılar ile yerlilerin birbirinden ayrılması ilkesi bu uygulamayı teşvik etti. Yerel gelenekler konusunda duyulan tarihsel ve sanatsal merak kolayca ayaklar altına alındı. Yerli halkın yerleşmeleri ya yıkıldı (Saygon) ya da Avrupalıların kurduğu kentin yanında ikinci derecede bir konuma getirildi (Atina, Cezayir, Tunus); yerleşmeler yıkıldığında sömürge kentinde yerli halk için sürekli ya da geçici yeni mahalleler kurulması gerekti.

On dokuzuncu yüzyılın yarısından sonra belirlenen gelişme örneğinin evrensel olmayan kendine özgü karakteri bu süreçte ortaya çıktı. Post-liberal örnek Avrupa'nın yoğun yerleşmelerine çok uygundu. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde yoğun olmayan yerleşmelerde ilk kolonicilerin ortaya attıkları kent planlamacılığı -geniş bir araziye daha önce yapılmış geometrik bir ızgara plana göre yavaş yavaş ve sürekli olmayan biçimde yerleşmesi- sonsuza kadar sürdürülebiliyordu. Amerika'daki daha yalın örnek ise sonradan uluslararası ölçekte yaygınlık kazanacaktı. Ancak gelişmenin daha ileri bir aşamasında, var olan kent dokusunun değiştirilmesi sorunu gündeme geldiğinde Avrupa'daki örnekler taklit edilerek çoğunlukla dekoratif amaçla parça parça eklendi. On dokuzuncu yüzyılın sonunda Amerika'da doğan "güzel kent" akımı bu son sürecin örneğidir.

Kamu alanları ile özel alanların kesiştiği yerde yüzeylere biçim vermek için yararlanılan eklektik Avrupa kültürü, gelenekleri bütün dünyada kuramsal olarak biraraya getirebiliyordu. 1867'den başlayarak Paris Uluslararası Sergileri'nde egzotik üslupta yapılar sergileniyordu. 1875 yılında da Violette-le-Duc bunları *Histoire de l'habitation humaine* (İnsan Konutunun Tarihi) adlı kataloğuna aldı. Bununla birlikte, bu tarihsel gelenekler ancak birer "üslup"a indirgendikten sonra Avrupa kültürünün bir parçasını oluşturdu. Bu süreçte, onların, biçim ve yapı elemanları arasında sivrilen perspektife göre düzenlenmiş ortam aracılığıyla ilk kez yorumlanması gerekti. Ve bu gelenekler ancak tek tek yapılar düzeyinde benimsendi; daha önce görüldüğü gibi on yedinci -ve on sekizinci- yüzyılın kompozisyon geleneği kent

tasarımının genel ölçeğinde egemenliğini korudu ve yeni kent ortamlarına yoğunluğunu veren, sözü edilen bu ikinci gelenek oldu. Bütün bu etkenler Avrupalı olmayan kent yerleşmelerinin özgün niteliklerinin saptanmasının ve yeni sömürge kentlerine dahil edilmesinin engellenmesine katkıda bulundu. Kullanılan terminoloji bile –yapı ölçeği, kent ölçeği, anıtlar, halka açık yapılar, yollar, meydan, yapı parselleri vb– Avrupa'nın geçirdiği deneyimin özelliklerinden türedi. Açıkçası, farklı tarihsel deneyimlerin ortaya koyduğu ortamlarla yüz yüze kalınmasından çıktı.

Gerçek bir yüz yüze kalmanın doğasında var olan güçlüğün başka bir örneği, uzak ülkelerin "modernleştirilmesi" ile yaratıldı. Çin'de 1842 tarihli Nanking Antlaşması ile beş liman yabancılara açıldı. Bunlardan biri, hâlâ da tahkimli, küçük bir kent olan ama geleneksel geniş bir yerleşme ile karşılaşmama olanağı sunmanın yanı sıra gemilerin yüzebildiği belli başlı bir nehir durumunda bulunan Yangtze'nin ağzında stratejik bir konumda da bulunduğu için yabancı kuruşların yeğlediği Şanghay'dı. Herhangi bir genel kentleşme planından yoksun olan Şanghay –1860'tan sonra Avrupalıların kurdukları yerleşmeler, kendi yasaları doğrultusunda "yargılama hakkı sınırı dışında kalan arazi için edinilmiş ayrıcalıklar" oldu– hızla büyüyerek yüzyılın sonunda Çin'in en büyük kenti haline geldi.

Japonya'da, 1853'te dünyadan kopuk yaşamaya son verip iktidarı eline geçiren yeni yönetici sınıfı yabancı güçlere boyun eğmenin hemen üstesinden gelerek ülkeyi görülmeye değer biçimde modernleştirmeye başladı. 1868'te imparatorluğun başkenti Kyoto'dan Edo'ya getirildi. Edo'ya, Doğu'nun Başkenti, Tokyo adı verildi. Edo, Şogun'un yönetim merkeziydi. 1633'ten itibaren bütün yerel vasallardan aileleriyle birlikte burada yaşamaları istenmişti. 1785'te nüfusu 1,4 milyondu. Bir dizi olay kentin genel işlevini kökten değiştirdi: Özel toprak mülkiyetini öngören 1872 tarihli yasa; on beş bölgelik *(ku)* bir sistemin yaratıldığı 1878 yönetim reformu; telgraf (1869), posta (1871), demiryolu (1872) ve gazla aydınlanma da (1874) dahil olmak üzere ka-

mu hizmetlerinin oluşturulması. Nüfus 1872'te 600.000'e düştü, sonra 1889'da yeniden 1,37 milyona çıktı; 1920'de yapılan ilk nüfus sayımında ise 3,36 milyondu.

Bu değişiklikler bir nazım planla ister düzenlenmiş olsun, ister olmasın, geçmişte, Avrupa'dakinden çok daha kesin bir kopuş getirdi. Asya dünyasının kentleri geleneksel olarak koskocaman bir alanı yöneten ve sosyal gruplar ile bireyler arasındaki ilişkileri hiyerarşik biçimde kontrol altına alan yüksek bir otoriteye bağlıydı. Avrupalıların terimlerine çevrilirse, bu güç, özel yurttaşların yakın zamanda verilen yasal güvenceyle eşit kılınmasıyla karşı karşıya gelen devletti; ikisi arasında bir ara yer vardı. Burası, her kent için belli norm sistemleri getirebilen özerk ve yetkili yerel bir yönetim ile doldurulmamıştı. "Modernleşme"ye giden bu yolda liberal Avrupa ve Amerika kurumlarına dayanan taşınmazlar yasasının ortaya atılması vardı; bu, birdenbire, yurttaşların genel çıkarlarını yeterince temsil etmeyen güçsüz ve kapsamlı kamu düzenlemeleri derlemesine göre özel sektörün çıkarları doğrultusunda taşınmazların özgürce kullanılmasına yetki verdi. Japonya'da kurumsal reformlar çağdaş Fransız ve Alman örneklerinin temel alındığı 1889 anayasası ile ortaya atıldı. Kentteki alanların ele alınması açısından sonuç, tam anlamıyla liberal bir rejim oldu. Daha sonra da düzeltmeye gidilmedi ve aslında, savaşta galip gelen Amerikalıların dayatmasıyla 1947 anayasasında da yeniden kabul edildi. Bu rejim ülkenin ekonomik gelişmesine çok ters düşüyordu. Bu nedenle bugün, aşırı gelişmiş Japonya bu rejimle birlikte zaman zaman hisse senetlerinin dalgalanmasında olduğu gibi kentleri de kırıp geçiren kontrolsüz toprak spekülasyonunun yükünü taşıyor. Eğer Japonya bir kuşak sonra modernleştirilseydi, bunun yerine, daha ileri kent planlamacılığı uygulamaları ve İngilizlerle Almanların daha sonraki yasama örneklerinin benimsenmesi ile bugün farklı bir ülke olacaktı.

Bu örnekler, dünyanın sömürgeleştirilmesinin önemli bir evresinde Avrupa kentlerindeki kurumların kendine özgü olduğunu ve başka bir yere aktarılmasının imkânsızlığını vurgular.

Haussmann'ın kent alanının yönetim ve özel taşınmaz mallar arasında bölünmesine dayanan örneği, Avrupa tarihinde tekrarlanan bir temanın şematik biçimde aktarılmasını ortaya koyuyordu: Kitlesel kontrol ile bireysel girişimcilik arasındaki denge. Bu denge ancak bu ikisi de yeterince temsil edildiğinde işlev kazanabiliyordu. Nostaljik sömürgeciler, Avrupa'nın üstünlüğünün kanıtı olarak heyecanla hayranlık duyup bu dengenin standart özelliklerini bütün dünyada çoğalttılar. Ancak bu özellikler bir dereceye kadar Avrupa kentlerine uyuyordu, denizaşırı kentlerle umarsızca çelişti.

Ortaçağ'da ve Barok dönemde, iki yanda birer sınır oluşturan evlerin cephelerinin baktığı kamuya ait sokaktan türeyen *rue corridor*, hem Müslüman/Doğu sokakları hem de Asya başkentlerinin biçim ve ayrıntıya dikkati vurgulayan anacaddelerine hiç uymuyordu... Müslüman/Doğu sokakları iç avlulara bakan evlerle birbirine bağlanıyor, Asya başkentleri ise bunun yerine, bir eksen boyunca birbiri ardına yer alan etrafı çevrilmiş alanlardan meydana geliyordu. Otomobilin gelişi –Müslümanların sokaklarından geçemiyor, biçim ve ayrıntıya dikkati vurgulayan anacaddeleri bozuyor ve Haussmann tarzı kamu meydanlarında bile rahatça manevra yapamıyordu– çelişkiyi iyice meydana çıkardı. Ve aslında son yetmiş yıldan beri asfalt sokaklar Avrupalı olmayan kentlerin geleneksel ortamını bütünüyle bozmuştu.

Sonuçta, Avrupa'dan ithal edilen teknik ve yasal mekanizmalar, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da ortaya çıkan krizin aynısını yirminci yüzyıl boyunca diğer kıtalarda yarattı: Kalabalıklaşma, düzensizlik, halk sağlığı sorunları, gem vurulamayan spekülasyon ve kamu düzenlemelerinin yetersizliği. Bu karışıklıktan henüz yaşanabilir yeni bir ortam doğmamıştır.

İnsan yaşamı ve inşa edilmiş çevre arasındaki yıkıcı çelişkinin hâlâ tanımlanıp düzeltilmesi gerekiyor. Belgeleme görevine ancak yeni başlandı: Turner, Abrams ve Payne; Chadwick, Blanqui ve Villermé'nin 150 yıl öncenin Avrupa kentlerininki ile karşılaştırılabilir ilk analizleri[1] yayınlandı. Bunu izleyen öneriler ve denemeler görevine büyük ve o kadar da yasaklayıcı siyasal,

ekonomik ve kültürel engeller karşısında yer yer Hindistan, Brezilya ve Mısır'da rastlanıyor.

Yeni Bir Kentin İcadı

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ve yirminci yüzyılın başında yer alan kültürel tartışma yukarıda anlatılan uluslararası karşılaşmaya kadar gitti: Eski gelenekler ile yüz yüze gelme, kamu sektörüyle özel sektörün dünyaları arasındaki denge, kentin Aristotelesçi rolünün insan varlığının mükemmelleşmesini gerçekleştirmede bir araç olarak kullanılıp sanayileşmiş dünyada sonsuza kadar sürdürülmesi.

Daha önce söz edildiği gibi aydınlar 1850'lerde Paris'te ve dünyanın diğer yerlerinde yapılan deneylerden elde edilen sonuçlardan meydana gelen ani değişikliklerin düzeni bozduğunu kabul ediyorlardı. Gösterdikleri yaygın tepki ise uzak durmak ve kabul etmemek oluyordu. Yine de, bu tepki bir sonraki yarım yüzyıl boyunca kentin kültürel ve örgütsel dayanaklarının yeniden düşünülmesine ve gözden geçirilmesine götüren yeni bir yolculukla sonuçlandı.

Flaubert, olayların pratik doğasıyla ilişkilerini bilerek kopardı. Ne bu olayların anlaşılmasına, ne de gözden geçirilmesine katkıda bulundu. Bununla birlikte, öykünün göreneksel hesaplardan daha üstün olduğunu onaylayıp, insanlık durumunun bütün dış genellemelerden önde geldiğinin üzerinde durdu. 1871 yılında Komüncülerin yıkıma uğrattığı Tuileries'nin önünden geçerken şaşırtıcı gelse de şunları yazıyordu: "Eğer *Gönül ki Yetişmekte* anlaşılmış olsaydı, bunların hiçbiri olmayacaktı. 1867–1869 yılları arasında yazılan bu öykünün üçüncü bölümünde anlatıcının sınırlı rolünü zaman zaman bir yana bırakıyor ve Frédéric ile Rosannette'in anlamsız 1848 Haziranı olaylarında

giriştikleri sıradan ancak özgün macera ile açıkça karşılaştırıyordu. Aslında, "*idées reçues*"nün (kabul görmüş düşünceler) boğucu birikimi içinde sonuna yaklaşan sıradanlık –sonra da, *Bouvard et Pécuchet*'de (Bouvard ve Pécouchet) ahmaklık– Flaubert'in edebi denemesinin uç noktası olacaktı.

Baudelaire, modern kentin melankolisinden ya bireysel belleğin yardımı ile geçmişe ya da düşlerin daha da kırılgan mekanizmasının yardımı ile geleceğe kaçmanın yollarını arıyordu. 1861'de yazdığı *Rêve parisien*'de (Paris Düşü) yabancılaşma o kadar büyüktü ki, alışılmış egzotik ve Delacroix'vari betimler arasında geleceğin ufak bir parçasını yakalar gibiydi:

Le sommeil est plein de miracles!
Par un caprice singulier,
J'avais banni de ces spectacles
Le végétal irrégulier,
Et, peintre fier de mon génie
Je savourais dans mon tableau
L'enivrante monotonie
Du métal, du marbre et de l'eau[2]

(Uyku mucizelerle doludur!
Tuhaf bir kapris yüzünden,
Kural dışı bitkinin
Bu görünümlerini sürgüne yolladım,
Ve, dehamdan gurur duyan ressam
Tablomda tadını çıkaracağım
Maden, mermer ve suyun
Sarhoş eden tekdüzeliğini)

Bu büyük çalışmanın Maxime du Camp'a ithaf edilmiş "Le voyage" (Yolculuk) bölümü de şimdiki zamandan ne belirtilmiş ne de belirtilebilen bir yere kaçışın –hem öznel hem de nesnel anlamlarla yüklenmiş– simgesi olur. Ama burası, aynı biçimde gereklidir: "Au fond de l'Inconnu pour trouver du *nouveau*!" [3] (*Yeni*'yi bulmak için Bilinmeyen'in derinliğinde!)

1861 baskısında bu son kelime yazarın talimatıyla italik dizildi. Bu, resmi kültürden kopan edebiyat ve sanat dünyasının bu bölümünün kısa sürede genel kuralı oldu (Manet aslında mesleğine 1861 Salonu'nda başladı; ilk *Salon des Refusés* [Reddedilenler Sergisi] 1863'te düzenlendi). Bir sonraki kuşak, mimariyi ve uygulamalı sanatları –Art Nouveau, Jugendstil, Liberty– yenileyecek öncü akımlardan esinlendi. 1890 yılından sonra yeni bir üslup ve birey ile birey, sanatçı ve kamu arasında duygusallık dolu yeni bir dostluk ilişkisi geliştirildi.

Fin de siècle (yüzyıl sonu) sanatçılarının bazısı (Horta, Van de Velde, Olbrich, Hoffmann, Voysey, Macintosh) kentin ve yaşanan ortamın hemen parça parça yenilenmesi çağrısında bulundular. Bu amaç doğrultusunda kentin biçimsel mekanizmalarına acele, zamansız bir katılım konusunda görüş birliğine varıldı. Belçika, Hollanda, İskoçya, Katalonya ve Avusturya'da bölgesel okullar kurulup Avrupa'nın figüratif repertuarının yenilenmesinde başarı gösterildi; birkaç örnekte kent tasarımcılığına yönelik saldırılarda bulunuldu (Viyana'da Wagner, Amsterdam'da Berlage). Diğer sanatçılar, örneğin Cézanne ve Matisse kent projelerine katılmayı reddederek atölyelerine kapandılar. Burada, kentlerin yönetiminin dayandığı biçimsel birimleri yavaş yavaş parçalara ayırdılar. Daha köktenci ve uzun vadeli bir yeniliğin temelini attılar.

Yeninin keşfedilmesi için başından beri girişilen, yukarıda anlatılan tipte bir araştırmanın yanı sıra şimdiki zamana çok daha yakından bağlı olan ve kentin sorunlarına bilimsel bir yaklaşımı temel alan yeni yöntemler geliştirildi. Kentin var olan çelişkileri karşısında yer yer, ama doğru, her şeyden çok da birikerek artan bir dizi eleştiri doğdu; bunlar önce post–liberal kentin bireysel çarpıklığını düzeltmeyi hedef alıyordu. Ancak en sonunda farklı türde bir planlamacılık ile birlikte, yönetimin ana çizgilerinin de saptanmasını getirdi.

Taşınmazlardan sağlanan gelir artışının yol açtığı baskı sonucunda ev kiraları, yine de kentin ve işlevlerinin ayrılmaz bir parçası olarak kalan alt sınıfların ödeyebileceği düzeyi aştı. Kentler

kamu hizmetlerini yerine getirecek mekanlardan yoksun kalarak yoğunlaştı ve kalabalıklaştı. Daha büyük sanayi ve fabrikalar periferinin dışında çıkmak zorunda bırakıldı ve kentler genişlerken giderek daha da uzağa taşındı. On dokuzuncu yüzyılın başında kent planlamacılığı özel bir disiplin olurken kamu fonları ile desteklenen ucuz ev kirası programları, sebze yetiştirilen "bahçe kent" ve kentin diğer işlevlerine olduğu kadar sanayiye de uyarlanacak biçimde tasarlanmış "sanayi kenti" gibi sorunların çözülmesini hedef alan reform önerileri de getirildi.

Yirminci yüzyılın başında yukarıda anlatılan iki yaklaşım birbiriyle karşı karşıya geldi:

1 Sanatsal araştırmalara hız verilmesi, geçmişte biriken biçim repertuarının tümüyle tüketilmesi ile sonuçlandı. Sonuçta, sanatçı yeni tür keşiflerin yapılmasına götüren "çıplak bir duvar"a[4] çarptı.

2 Destek gören deneysel bayındırlık projelerinin ölçeği büyürken –hükümetin ucuz fiyata kiraladığı evlerin bulunduğu mahalleler, bahçe kent– pratikte yapılan denemeler, kamu eliyle yürütülen kentleşmenin kentin geliştirilmesine alternatif bir yöntem ve bireysel ile toplumsal tercihler arasındaki dengenin modern biçimde yeniden kurulmasının anahtarı olabildiği görüşü ortaya atıldı. Kamu yönetimi ve kent planlamacıları görevleri mekana göre değil, kronolojik olarak paylaştılar. Kent yönetimleri taşınabilir mülkler edindi, buna bir düzen getirdi ve sonra da ekonomik parite durumunda inşaat yapılması için ayrılmış diğer yerleri de özel ve kamu sektörlerinde çalışan kent tasarımcılarına verdi. Kapsamlı bir plan yapılması taşınmazın sınırlarının engeliyle karşılaşmadan, tek tek yapıların planı ise taşınmazdan elde edilen gelirin baskısı olmadan mümkün olabiliyordu. Kentin alanı yeni bir tür planlamacılığa açılıyordu. Burada sanatsal kültüre yeniden yer veriliyordu. Kent, en sonunda geçmişin kısıtlamalarından kendini kurtarıyordu.

Bu iki çizgi ortak bir sonuca doğru birbirine yaklaştı: Bir yanda kent planlamacılığının çeşitli ölçeklerinde sanatsal yeniliklerin yeniden ortaya atılması, öte yandan kamu sektörü ve özel sektörün çıkarlarının akılcı bir birleşimi doğrultusunda planlamacılığın biçim değiştirmesi piyasa kuralları ve girişimcilerin rekabeti çerçevesinde birbiriyle yarışabilir duruma geldi. Neoplastik sanatçılar –Van Doesburg, Mondrian– günlük yaşamda sanatsal sorgulamanın yeniden yer alması olanağının söz konusu olduğunun çok net bilincine vardılar. İçlerinden birinin, Cor Van Eesteren'in 1928 yılında ilk büyük modern planlamacılık deneyinin, 1934 yılında onaylanan Amsterdam planının başına getirilmesi hiç de rastlantı değildi. Mondrian, bunu şöyle anlatıyordu:

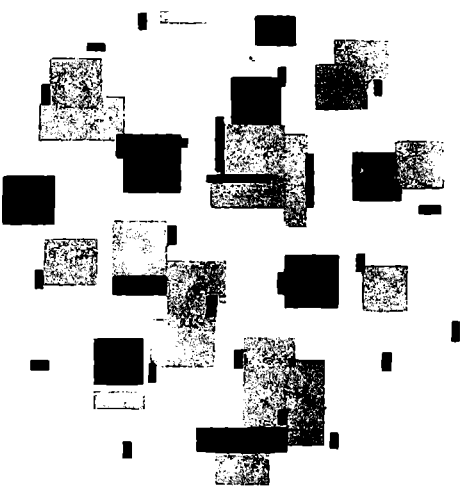
> Yavan kaçınılmazlık ile belirlenen henüz tamamlanmamış modern çevre ve yaşam yeterli gelmiyor. Sanat, bu yaşam ve çevrede eksik olan ve boşu boşuna aranan güzelliği ve uyumu bulmaya çalıştığımız bir sığınak oluyor. Güzellik ve uyum, sanat dünyasında yer alan, ama yaşamdan sürgün edilmiş erişilmez hedefler olmuştur. (1922)
>
> Gelecekte, saf plastik ifadenin dokunulabilir gerçekte gerçekleştirilmesi sanat eserinin yerini alacak. Ne var ki, bunu başarmak için evrensel bir düşünceye yönelmek ve doğanın baskısından kurtulmak gerekiyor. Ondan sonra, artık resimlere ve heykele ihtiyacımız olmayacak, çünkü gerçekleşmiş bir sanatta yaşayacağız... "Sanat" yaşamın güzelliği yetersiz kaldığı sürece bir "vekil"dir. Yaşamın dengeye kavuşmasıyla orantılı olarak yok olup gidecektir. (1942)[5]

Daha sonra verilecek adı ile "modern mimari", farklı birçok yönelimi biraraya getirmeyi başardı. Bu yönelimlerin her biri çözüm arayışındaydı: Resimde post–kübist araştırmanın tükenmesi, Birinci Dünya Savaşı trajedisinden sonra yeni bir birleşik değerler sistemi arayışı, savaş sonrası büyük yeniden yapılanma programları, bireysel ve kitlesel davranışın bilimsel olarak anlaşılmaya başlaması. Bu, son derece kısa bir olaydı – 1924'te ekonominin iyileştirilmesi ile 1929'daki krizin arasındaki dönemle sınırlıydı. Ancak Avrupa kültüründe bitmeyen bir değişimi doğur-

du. Gropius'un Bauhaus'unda (1919–28) bir grup değişik planlamacı işbirliğine girmeyi başarabildi. Avrupa'nın yüzyıllardan beri tanık olduğu en özgün ve dikkati çeken mimari deneyler, Mies van der Rohe, Le Corbusier ve Aalto'nun deneyleri bu potadan çıktı.

Bu olay Avrupa'nın sanat kültürünün doruğunu ortaya koyuyordu; hem Avrupa'ya özgü gelenekle bağların koparılması hem de bütün dünyada modernleşmenin düşünsel temelinin atılması başarıldı. Bundan sonraki alt bölümde bunun Avrupa'daki sonuçlarını göz önünde tutacağız. Ancak, önce kentin algılanma biçimini ve kenti değiştiren daha genel sonuçlara bakmalıyız.

Post-liberal kuramın ve uygulamanın getirdiği sınırlamalardan kurtulmak için temiz bir geçmiş ile yeniden başlamak ve geçmişten alınan göreneksel biçimlerin dev birikimini boşaltmak gerekiyordu. Flaubert'in *idées reçues*'sü ile birlikte artık bir üsluplar koleksiyonunu biraz aşan tarihsel Avrupa geleneğinden

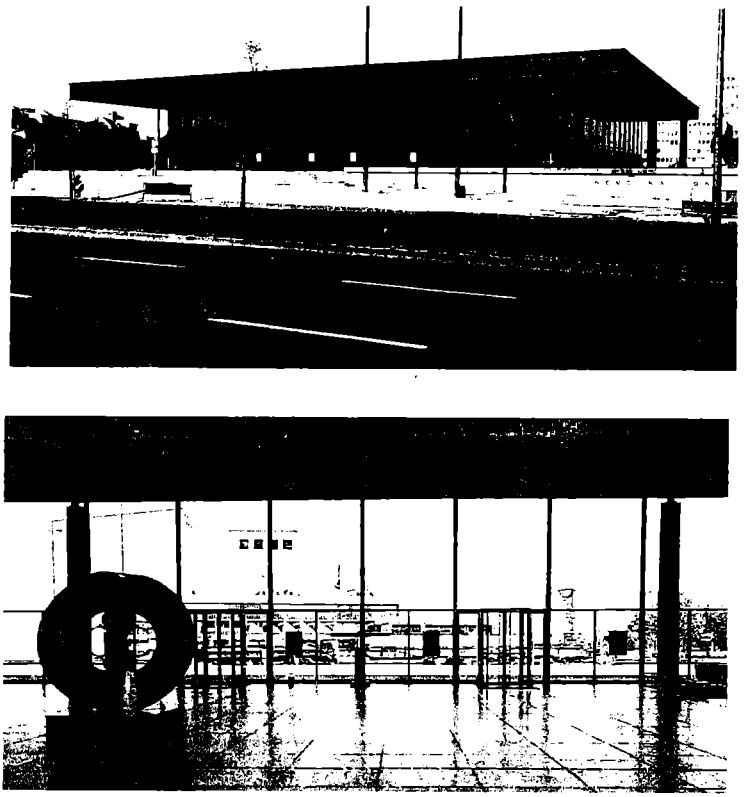
74 P. Mondrian, Mavili Kompozisyon *1917 (Kroller–Mueller Museum, Otterlo, © DACS 1993)*

yararlanılamaz olmuştu. Bu yükten kurtulma 1920'lerin yaratıcı ve deneysel patlamasını, on dokuzuncu yüzyılın son yirmi yılında doğmuş sanatçıların ürünlerini mümkün kıldı. Böylece, hassas bir kopuşa dayalı geçmişin mirası ile insanoğlunun tüm deney yelpazesine oranla daha açık ve sınırsız yeni bir bağ kurulmasını da sağladı. Doğa görünümüne insanın müdahale dizilerinin tümünün nesnel biçimde anlaşılması, Avrupa deneyiminin öznel sürekliliğinin feda edilmesiyle karşılandı. Eldeki görev, inşa edilmiş ortamın düzenine yeniden yavaş yavaş ve kitlesel sorumlulukla yaklaşmak, böylece gerilimli, yapay "modernlikler"den kaçınmaktı.

Açıklık kırsal bölgenin tersine, kentin bölümlerden oluşan bir ortam olarak rolü, zorunlu bir sorunsal durumuna geliyordu. Yeni planlamacılıkta kent tablosu bütün bir coğrafi çevre olarak ele alındı. Kent, bu tabloda yeniden tanımlanmayı gerektirecekti.

Kentin işlevleri sınıflandırıldı – yaşama, çalışma, bedenin ve ruhun bakımı, iletişim. Nitelikleri post-liberal kentinkine tam karşıt olarak belirlendi. Kentin en önemli unsuru günün en büyük kısmının geçtiği ev oldu. Bununla birlikte ev, kendi uzantısı olarak kabul edilen hizmetlerden tam olarak ayrılmadı. İnsanoğlunun yerleşmesinin üç temel tipini üretim belirledi: Kırsal kesime yayılan kentler, tek boyutlu sanayi kentleri ve radyal ticaret kentleri. Dinlendirici etkinlikler için çok sayıda serbest mekan gerekiyordu. Bu mekan belli alanlarla sınırlandırılmamalı, onun yerine diğer bütün unsurların özgürce dağılacağı geniş bir mekan oluşturulmalıydı. On dokuzuncu yüzyılın parkı, kent yaşamının bütün gereksinmelerine göre donatılmış kendi başına büyük bir park olan yeni kentin habercisiydi. İletişim çeşitli ulaşım olanaklarına göre düzenleniyor ve *rue corridor*'un yerini yayalar, bisikletler, yavaş ve hızlı taşıtlar için ayrı yollar sistemi alıyordu. Bütün bunlar park-kentin kesintisiz alanında planlanıyordu.

Kentin yapılmasında başlangıç noktası olarak, çeşitli işlevlerin temel unsurları alınıyordu. Kent, tipik ve tekrarlanabilir çözümlerin uygulanmasıyla bunların üzerine kuruluyordu. Evin te-

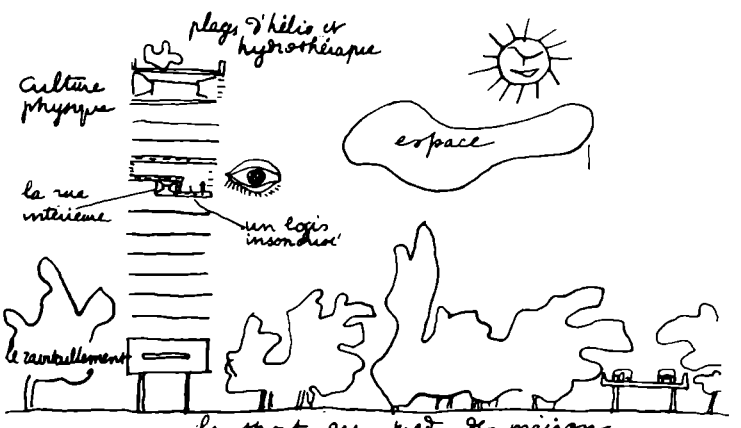

75 a ve b Berlin: Mies van der Rohe'nin yaptığı Modern Sanat Galerisi'nden iki görünüş (cephe ve iç mekan) (fotoğraflar: Benevolo)

mel işlevsel öğesi yapı –ister özel konut, isterse katlardan meydana gelen bloklar olsun– değil, gerçekte içinde yaşanan alandı. Bu yaşama alanından başlayarak geleneksel kompozisyon yöntemleri tek tek incelendi. İncelenen alternatif yöntemler, bunun, eski ve yeni gereksinmeler yelpazesine yanıt vermeye daha uygun olduğunu ortaya koydu. Bu çizgiler doğrultusunda yapılan ilk girişimler ütopik ya da yaklaşık sonuçlara götürdü. Ne var ki,

bu bilinçli kopuş olmasaydı çabaların yöneltileceği çok sayıda gereksinmeyi tanımlamak için modern kenti planlamacılığının sorunlarıyla ciddi biçimde karşı karşıya gelmek ve şematik üsluplar katoloğundan bir zamanlar ayrılan yerel geleneklerin zenginliğinden yararlanmak mümkün olmayacaktı.

Bu yöntembilim yapı tekniklerine dayatılan son bir üslup tercihini ortaya koymaz. Bunun yerine, hem bireysel sektörlerin hem de bir bütün olarak kompozisyonun sorunlarıyla özenle ilgilenmek için bu teknikleri birleştirmeyi hedefler. "Sanat ve teknik birbirinden ayrılmaz" diyen ya da daha çok iki yüzyıl öncesine kadar olduğu gibi ikisinin biraraya getirilmesi gerektiğini belirten yine Mondrian'dır. Avrupa'mn bilim ve teknolojisinin bütün dünya için gerekli referans noktaları olduğu bu andan başlayarak kent planlamacılığına bilimsel yaklaşım, daha kendine özgü ve belli açılardan evrensel ölçekte uygulanabilir olan Avrupa kenti örneğinin genel katkılarının ortaya koyulmasına yaradı. Bu, modern anlamda, yerel gelenekleri dünyanın dört bir yanından kurtarıp geliştirecek bir yaklaşımdı.

*76 Le Corbusier'nin modern kent düzeni için çizdiği desen (*La Ville radieuse*'den), Paris: Vincent, Fréal, 1964, 1. baskı 1933)*

Son Elli Yılda Avrupa Kentinin Yenilenişi

Yukarıda anlatılan ve evrensel ve sistematik değerini bugün açıkça kabul ettiğimiz kültürel değişiklik, derin endişe veren somut olaylar sonucunda gelişti. Avrupa'da değişiklik Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra meydana geldi. Avrupa kültürünün bir ölçüde kendinden kopup geçmişini eleştirerek değerlendirilmesini sağlayan, bu deneyimin şoku oldu. Daha sonraki yıllarda maddi manevi yeniden yapılanma dönemi uygun ortamı sağladı. 1929 ekonomik krizi ve daha sonra da İkinci Dünya Savaşı uzun vadeli birçok plamn ertelenmesine yol açtı. Onların yerine, acil bir duruma yanıt veren projeler ortaya çıktı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'nın bloklara bölünmesi kıtayı ikiye böldü. Hem tartışma hem de deneme alanlarında sınırlar dayattı – Doğu'da, ancak bir dereceye kadar da Batı'da. 1989 yılında yapılan değişiklikler, sonuçları ne olursa olsun bu bölünmeyi ortadan kaldırdı. Yirminci yüzyılın sonunda Avrupa deneyiminin sorunlarına ve olanaklarına birlikte yaklaşmanın yolunu açtı.

Kent planlamacılığı, ancak büyük güçlüklerle aralarında eşgüdüm sağlanabilen çok sayıda etkene bağlıdır – kültürel, kurumsal, ekonomik. Sonuçta, iki savaş arasındaki dönemde gerçekleşen yeni düşünceler çok sayıda tek tek yapı, birkaç yapı topluluğu ve mahalle ile büyük bir kentte tek bir kent planlamacılığı örneğine götürdü. Mimarlık tarihi kitaplarında çok iyi anlatılan ilk kategoride (sadece 1929'da yapılan çok önemli yapılar sayılırsa) şu örnekler yer alır: Poisy'de Villa Savoye, Brno'da Tugendhat evi, Berlin'de Columbushaus, Amsterdam'da Paimio sanatoryumu ile Van Nelle fabrikası, Moskova'da Narkomfin evi. Orta büyüklükte kamu projelerini Rotterdam'da Oud ve Almanya'da Weimar Cumhuriyeti döneminde May (Frankfurt) ve Martin Wagner (Berlin) üstlendiler. Büyük ölçekli tek planlamacılık

girişimi 1928-1934 yılları arasında Van Eesteren'in yönetiminde başlanan ve 1940-45 Alman işgali sırasında kesintiye uğramasına rağmen otuz yılda tümüyle bitirilen Amsterdam projesiydi. Van Eesteren'in planında, daha önce 1609 planının yapılmasını ve on yedinci yüzyıl içinde bitirilmesini mümkün kılan, toprağın yeniden biçimlendirilmesine dayanan yüzlerce yıllık koruyucu nitelikli uygulamadan yararlanılıyordu.

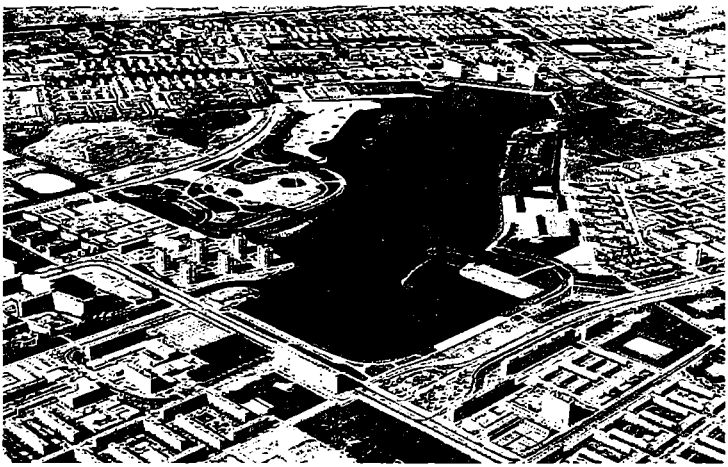
Amsterdam'da ilk kez yeni periferi -temel işlevsel unsurların özgürce biraraya getirilmesi- ile yarım daire biçimli Barok kent -1920'lere kadar yapılan ekler de dahil- arasındaki temel farklar yeniden düzenlendi. Bu ikisi birleştirilirken, Barok kentin Haussmann'laştırılması için hiçbir çaba gösterilmedi. Eski kentin düzeni özgün biçimiyle korundu. İki bölümün birleştirilmesi, kentin içine giren, eski ve yeni yerleşmeleri ayıran doğal dış ortamdan yararlanarak başarıldı. Geleneksel park yeni bir yapısal rol üstlendi. Hatta kentin organizmasının başat bir unsuru oldu: Çevresinde batıdaki yeni mahallelerin yapıldığı Sloterplas Gölü; kentin güneyinde kumluk araziden yaratılan 900 hektarlık yeni bir orman.

İngiltere'de ülkenin gelenekleri (Ruskin, Howard, Geddes) ile kıtanın gelenekleri arasında meydana gelen karşılaşma, 1930'ların sonunda, bir zamanların en kalabalık, nazım plana da en çok direnç gösteren kenti Londra'da Avrupa'nın kent ve arazi planlamacılığı konusunda edindiği en mükemmel deneyimi başlattı. Barlow, 1937-40 tarihli raporunda İngiltere'nin nüfusunun dağılımını eleştiriyordu. 1938 gibi erken bir tarihte ise o güne kadar gelebilen açıklık kırsal alandan bir daire çevresi, "yeşil kuşak" yaratarak başkentin daha çok genişlemesini engelleme kararı alındı. Savaş sırasında Londra'nın plam tartışma konusu oldu. 1944'ta Abercrombie ile Forshaw'un projeleri onaylandı; bu, yeşil kuşağın içindeki alanda nüfus yoğunluğunu azaltmak amacıyla yeniden düzenleme yapılmasını ve daire çevresinin dışında bulunan, açıkça desteklenen çok sayıda yeni kentin geliştirilmesini gerektiriyordu. 1946 yılında Londra çevresinde sekiz, ülkenin diğer yerlerinde altı tane olmak üzere ulusal "ye-

ni kasabalar" projesi başlatıldı. Uygulamalı ilk sonuçlar tartışmanın ve değişikliklerin yeniden ele alınmasına neden oldu. 1950'lerde ve 1960'larda başka yeni kasabalar kuruldu; bunların her biri 50.000 kişinin yerlesmesine uygun biçimde planlanmakla be-

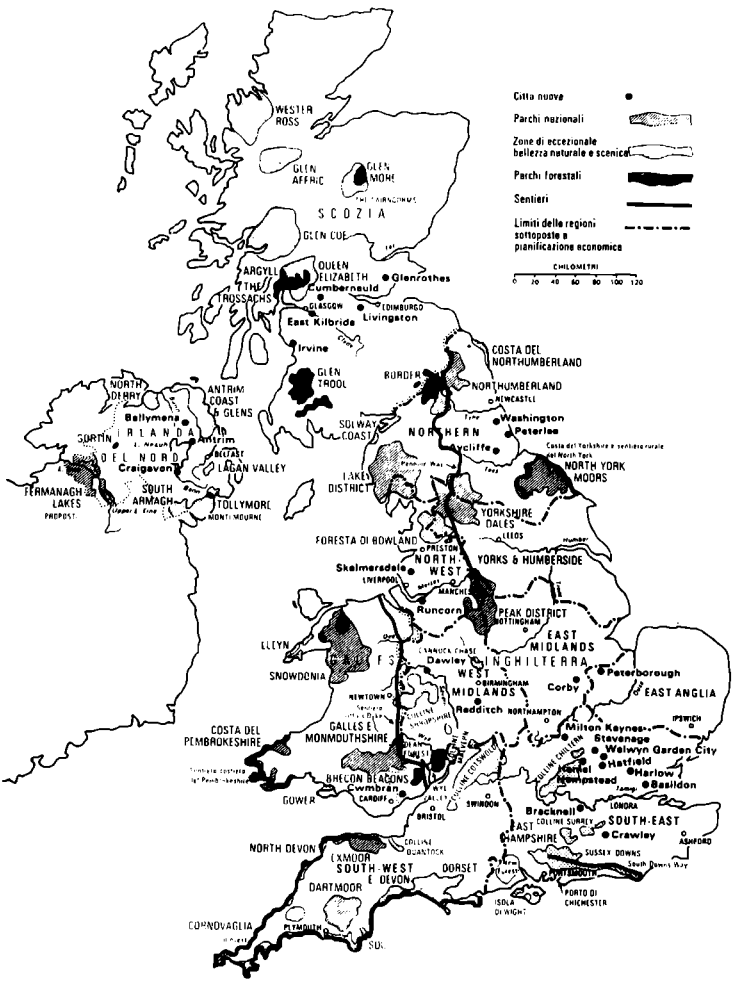
Amsterdam'ın plan

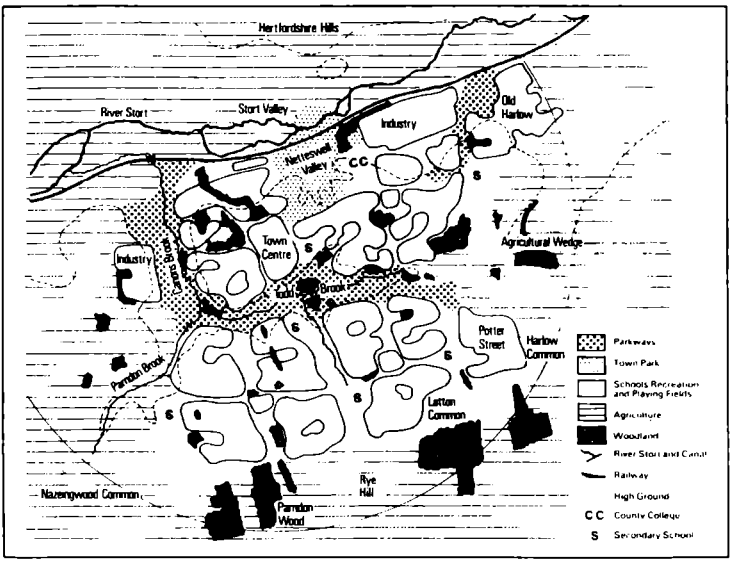
78 Sloterplas Gölü ve Amsterdam'ın batıdaki dış mahallelerinin bir bölümü (fotoğraf: KLM Aerocarto)

raber, bu sayı 100.000'e, bir örnekte ise (Milton Keynes) 250.000'e çıkarıldı. Ulusal hükümet kent planlarının çizilmesi, hazırlanması ve arazinin yeniden satılması için planlama kurumları kurdu. Böylece, milyonlarca kişi kamu fonlarından harcama yapılmadan yerleştirildi; Osborn ile Whittick'in ilk baskısı 1963'te yapılan kitabına göre, aslında küçük bir kâr da sağlandı.[6] Geleneksel bir arzu olan yeşillikler içinde yaşama ile bir kent çevresi yaratılması arasında uzlaşma sağlamaya çaba gösterilirken İngiliz mimarisinin en iyi kaynaklarından yararlanıldı; yeni ortamlarda hem mahremiyet hem de oturulabilirlik sağlandı.

Savaş sırasında yansız olan İsveç'te, 1940'larda ve 1950'lerde yapıların görünümlerindeki çeşitliliğe ve çevredeki araziye girmesine özel bir dikkat gösterilerek Stockholm ile diğer kentleri genişletmek için özenli planlar yapıldı. İsveç'teki örnekleri savaştan sonra yeniden yapılanma çalışmalarına girişen Avrupa'nın diğer ülkeleri de beğenerek taklit etti.

79 İngiltere'nin gelişme planı (Londra Enformasyon Merkez Bürosu, 1968)

80 Yeni Harlow kasabasının plan taslağı (F. Giberd, B. Hyde Harvey ve L. White, Harlow: The Story of a New Town [Harlow: Yeni Bir Kasabanın Öyküsü], *Harlow'u Geliştirme Korporasyonu, 1980)*

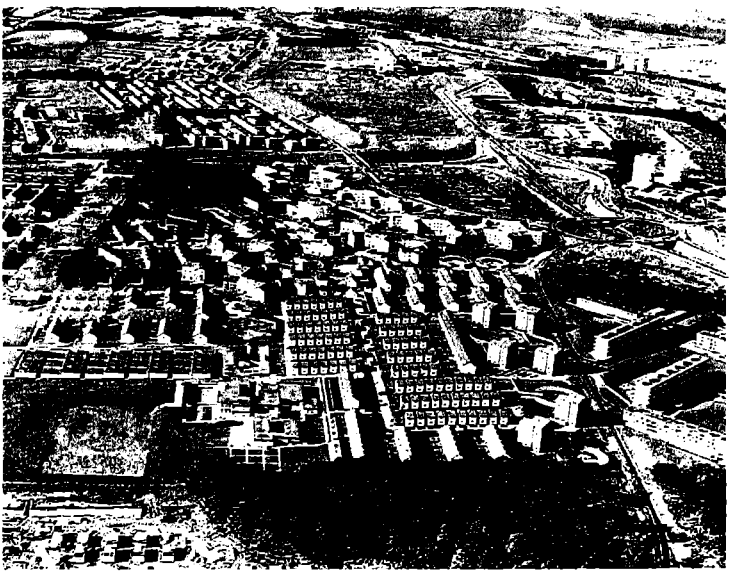
Fransa'da yeniden yapılanma gerilemiş bir kurumsal ve kültürel ortamda başladı. Le Corbusier'ye Marsilya'da ve Perret'ye Le Havre ile Amiens'da verilen görevler konu dışı istisnalar olarak göze çarpar. Büyük ölçüde kamusal kentleşmenin üstlenilmesine ancak Beşinci Cumhuriyet'te karar verildi. 1958'de ortaya atılan *Zones à urbaniser en priorité (ZUP)* (Öncelikle Kentleştirilecek Bölgeler) büyüklükleri açısından önemliydi –100.000 kişinin oturacağı kadar genişti– ama tipoloji ve çevresel sonuçlar açısından gelenekseldi. Ancak, 1965–1970 arasında planlanan daha sonraki *villes nouvelles* (yeni kentler) Paris'te yığılan nüfusa yanıt vermek ve *métropoles d'équilibre* (denge metropolleri) (Lille–Roubaix–Turcoing, Nancy–Metz, Strasbourg, Lyon–Saint–Étienne, Marsilya, Toulose, Bordeaux ve Nantes) yoluyla bir ölçüde denge sağlamak için ulusal bir plana

81 Londra: Roehampton Sitesi (fotoğraf: Benevolo)

bağlandı. Paris'in çevresinde beş ve Lille, Rouen, Lyon, Marsilya çevresinde de dört *villes nouvelles* planlandı. 300.000 – 400.000 kişinin oturabilmesine uygun tasarlanan yeni yerleşmeler büyük olmamakla birlikte, yine de hem biçimsel hem de çevresel sorunlar göz önünde tutulmuştu. Bununla birlikte talep, olduğundan fazla tahmin edilmişti. 1960'ların büyüme oranlamaları –2000 yılında Paris bölgesinde 14 milyon kişi ve Fransa'da 75 milyon kişi– daha sonraki yıllarda yeniden gözden geçirilerek en önemli sorun olarak algılanan büyümenin yerini yavaş yavaş yeniden dağılım aldı.

Almanya'da İkinci Dünya Savaşı'nda büyük ölçüde yıkıma uğrayan kent mirasının yeniden yapılanması görevi ile karşı karşıya gelindi. Yeniden yapılanma, iddialı planlar yapılmadan evrimleşmiş, ancak yenilenmemiş yasal bir çerçeve bağlamında

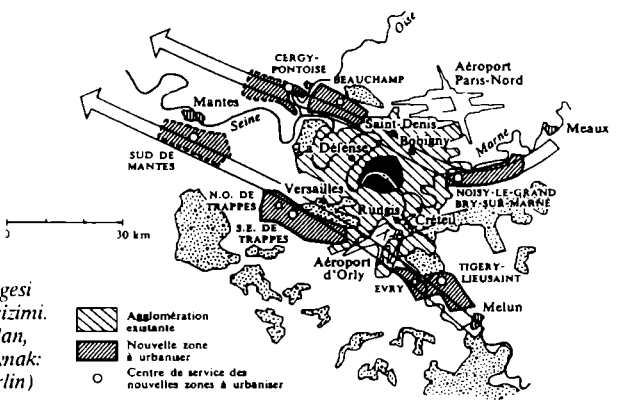
82 Yeni Cumbernauld kasabasının havadan görünüşü (fotoğraf: Aerofilms Ltd., No A167154)

başladı. Bu evrenin sürüp giden sonuçları çok sayıda büyük ve orta büyüklükte kentin merkezleridir. Bu merkezlerde yıkıma uğrayan anıtların özenle yapılan onarımları, kentin genel dokusunu içine alacak kadar geniş tutulmadı. Çoğunlukla yapıların görünümlerinin genelde ihmal edilmesiyle önemsiz boyutlara indirgendi. Ancak 1960'tan sonra çeşitli *Laender*'lerin (ya da diğer coğrafi alt bölünmelerin) büyük ölçekli projeleri su yüzüne çıktı; bunların arasında 1966 tarihli Ruhr planı göze çarpar. Bu ilk evrede ekonomik kalkınma hızla bitirilip daha sonra daha önemli kentlerde tek tek mimari projelerin geliştirilmesine başlandı: Frankfurt, Hamburg, Münih. Var olan yoğun kent ağı yeni kent ihtiyacını önledi: Var olan kentlerin merkezlerinin tümü düzenlenebilir büyüklükteydi – Berlin uzak ve sapa kalıyordu. Ve

ikinci derecedeki birkaç kentin –Wolfsburg, Duisburg– dikkatle genişletilmesi yetiyordu. 1984 yılında on dokuzuncu ve yirminci yüzyılların sokak örneklerine dayanarak kentte geniş bir yenileme programına girişildi; bununla birlikte, 1989'dan ve Duvar'ın yıkılmasından bu yana daha büyük ve daha zorlayıcı bir sorun olan iki kentin birleştirilmesine öncelik verildi. Bu, cesur ve büyük ölçekte değişiklikler gerektiren bir projeydi.

Hollanda'da üst düzey kent planlamacılığı, ivme kazanmış ulusal bir ölçekte çevre kontrolü programları olarak sürdürüldü: Nehir ağızlarının düzenlenmesi, Zuiderzee koyuna yeniden biçim verilmesi, Amsterdam'dan Rotterdam'a kadar uzanan, Randstad adı verilen alanda yarım daire oluşturan kentlerin birbiriyle karışmasını önlemek amacıyla arada kalan gelişmemiş ara yerlerin korunup birleştirilmesine yönelik bir plan. İskandinav ülkeleri, İsviçre ve Avusturya'da bu tür ciddi sorunlar ile karşı karşıya kalınmamakla birlikte hepsinde de kent ile kır arasında kabul edilebilir bir denge kuruldu.

Öte yandan İtalya ve İspanya ulusal toprakların bütününü içine alacak bir plana geçişte başarılı olamadı. Diktatörlük, Avrupa'nın diğer yerlerinde belirleyici olan kent yasalarının yenilenmesini engelledi. Bu durumu yalnızca, sırasıyla 1945 ve 1975 yıl-

83 Paris bölgesi tasarım çizimi. Nazım plan, 1969 (Kaynak: M.P Merlin)

larında demokrasiye dönüldükten sonra da etkisini sürdüren çıkar çevreleri doğruladı. Son zamanlarda yapılması sürdürülen çok sayıda yapının hemen hemen hepsi özel gelişmenin ürünüydü. Spekülasyonun biçimsiz sonuçları olan kocaman kenar mahalleler eski kent merkezlerinin çevresinde gelişti. Belediyenin planlamacılığına ise rehberlik eden hiçbir nazım plan yoktu. Bu durum ara sıra ilginç bir yapı ortaya çıkarıyordu, ama doyurucu bir kent çevresi yaratılmıyordu. Çok büyük zararlar verildikten sonra yakın zamanlarda bazı kentlerin felakete uğrayan ortamlarına çare bulmak amacıyla girişimlerde bulunuldu. Birkaç örnekte bu usta işi çabalar başarılı oldu: Barcelona'nın ve orta büyüklükte çok sayıda İtalyan kentinin (Bologna, Modena, Brescia) yenilenmesi programları.

Doğu Avrupa'da taşınmazların devletleştirilmesi kentin içinde bulunduğu ortama ilerleme kaydettirmedi. Tersine, genel ve özel kararlar arasındaki diyalektiği ortadan kaldırarak kentlerin temel karakterlerini bozdu. Örgütlenmeye oranla kamunun sınırsızca tek başına karar vermeye yetkili olması ve özel girişimlerle karşı karşıya gelmeden kent mekanının kullanılması, motivasyon ya da anlamdan yoksun keyfi kararlara kapı açtı. Mimari saçmalığı savunan, ulaşım ve ticaret gereksinmelerini karşılamayan büyük kitlesel projeler hızla bozularak zamana karşı sınav veremedi.

Özellikle Polonya'da ortaya çıkan kamu planlamacılığını akılcı kılma girişimi zaman içinde yapılan hataların artmasını önleyemedi, teknik gereçlerin yıpranması da telafi edilemedi. Şimdi bu deneyler siyasal kılıftan yoksun kaldığında ortaya bir yıkım resmi çıktı: Ekolojik dengesizlik, kelimelerin tam anlamıyla yıkılmış ve onarılmaz görünen çok katlı apartmanların oluşturduğu büyük kenar mahalleler, bitmemiş meydanlar ve hem büyük hem de küçük kentlerde mahremiyetin yok olması. Savaş sırasında yıkıma uğramaktan kurtulan Çekoslovakya'da kusursuz biçimde korunmuş birkaç eski kentin (Cesky Krumlov, Hradec Kralove, Kutna Hora) ya isteyerek ya da şans eseri ayakta kaldığı dikkati çekmektedir. Gerçi bunlar ekonomik ve toplumsal sı-

nırlamaların getirdiği koşullarda kabul edilemeyecek bir fiyata satın alınmıştır; bu durum açıkçası, gelecekte daha uzun süre devam etmeyecektir.

Hem değerleri hem de eksiklikleri ile bu farklı kılınmış resim bugün genel bir istikrar yoluna girmiş gibidir. Bu durum, dünyanın hâlâ dramatik bir büyüme geçiren yerlerindekinden çok farklıdır. Avrupa nüfusu artık artmamaktadır; yeni yapıların oranı tutarlıdır; sanayi alanında fabrikalar genişlemeden ya da hatta tecrit edilmeden modernleşmektedir. Biçim değişimi özellikle Doğu Avrupa ülkelerinde güç olmakla birlikte yine de sonu gelecek bir görevdir. Gelecekteki ekonomik, toplumsal ve siyasal değişiklikler fiziksel ortamı pek de dramatik olmayan tarzda değiştirecektir. Bu yalnızca, daha önce değişimin ölçeğinin ve hızının engellediği nitel gelişmenin belki de gerçekleşebileceği dengeli bir ortam gereksinmesini daha çok ortaya koyacaktır.

Bu açıdan bakıldığında, kentin içinde yer aldığı ortamın zenginliği yeni bir önem kazanmaktadır. Sanayi öncesi kentten kalanların, sonradan yapılan eklemelerden daha değerli olduğu kabul edilmektedir. Gerçi yapıların görünümünün ancak az bir bölümü çerçeveye bütünüyle egemen olmakta ve hem kentin kimliğini hem de kitlesel düşgücünün referans noktasını oluşturmaktadır – buralarda yer alan sanatsal ve kültürel zenginlikten, anıtsal yapılardan, genelin beğenisini kazanan resimlerden ve heykellerden söz etmezsek. Birkaç örnekte periferideki alanlar eski merkezin tamamlayıcısıdır, ancak çoğunlukla bunlar açıkçası daha alt düzeydedir. Daha az davet edici, daha çok depresyona iticidir. Bir yüzyıl önceki uygulamada olduğu gibi modern büyümeye uygun düşmesi için kentin özgün çekirdeklerini değiştirmekten çok bugün hataları düzeltip tarihsel merkezler ile uyuşmazlıkları azaltarak modern büyümede değişiklik yapmanın yollarını arıyoruz.

Modern ülkeler, şimdi modern kentlerin de merkezleri olan tarihsel merkezlerin korunması gereksinmesini kabul etmekte-

dir. Avrupa Konseyi, 1972 yılında bu sorunu ele alıp ulusal hükümetleri bu konuda sürekli cesaretlendiren bir politika gütmektedir. Anıtlar ve Sitler Komitesi başkam Alfred Schmidt dikkate değer çabalar göstermektedir. En önemli kuramsal ve deneysel katkılar, en çok yeniliğin yapıldığı ve tarihsel merkezlerin en az değiştirildiği İtalya'dan gelmektedir; aynı zamanda bu mimari hazineleri yirminci yüzyılın ikinci yarısında görülen, yukarıda anlatılan düzensiz gelişme tehdit etmektedir.

1970'lerde ve 1980'lerde benimsenen yeni görüşler şöyledir:

> Tarihsel merkezi bir bütün olarak korumak ve onarmak için onun bütünüyle fiziksel bir organizma olarak kabul edilmesi. Tarihsel önemi bulunan yapıların onarılması için tasarlanan özenli yöntemlerin "halkın ortak malı olan yapılara da uygulanması gerekir. Bakımda ölçüt olarak öznel ve çelişkili değer görüşünün yerini nesnel olarak saptanmış dağılım ve inşaattaki farklılıklar almalıdır.
>
> Korunacak "hazine"nin kendine özgü yapısının göz önünde tutulması. Bu merkezler bir müzedeki sanat eserleri ya da geleneksel bir kentteki anıtsal yapılar gibi ziyaret edilecek cansız nesneler değil, daha çok modern kentlerde eksik olan, belli niteliklere sahip, yaşanan bir ortamdır. Ve bir kez daha bu kendine özgü tarihsel çığırda nüfus ile yapının görünümü arasında dengeli bir ilişki, yani insan ve çevresi arasında uzlaşma talebinde bulunmamaktadırlar.

Yukarıdaki iki nokta meydana gelen değişimin genel özelliklerini ortaya koymaktadır. Özel bazı alanların korunması 1950'lerde İngiltere ve İtalya'da yapılan planlara en iyi şekilde dahil edildi; bu, 1961'de Hollanda'da, 1962'de Polonya'da ve 1962'de Fransa'da Malraux'nun *secteurs sauvegardés* (Koruma altına alınan kesimler) yasasında genel biçimiyle ortaya atıldı. Bununla birlikte bu önlemler, korunulan bölgenin çevresinde sürdürülen yapılanmaya karşı yeterince koruma sağlamadı. Kenar mahallelerin gelişmesi kent merkezlerinde kiraları artırdı. Daha kârlı kullammı gerekli hale getirip hem burada yaşayanları hem de geleneksel ticareti ve taşınmaz mallardan yararlananları zorladı. Yerinden edilen bu nüfus doğal olarak kenar mahallelere göç etti. Aynı süreçte daha çok büyümeyi ve yoğunlaşmayı körük-

ledi. Bu sürekli uyumsuzluk döngüsünü kırmak ve yeni yerleşmeleri planlamanın yanı sıra gelişmiş alanlarda da istikrar sağlamak için yeni yönelime işaret edecek, bir dizi kamu anlaşması ve özel anlaşma yapacak bir kamu girişimine gerek duyulacaktır. Kurtarılacak merkezlerin tarihe gömülmüş çok yüzlü karakterini korumak için bu alanda çok sayıda girişime büyük gereksinme duyulmaktadır.

Tutkuyla varılmak istenen hedef yakın zamanlarda inşa edilen kenar mahallelerin ortaya çıkardığı anormal semtleri tecrit etmenin yollarını ararken özel bölgelerin –daha önce çevrelerinde bulunan kırsal alanla denge içindeki tarihsel merkezler– "normalliği"ni kabul etmek olacaktır. Bundan sonra anormal semtleri soyutlama ile uygun kurtarma operasyonlarına girişilerek er geç yeniden bütünleşme hedeflenecektir. Tarihsel merkezlerdeki değerleri korumakla kalmayıp, alışılmadık çevrelere, dinlenme ve boş zaman dünyasına değil günlük yaşamın genel dünyasına sunabilmek gerekir. Ve belki de bu denge, Mondrian'ın 1931 yılındaki kehanetine göre uzak bir gelecekte yeniden sağlanacaktır: "Yaşamdaki güzellik: Bu, gelecekte az çok mümkün olmalıdır."

Burada ortaya atılan deneyimler uzun zamandan beri yer yer ortaya çıkmaktadır: Belediyelerin yaptığı birkaç program –İtalya'da Bologna (1969–80) ve Brescia (1975–90); Almanya'da Bamberg; Hollanda'da Amsterdam, Rotterdam ve Delft; İngiltere'de Chester ve York– ve başka birçok özel program. Bununla birlikte, kamuoyu bu sorunlara daha duyarlı oldukça sayıları çoğalacak gibi gelmektedir. Bu projelerin Avrupa'nın kendine özgü kültürü ile bağlantısı açıktır. Ne var ki, yeniden canlanan mimari kültür bağlamında Avrupa'nın dışında da benzer çalışmaların yürütülmesinde örnek alınabilir. Benzer deneylere İtalyan, Fransız, İngiliz ve yerli mimarların yardımı ile (toparlanacak arazinin daha büyük ve yıkımın daha ciddi olduğu) Arap dünyası, Güney Amerika, Hindistan ve Japonya'da girişilmektedir. Tehlikede olan, insan türünün yaşadığı çevredir, yalnızca çevrenin bir bölümü değil. Çünkü günümüz dünyasında bu bölümlerden hiçbiri kendi başına bağımsız düşünülmemektedir.

Gelecek Üzerine Düşünceler

Batı Avrupa'da yakında gerçekleşecek olan ekonomik birleşme ve Doğu ülkeleri ile beklenen yeni ilişkiler bağlamında kentin rolü ne olacaktır: Ne gibi yeni gereksinmeler, engeller ve sorunlar ortaya çıkacaktır?

1 Avrupa kentleri, Avrupa tarihini belirleyen, yüzyıllardan beri değer biçilmiş uzun vadeli bir süreç ortaya koyar ve bir bakıma da bu süreci kapsar. Bu kentler, son beş yüz yıl içinde gelişen çeşitli ulusların değerlerine karşı Geç Ortaçağ'ın yerel bağımsızlık konusundaki değerlerini simgeler ve korur. Uzun ya da kısa süre ulusal başkent olmuş kentler bile hâlâ ülkenin ya da bölgenin en başta gelen kentleridir. Ulusal iktidar ile hem özdeşleşme hem de ona muhalif olma şeklinde çapraşık bir ilişkileri vardır. Uzun süre önce büyük güçlerin başkentleri olduğu tartışma götürmez. Bugün de bunlar, uluslararası birer kent konumundadır; yine de, iki örneğin de ülkenin diğer kentleriyle kurduğu denge sadece ılımlı bir başarıdır ve bu, modern bir kentin genişlemesinin uygun ölçülerle kontrol altına alınabildiğini ortaya koyar. Avrupa'nın üçüncü sıradaki metropolü, Paris ve Londra'dan daha sonra gelişen ve Almanya'nın bölünmesi ile önemini bir derecede yitiren Berlin'dir; yeniden eski görkemine kavuşturulması geleceğe kalmıştır. II. Felipe'nin 1561'de başkent olarak seçtiği Madrid ve –1870 ve 1830'da başkent olan– Roma ile Brüksel'i İspanya, İtalya ve Belçika'nın aynı öneme sahip diğer kentleri etkin kentin arasında paylaştırılır. Hansa Birliği'ne dahil olan Hamburg, Bremen ve Lübeck Almanya Federal Cumhuriyeti'nin *Laender*'i arasında eşit konumu paylaşır. Habsburg'un başkentleri olan Prag ve Viyana, iki küçük devletin başkentleri olarak yeniden önem kazanmıştır. Uluslararası yeni örgütlerin başkentleri –Cenova, Viyana, Strasbourg, Brüksel–

şimdi ulusal devletin başkentleriyle yarışmaktadır. Rusya'da iki başkent olan Moskova ile St. Petersburg arasındaki geleneksel yarışma henüz yeni çözümlenmektedir. Ancak periferide bulunan birkaç ülkede – Yunanistan, Romanya, Bulgaristan ve Portekiz – başkent, Avrupa'nın dışında da olduğu gibi ikinci derecedeki kentlere egemendir.

Bütün Avrupa'da kentler, bağımsız Ortaçağ topluluklarının işlevlerini, hatta kimi kez de aynı sınırların içinde görmeyi sürdüren yerel yönetimleri barındırır. Bu durumun hem yararları hem de zararları vardır. Bir yandan, yurttaşlar ile yöneticilerin biraraya gelerek sınır getirilmiş, derinden hissedilen siyasi konuları tartıştığı bir forum yaratılır; öte yandan modern planlamacılığın gerektirdiği aracı kurumların çalışması engellenir. Bu kurumlar İtalya gibi bazı ülkelerde yoktur. Kilise örgütü yerel topluluğa örnek olmayı sürdürür. Hatta en küçük merkezlerde bile sivil ve dinsel iki otorite karşı karşıya gelir. Bu da, Avrupa geleneğinin belirleyicisi olan toplumsal referansların çoğulluğunu ortaya koyar.

2 Avrupa kentleri oldukça sınırlı bir alanda yoğun bir ağ oluşturur. Dünyanın diğer yerlerini fethetmek için gemiye binen bu kalabalık, dünyaya damgasını on altıncı yüzyılda vurmuştur. Bu kentlerin sanayi çağında yaşadığı aşırı büyüme, o tarihe kadar kırsal alan ile sürdürdüğü ilişkiyi kesmiştir. Yine de kırsal alan değerli bir ideal olarak kalmıştır; planlamacılar halka açık parklar ile kırsal alanın kente yeniden katılmasının yollarını ararken Ruskin, Morris ve Geddes gibi reformcular onun yitip gitmesine feryat etmişlerdir.

Şimdi, bütün doğal ve tarımsal çevre tehlikeye girdiğinde bu ilişkiye farklı biçimde bakılmaktadır. Başka yerlerde insanoğlu kentlere egemen olan geniş doğal mekanların sadece yüzeyini bozmuştur ve bu yüzeyler kentin çevresindeki kusurları bir ölçüde karşılamaktadır. Avrupa'da ise çevrenin dengesinin yeniden kurulmasının doğal sürece değil, insan elinden çıkan sanayiye bağlı olduğu her yerde görülmektedir ve burada kent yeniden

önem kazanmaktadır. Kapsamlı bir çevrenin yeniden yapılmasına, insan boyutlarının dengeli ve düzenli bir örneği olarak günümüze gelen tarihsel merkezlerde –kırsal alandakilerden daha çok– başlanmaktadır. Görünüşte en kalabalık olan kentler –Venedik, Bologna, Bruges, Prag– aslında, yapılar, parklar ve sudan oluşan dünyalara sıkı sıkı bağlıdır. Söz konusu kentler bu dünyaların hemen yakınında, korumaya alınmış açık alanlara açılan, esin veren doğrudan açıklıklarla kesintiye uğrar.

Şimdi kent, çevresel yeniden yapılanma için bir laboratuvar ve her bir kentin tarihinin çok uzak geçmişe dayanmaması, işlevinin en azından bir bölümünü yerine getirmesi koşuluyla bu tür bir görevin üstlenilmesinin mümkün olduğunun garantisidir.

3 Kültür hazinelerinin, müzenin ya da saklandığı yerin korumaya alınmış alanında –Neoplastik ressamların güzelliğin yaşamdan ayrılması olarak algıladığı– soyutlanması kitle iletişim araçları saklamanın alanını genişletip tüketicilerinin edilgenliğini artırdıkça her zamankinden daha büyük bir tehlike olmaktadır.

Sanayi öncesi Avrupa kentinde kamu mekânı ile özel mekânı ayıran cephelerin geçirgen filtresi farklı bir dağılıma ve bu hazinelerden yararlanılmasına olanak sağlar. Uzun bir zaman diliminde biriken imajlar yaşama ve çalışmanın arka planını oluşturur ve bir yerden başka bir yere gider. Güzellik düşüncesi, özel olarak boş zamanlara ayrılmış bir deney olmaktan çok kişinin günlük yaşamının akışında yerini bulur.

Bugün bu gereksinme zaman ve mekânla kendine özgü bağlantı kurmaktan yoksun olan modern iletişim araçlarıyla giderek doldurulmaktadır. Görsel ve işitsel gösterileri saymazsak resim, heykel ve mimarinin betimleri, doğrudan ilişkiyi ortadan kaldıran ve bireysel yargıya varmayı engelleyen kitaplar, dergiler, gazete ekleri, televizyon, diskler ve kasetlerle yayılmaktadır. Bir Japon koleksiyoncunun İzlenimci bir resmi astronomik fiyata satın aldığını öğreniyoruz ve bu işin nerede biteceğini merak ediyoruz; belki de bir bankanın sağlamlaştırılmış tonozlarında bitecektir.

Kent, işlevini yerine getirmeyi sürdürdükçe bu süreçlerin gerçek bir alternatifi olur ve bunların eksikliklerine işaret eder. Çoğaltılmış resimler piyasası giderek daha az ilgi çekerken insanlar özgün yapıtlar görmek için sanat müzayedelerine üşüşüyorlar ve onları özgün yerlerinde ziyaret etmek için geziye çıkıyorlar. Bununla birlikte, eğer bu eserler ile yaşadığımız ve çalıştığımız süre içinde, bize verdikleri zevk ve günlük düşüncelerimiz arasında gidip gelirken karşılaşırsak onları daha çok beğeneceğimizi öğreniyoruz; kendi başına çevre, içine girip yaşayabildiğimiz gerçek bir sanat eseri oluyor ve tek tek sanat eserleri de rastlantısal betimler değil bu çevreyi oluşturan unsurlara dönüşüyor. Hoşa gitmeyen bir çevrenin tersine, hoşa giden bir çevrede yaşamak, çalışmak ve dolaşmak çok farklıdır.

Kentlerin birbirinden çok uzak olduğu ve geçmişin belleği ile çok yoğun bağlantısının bulunmadığı diğer kıtalarda kitle iletişiminin sağladığı görüntüler çoğunlukla edinilebilen tek görüntüler durumuna geliyor. Kentin geleneksel mekân ve zaman sınırlarının ötesinde, insanın kentin alanını genişletme gereksinmesini vurguluyor. Belki de geleceğin en önemli sorunu bu olacak. Avrupa'da küçük ve büyük kentlerin yoğun fiziksel düzeni, kötüye kullanılmakla ve bir yerde de toplumsal ve siyasal gerçeklerce görmezden gelinmekle birlikte, yine de kültür mirasının özgün ortamında sorumlu, etkin biçimde değerlendirilmesine giden yolu işaret eder. Ayrıca, kültür merakı konusunda sürekli bir referans noktası oluşturarak kültürün dağılmasındaki patlamanın da kontrol altına alınmasına yardım eder. Kültür hazinelerinden yararlanmanın iki türü arasındaki çekişmede önemli rolü kent yönetimi ve yöneticilerinin zekâsı oynayabilir.

4 Bu bütünleşmiş çevrenin, insanın gereksinmelerini karşılaması için baştan sona mükemmel duruma getirilmesi gerektiği yolunda Aristotelesçi ideal bugünün dünyasında yeniden ilgi kazanmaktadır. Yerinde olarak, bu görev büyük, kendine yeten kamu yapılarının egemen olduğu fiziksel bir ortamda hem surların içinde hem de dışında yaşayan nüfusa sahip Klasik Çağ Yunanis-

tanı'nda açık kentlere verilmişti. Bununla birlikte Avrupa'da gelenek farklıdır. Kentler, kapalı varlıklar olarak doğmuştur.[7] Bu kentlerde bağımsızlık gereksinmesi ülkedeki eşitliğe ve dış dünyaya açılmaya egemen olmuştur. Sonuçta, yarışan güç dengesinin meydana getirdiği mükemmel olmayan karma bir ortam meydana gelmiştir. Bu geleneğe çok şey borçluyuz: Venedik, Siena, Bruges, Nürnberg ve irili ufaklı başka on binlerce merkezin olağanüstü biçimde yaratılması. Bunların her biri kendine özgüdür. Hemen elimizin altında bulunan kentlerden bile farklıdırlar; ancak aynı zamanda kent toplumsal ve kurumsal açılardan güçsüz olduğu kadar siyasal açıdan da anlaşılması güçtür. Kentin mekânının niteliği kendiliğindenlik ve düzen arasındaki kararsız dengeye ve hem başarılı hem de başarısız olabilen, yaratıcı değişikliği dürtüleyen ya da felce uğratan kamu kesiminin denetimi ile özel girişimciliğin karışımına bağlıdır.

Kentteki arazinin kiralanması –arazinin yarı daimi biçimde kiraya verilmesinden elde edilen gelir– baştan beri bir etkendi. Despot devletin gücünün ve Müslüman ve Doğu kentlerinde olduğu gibi surlarla çevrilmiş alana eşlik eden kompozisyonun çökmeye başladığı andan itibaren kentin doğa görünümünü kayıt altına alırdı. Ortaçağ ve Barok Avrupası'nın ticaret kentlerinde –Cenova, Floransa, Anvers, Amsterdam– taşınmaz mülk spekülasyonu kaldırılmadı, ama daha önceden belirlenen sınırlarda kayda geçirildi. Aslında, spekülatif yarışmacılık, kamu tasarımının, zorunlu olmayan rasgele bir nitelik ekleyerek dayattığı tekbiçimli kalıbın tamamlanmasına hemen hemen her zaman yarıyordu. Staets'in 1607'de çizdiği Amsterdam'ın yarım daire biçimli üç kanal boyunca genişletilmesi planı Jordaan'ın, kentin tasarımını belli bir plan olmadan toprağın spekülatif parsellere ayırarak kendiliğinden çizdiği kenar mahallesi ile karşılaştırılabilir.

Bu sınırlar, 6. Bölüm'de anlatıldığı gibi, Vali Haussmann'ın Devlet Konseyi Başkanı Baroche karşısında yenilgiye uğradığı bir buçuk yüzyıl önce aşıldı. Bu sonuç, ekonomi ve mekân dengesinde olağanüstü bir fiyatı zorunlu kıldı; bu tarihten sonra taşınmaz spekülasyonu kentin biçim değiştirmesinde büyük ölçüde et-

kili oldu. Bununla birlikte çare kentin bütün toprağında sürekli bir kamu yönetiminin uygulanması değildi. Bu çözüm Avrupa geleneğine uygun değildi ve sosyalist Doğu Avrupa'da yıkıma yol açan sonuçlara götürdü. Bunun yerine gerekli olan, kamu çıkarları ile özel çıkarlar arasında uygun bir ölçüde yarışmacılığın yeniden oluşturulmasıydı. Bu, Avrupa geleneğine eşlik eden çok sayıda diğer sorun gibi bir ölçü sorunuydu.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında ortaya atılan kamu çıkarları ile özel çıkarların yeni birlikteliği, mekân çizgilerinin tersine kronolojik olarak işlerlik kazanmaktadır; kentin dokusunda değişiklik yapılacağı zamanlarda kamunun müdahalesini gerektirir. Müdahale dönemlerinde özel girişimciliğe serbestlik tanır. Bu, yeni toplumsal ve kurumsal bağlamda Avrupa tarihinin her zaman belirleyicisi olan iki dünya arasında yeniden kurulacak dengenin tarihinin saptanması ve çeşitli ölçeklerde planlara niteliksel bir yenilik getirmek için en iyi öneridir. Burada söz konusu edilen, karar vermede kamu kesiminin ya da özel kesimin egemen olması değildir. Onun yerine, hem düzenlilik hem de kendiliğindenlik sağlanırken başarı gösterilen bir süreçte bunların doğru yerlere oturtulmasıdır.

Küresel bağlamda, Ortaçağ'dan sonra oluşturulan üç kent planlamacılığı modeli, on altıncı yüzyıldan bu yana yeni yerleşmelerde uygulanan ızgara plan ile var olan yerleşmelerin modernleştirilmesinde on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ve yirminci yüzyılın ilk üç çeyreğinde başvurulan iki yöntem dünyanın her yerinde bir aradadır. Izgara plan, eski yerleşme sürecinin hâlâ sürüp gittiği yerlerde üstünlük kazanır. Diğer ikisi ise özellikle nüfusun daha yoğun olduğu alanlarda değişiklik yapmak için uygulanır. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde daha önce anlattığım olaylar zincirinden büyük ölçüde kaçınıldı: Sanayileşmiş çevre ile çelişki böylesine geniş bir arazide alternatiflerin çoğaltılması ve çok çeşitli kamu kullanımına ayrılmış alanların varlığı ile yumuşatıldı. Genelinden söz edersek, bununla birlikte daha yakın zamanda ortaya koyulan örnekler farklı ölçekte planların uygulanması amacını paylaşmaktadır ve tamamlanmış, akıl-

cı bir planda birbiriyle yarışan kararların çeşitliliği kamu yönetimine devredilmektedir. Dünyanın en sıradışı kent ortamı, yani Manhattan'ınki, sonsuz sayıda çeşitli yapı dizilerinin birbiriyle dikey olarak yarışmasından doğmuştur. Hepsi, 1811 tarihli tek biçimli ızgara plandan ortaya çıkmıştır. Bu, Avrupa geleneğinin belirleyicisi olan eksik bir araştırmanın çok heyecan verici ürünüdür. Bu genel koşullarda demokratik bir sistemin ayrılmaz parçası gibi görünmektedir. Aristotolesçi insan kenti idealinin izinden gitmek için açık kalan tek yol bu yavaş yavaş tamamlanabilirlik (ve hâlâ tamamlanmamışlık) düşüncesi olmaktadır.

Şimdi bu girişimin tarihsel ve öyküsel yanlarını bilmeliyiz. Böylesine olağanüstü bir tarihsel kent ortamı mirasının var olduğu Avrupa'da bile çoktan geride kalmış bir geçmişin yöntemlerinin ve biçimlerinin çoğaltılmasını düşünmek anlamsızdır. İnsanlaştırılmış çevrenin bütünleştirilmesini –kent ve kırsal alan– gelenek artık güvence altına almamaktadır. Ne ki, bunun yerini, kendini sürekli gözden geçirip düzeltmesi gereken eleştirel düşünce almaktadır. *Ancien régime*'den kopuştan sonra gelişen iki kentleşme yöntemi bugün karşı karşıya gelmektedir ve sonuç hâlâ da net olmaktan uzaktır.

Mimari mirasın korunması bu tartışmaya da bağlıdır. Bu serveti anlayıp yararlanmak için belki bizden daha iyi donanımlı olan gelecek kuşakları da kapsayarak bizim bugünkü ilgimizi aşar. Cansız nesnelerin korunmasının bir müzede saklanması ve onarılması ile üstesinden gelinebilir; bununla birlikte bir kentin korunması çıkarlar ve karar verme süreçleri arasında dengenin yeniden kurulmasını gerektirir. Böylece fiziksel ortam ile toplumsal oluşum da dengeli biçimde birlikte var olmayı başarır. Venedik'in çözüm getirilemeyen durumu bir simgedir. Venedik'in içinde bulunduğu ortamın eşitliği –karanın yerini alan su, otomobillerin olmaması– modern teknolojinin yöntemlerinden yararlanılarak kolayca sayılabilmiş olması gereken işlevsel marjinalliğini ortaya koymaya yeterlidir. Bunun yerine, kentin yok olmasından yarar sağlayan ve hem Venedik halkının çıkarlarının hem de dünyanın bu konudaki görüşünün toplamından çok

daha güçlü olan dıştan gelen spekülatif çıkarlar bu durumun sürmesini ve daha da kötüye gitmesini güvence altına almıştır. Ne para, ne de olanak eksiktir, ama belki de uygar Avrupa'nın ortasında böylesine ünlü bir yer işlevsel bir kent olarak kurtarılmamaktadır ve onun yerine, boş zaman, turizm ve tırnak içinde bir tür "kültür" dünyasının parçası olarak cansız bir ortam olacaktır.

Bu, yalnızca Avrupa'yı değil, bütün dünyayı ilgilendiren bir sorundur. Galbraith, 1967 yılında *New Industrial State*'inde (Yeni Sanayi Devleti) toplumumuzun uyumlu bir fiziksel ortamı neden yaratamadığım soruyor ve ortaya olası üç neden atıyordu: Üretkenlikte direnme, çevrenin dikey olarak sınırlanarak sınırsız biçimde boyuna yayılması ve çevre konusunda alınan kararların bireysel olmaktan çok kitlesel nitelikte olması.[8] Günümüzün dengesiz kentleri modern dünyada bir şeyin olması gerektiği gibi olmadığının birer göstergesidir. Ne ki, henüz tamamıyla dengesiz olmayan Avrupa kentleri uyumlu bir çevrenin yaratılmasının mümkün olduğunu gösteriyor ve böylece ütopik ideal olan, modern toplum için gelişmiş –ya da en azından kötüye gitmemiş– bir fiziksel çevreyi pek de ihtimal dışında olmayan bir duruma getiriyor.

Notlar

Sunuş

1. C. Baudelaire, *Les Fleurs du Mal* (Paris, 1957 [1861], CVI, 'Le cygne', s. 240–42. Buradaki bölümün alındığı kitap, C. Baudelaire *Les Fleurs du Mal: The complete text of The Flowers of Evil*, çeviren Richard Howard (Pan Books, 1987), 'The Swan', s. 90–91.
2. H. Pirenne, *Medieval Cities* (Princeton, 1925).

1. Bölüm

1. Aziz Ambrosius, *Lettere = epistulae* (Milano, 1988).
2. Aziz Augustinus, *The City of God* (New York, 1983 [426]).
3. Sümer yazıtı; alıntı H. Uhlig'den, *Die Sumerer* (Münih, 1976), 1. bölüm.
4. Aristoteles, *The Politics* (Cambridge, 1988) s. 1–4.
5. R. Lopez, *The Birth of Europe* (New York, 1976), s. 15.
6. Tertullianus, *De spectaculis*, der J. P. Migne, *Patrologia Latina*, cilt 1 (Paris, 1866), kol. 720.
7. E. Ennen, *The Medieval Town* (Amsterdam, 1979), s. 46.

2. Bölüm

1. İbn Havkal, alıntı L. Di Mauro'dan, *Guida ai centri minori del TCI*, cilt 3 (Milano, 1985), s. 55.
2. Sabellico (M. Cocci), *Rerum veneratum ab urbe condita* (Venedik, 1487).
3. F. Sansovino, *Venetia* (Venedik, 1581).
4. Le Corbusier, *Cahiers*, 4 Haziran 1934.
5. Profesör G. De Angelis d'Ossat'dan yazara mektup.
6. V. Franchetti–Pardo, *Storia dell'urbanistica dal Trecento al Quattro–cento* (Roma–Bari, 1982), s. 197.
7. Bu ifade, C. Orwell ve J.L. Waldhorn'dan alınmıştır, *A Gift to the Street* (San Fransisco, 1976).
8. Y. Renouard, *Les Villes d'Italie de la fin du Xe siécle au début du XVIe siécle*, 14 cilt (Paris, 1961–65), cilt 2, s. 65.
9. A. Morgado, *Historia de Sevilla* (Sevilla, 1587), kitap 1.
10. Pirenne, *Medieval Cities*.
11. P. Lavedan ve J. Hugueney, *L'Urbanisme au Moyen Age* (Cenevre, 1974), 3. ve 4. bölümler.

12. M. W. Beresford'da kolokyuma ilişkin bilgi vardır; *New Towns of the Middle Ages* (Londra, 1967), 1. bölüm.

13. R. E. Park, "The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment", *The City*, der R. E. Park, E. W. Burgess ve R. D. McKenzie (Chicago, 1925), sl. 1.

3. Bölüm

1. K. Kyeser, *Bellifortis* (yaklaşık 1405, Göttingen, Universitätsbibliothek, Kod. phil.63); 'Manuscript of the Hussite War Engineer' (Münih, Bayerische Staatsbibliothek, Kod, Lat. Monacensis 197), pt. 1; Giovanni di Fontana, *Bellicorum instrumentorum liber* (yak. 1420, Münih, Bayerische Staatsbibliothek, Kod, icon. 242).

2. F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XV–XVIII siècle). Les structures du quotidien: le possible et l'impossible* (Paris, 1979).

3. F. Petrarca, *Familiarum rerum libri XXIV* (1325–61).

4. F. Petrarca, *Seniles* (1361–74).

5. E. S. Piccolomini, *Pii II Commentarii rerum memorabilium quae temporibus sui contigerunt* (Vatikan, 1984).

6. J.Huizinga, *The Waninig of the Middle Ages* (Harmondsworth, 1972 [1924], 21 ve 22. bölümler.

7. A. Chastel, "Un épisode de la symbolique urbaine au XVe siècle: Florence et Rome, cités de Dieu", *Urbanisme et architecture* (Paris, 1954).

8. A. Chastel, *Renaissance méridionale* (Paris, 1965).

9. G. Manetti'nin incelemesi, L. A. Muratori'nin *Rerum italicorum scriptores*, III, ii adlı kitabında (Città di Castello, 1900–) yayınlanmıştır.

10. G. Vasari, *The Lives of the Painters, Sculptors and Architects*, 4 cilt (Londra, 1927 [1550], cilt 2, s. 151–55.

11. A. Chastel, *Le Grand Atelier d'Italie* (Paris, 1965).

12. M. Tafuri, *Venezia e il Rinascimento* (Torino, 1985).

13. Filarete (A. Averlino), *Treatise on Architecture* (New Haven, 1965 [1460]).

14. F. Doni, *I mondi* (Venedik, 1552–53); F. Patrizi, *La città felice* (1552); L. Agostini, *L'infinito* (1583–90).

15. T. Campanella, Poesie, no. 164, 121–122. dizeler, alıntı, L. Firpo'dan. *Lo stato ideale dell la Controriforma* (Bari, 1957), s. 327.

4. Bölüm

1. P. Chanu, "Introduction générale", *Histoirie économique et sociale du monde*, der P. Léon, 6 cilt (Paris, 1977), cilt 1, s. 15–20.

2. I. Wallerstein, *The Modern World-System* (New York, 1976).

3. L. De Camoes, *Os Lusiadas* (1572).
   Her yerde sürdürülecek fidanlar.
   Fetihler için
   Zafer Takı. Gökler için gözlemevi.
   Piramid; yapımda zorluklar.
4. G. B. Teràn, *El nacimiento de la America espanola* (1927).
5. J.H. Parry, *The Age of Reconnaisance* (Londra, 1962), s.232.
6. C. Lévi-Strauss, *Tristes tropiques* (New York, 1974), s. 74.
7. Toribio Motolina, *Historia de los indos de la Nueva Espa a* (Mexico 1941 [1537]).
8. B. Diaz Del Castillo, *Historia verdadera de la conquista de la Nueva Espa a* (Buenos Aires, 1955 [1568]).
9. A. Ponce, *Relacion breve y verdadere de algunas cosas de las muchas suciederan al Padre Fray Alonso Ponce en las provincias de la Nueva Espana* (Madrid, 1873 [1584]), cilt 1.
10. A. von Humboldt, *Vue des cordillères et monuments des peuple indigènes de l'Amérique* (Paris, 1810).
11. P. Cieza De Léon, *Cronica del Peru* (Londra, 1873 [1554]), 35. bölüm.
12. I. F. Espinosa, *Cronica de la provincia fransiscana de los aposteles San Pedro y San Pablo de Michoacan* (Mexico, 1945 [1751]).
13. D. Stanislawski, "Early Spanish Town Planning in the New World", *The Geographical Review*, XXXVII, 1 (1947), s. 96.
14. H. Cortés, alıntı, F. Guerrero Moctezuma'dan, *Las plazas en las ciudades de la Nueva Espana* (Mexico, 1934).
15. *Nuevas Leyes*, Archivio Nacional, Madrid, MS 3017; *The Hispanic American Historical Review*, V, 2 (1922), s. 250-53.

5. Bölüm

1. Colbert'in notu, alıntı P. Lavedan'da, *Histoire de l'urbanisme*, cilt 2 (Paris, 1959), cilt 2, s. 334.
2. C. S. de Montesquieu, *The Persian Letters* (New York, 1929 [1721]), mektup 37, s. 69.
3. N. Boileau-Desperaux, *Embarras de Paris*, alıntı L. Hautecour'dan, *Histoire de l'architecture classique en France*, 7 cilt (Paris, 1948), cilt 2, s. 440.
4. J. de La Bruyère, *Caractères* (Paris, 1980 [1688-89]).
5. Madame de Sévigné'ye mektup, 1 Ekim 1678. R. Bussy-Rabutin, *Correspondance* (1697).
6. Alıntı I. Brown'da, *London* (Londra, 1965), s. 94.
7. age., s. 68.
8. L. Knyff ve J. Kip, *Le Nouveau Théâtre de la Grande Bretagne* (Amsterdam, 1714).
9. B. Langley, *New Principles of Gardening* (New York, 1982 [1726]).
10. W. Hogarth, *The Analysis of Beauty* (New York, 1973 [1753]).

11. E. Burke, *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and the Beautiful* (Menston, 1970 [1756]).

12. H. Walpole, *History of the Modern Taste in Gardening* (New York, 1982 [1770–80]).

13. W. Goethe, alıntı P. O. Rave, *Gärten der Goethezeit* (Leipzig, 1941), s. 23.

6. Bölüm

1. C. Dickens, *A Tale of Two Cities* (Harmondsworth, 1970 [1859]), s. 35.

2. D. Le Roy, *Les Ruines des plus beaux monuments de la Grèce* (1758); J. Stuart ve N. Revett, *The Antiquities of Athens* (New York, 1968 [1762]).

3. J.J. Winckelmann, *History of the Ancient Art* (New York, 1968 [1764]).

4. E. Chadwick, *A Report on the Sanitary Conditions of the Labouring Population of Great Britain* (Londra, 1842); F. Engels, *The Condition of the Working Class in England* (Oxford, 1958 [1845]); L. R. Villermé, *Tableau de l'état physique et moral des ouvrières* (Paris, 1979 [1840]); J. A. Blanqui, *Des classes ouvrières en France pendant l'anneé 1848* (Paris, 1979 [1849]).

5. H. Heine, *English Fragments* [1828], *The Works of Heinrich Heine*, 12 cilt (New York, 1906), cilt 3, s. 344–48.

6. R. Owen, "Report to the Committee for the Relief of the Manufacturing Poor, March 1817", *A View of Society and Other Writings* (Londra, 1927); C. Fourier, *Traité de l'association domestique–agricole* (Paris, 1822); C. Fourier, *Nouveau monde industriel et sociétaire* (Paris, 1971 [1829–30]); F. Engels, *The Housing Question* (New York, 1935 [1827]).

7. Makale, *The Economist*'ten, alıntı J. H. Clapham'dan, *An Economic History of Modern Britain*, 3 cilt (Cambridge 1950), cilt 1, s. 545.

8. 1850 tarihli Fransız yasasının metni, L. Benevolo'da bulunabilir, *Le origini dell'urbanistica moderna* (Bari, 1963).

9. Haussmann'ın sözlerini aktaran G.–N. Lameyre, *Haussmann "préfet de Paris"* (Paris, 1958), s 19.

10. G. E. Haussmann, *Mémoires*, 3 cilt (Paris, 1890), cilt 2, s. 310–11.

11. age., s. 311–12.

12. E. ve J. de Goncourt, *Journal* (18 Kasım 1860) (Paris, 1956); P.J. Proudhon, "La capacité politique", alıntı E. Dolléans, *Histoirie du mouvement ouvrier* (Paris, 1939), cilt 1; A. Delvau, "Les Heures parisiennes" (Paris, 1882 [1886]); V. Sardou, *Maison neuve* (Vaudeville, 4 Aralık 1866) (Paris 1867), perde 1, sahne 12.

13. L. Blanc, A. Picard ve H. K. B. von Moltke, alıntı Lameyre'den, *Haussmann "préfet de Paris"*, s. 285.

14. M. du Camp, *Recollections of a Literary Life*, 2 cilt (Londra, 1893), cilt 2, s. 300.

15. G. Doré ve B. Jerrold, *London, a Pilgrimage* (Londra, 1872).

16. R. Baumeister, *Städterweiterung in technischer baupolizeilicher und wirtschaftlicher Beziehung* (Berlin, 1876); J. Stübben, *Der Städtebau* (Darmstadt, 1890); R. Unwin, *Town Planning in Practice* (Londra, 1909).

7. Bölüm

1. J. F. C. Turner, *Housing by People* (Londra, 1976); C. Abrams, *Housing in the Modern World: Man's Struggle for Shelter in an Urbanizing World* (Cambridge, Massachusetts, 1964); G. K. Payne, *Urban Housing in the Third World* (Londra, 1977).

2. C. Baudelaire, *Les Fleurs du mal* (Paris, 1957 [1861]), CXXII, "Rêve parisien", s. 281. Buradaki bölümün alındığı kitap, C. Baudelaire, *Les Fleurs du Mal: The complete text of the Flowers of Evil*, çeviren Richard Howard (Pan Books 1987), "Parisian Dream", s. 106.

3. a.g.e., CL, "Le voyage", s 371. Çeviri "Deep in the Unknown to Find the *new*!", a.g.e.'de, "Travelers", s. 157.

4. W. Kandinski, "Die kahle Wand", *Die Kunstnarr* (Dessau, 1929).

5. P. Mondrian, *De Stijl* (Mart ve Mayıs 1922); P Mondrian, "Pure Plastic Art" [1942], *Plastic Art and Pure Plastic Art* (New York, 1945), s. 32.

6. F. Osborn ve A. Whittick, *New Towns* (Londra, 1963).

7. M. Weber, *Die Stadt* [1921).

8. J. K. Galbraith, *The New Industrial State* (Londra, 1967).

Kaynakça

Elinizdeki çalışma, bir bütün olarak Avrupa'nın kimliğiyle bağlantılı özgül bir kimlikle donatılmış Avrupa kentinin tarihini incelemektedir; daha yeni yeni bağımsız ele alınmaya başlamış bir konudur bu. Ancak, geniş bir literatüre konu olmuş başka pek çok alanla da ilişkilidir; genel olarak kent, kentin fiziksel biçimi, zaman ve mekan açısından onunla ilişkili olaylar gibi. Ayrıca, bakış açısı ne olursa olsun kent üzerine yapılan her incelemede, tek tek kentlere ilişkin çok sayıda – Avrupa söz konusuysa çok büyük sayıda – araştırmanın gerekli olduğu açıktır.

Genel bir kavram olarak kent, en başından beri Avrupa kültürünün özelliklerinden biri olmuştur. Ancak tarihsel bir sorun olarak ele alınıp incelenmesi daha yakın zamanlara uzanır. Aşağıdakiler, çeşitli açılardan önem taşımaktadır:

M. Weber, *Die Stadt* (Münih, 1921).

R. E. Park, "The City: Suggestions for the Invetigation of Human Behavior in the Urban Environment", R. E. Park, E. W. Burgess ve R. D. Mckenzie (der.), *The City* (Chicago, 1925).

V. G. Childe, *Social Evolution* (Londra, 1956).

P. Sjoberg, *The Preindustrial City* (Glencoe, 1960).

A. Toynbee, *Cities on the Move* (Londra, 1970).

P. Bairoch, *Cities and Economic Development* (Chicago, 1988).

Fiziksel bir organizma olarak kenti konu alan literatür, kent planlamacılığına koşut bir gelişme göstermiştir. Tüm dünyada kentin tarihsel evrimini işleyen çok sayıda çalışma içinden aşağıdakileri saymak mümkün:

P. Lavedan, *Histoire de l'urbanisme,* 2. basım, 3 cilt (Paris, 1952–66).

L. Mumford, *The City in History* (New York, 1961).

C. Stewart, *A Prospect of Cities* (Londra, 1952).

F. R. Hiorns, *Town–Building in History* (Londra, 1956).

E. Egli, *Geschicte des Städtebaues,* 3 cilt (Erlenbach–Zurich, 1959–67).

G. Burke, *Towns in the Making* (Norwich, 1971).

A. E. J. Morris, *History of Urban Form* (Londra, 1972).

L. Benevolo, *History of the City* (Cambridge, 1980).

Tarihsel olmayan daha sistemli incelemeler arasında şunlar sayılabilir:

E. N. Bacon, *Design of Cities* (Londra, 1957).

S. Kostof, *The City Shaped* (Londra, 1991).

Avrupa kentlerini birer tarihsel gerçek ve fiziksel organizma olarak ele alan, ancak Ortaçağ'a kadar gelen birkaç çalışma da vardır:

Henri Pirenne, *Medieval Cities* (Princeton, 1925).
F. Rörig, *The Medieval Town* (Berkeley, 1967).
E. Ennen, *The Medieval Town* (Amsterdam, 1979) (geniş bir genel kaynakçası bulunmaktadır).

Onu izleyen dönem, yani Rönesans ve sonrası, bu kapsamda çalışmalara konu olmamış, ancak birkaç genel inceleme içinde yer almıştır:

W. Braunfels, *Urban Design in Western Europe: Regime and Architecture 900–1900* (Chicago, 1988).
P. M. Hohenberg ve L. Hollen Lees, *The Making of Urban Europe, 1000–1950* (Harvard, 1985).
R. E. Dickinson, *The West European City* (Londra, 1961).

Bunu, Avrupa kent tarihinde çeşitli bölgeler ve dönemler üzerine çok sayıda çalışma izler:

E. A. Gutkind, *International History of City Development* (New York, 1964–72). Bu dizi, her biri Avrupa'yı konu alan sekiz kitaptan oluşur: 1. kitap, *Urban Development in Central Europe;* 2. kitap, *Urban Development in the Alpine and Scandinavian Countries;* 3. kitap, *Urban Development in Southern Europe: Spain and Portugal;* 4. kitap, *Urban Development in Southern Europe: Italy and Greece;* 5. kitap, *Urban Development in Western Europe: France and Belgium;* 6. kitap, *Urban Development in Western Europe: Netherlands and Great Britain;* 7. kitap, *Urban Development in East–Central Europe: Poland, Czechoslovakia and Hungary;* 8. kitap, *Urban Development in Eastern Europe: Romania and the USSR.*
K. Gruber, *Die Gestalt der deutschen Stadt* (Münih, 1983 [1937]).
F. L. Ganshof, *tude sur le développement des villes entre Loire et Rhin au Moyen Age* (Paris, 1943).
J. M. Lacarra, *El desarrollo urbano de las ciudades de Navarra y Aragon en la Edad Media* (Zaragoza, 1950).
J. Lestocquoy, *Les Villes de Flandre et d'Italie sous le governement des patriciens* (Paris, 1952).
W. Braunfels, *Mittelalterische Stadtbaukunst in der Toskana* (Berlin, 1953).
A. Garcia y Bellido, L. Torres Balbas, L. Cervera, F. Chueca ve P. Bidagor, *Resumen historico del urbanismo en Espa a* (Madrid, 1954).
Y. Renouard, *Les Villes d'Italie de la fin du Xe siècle au début du XIV siècle,* 2 cilt (Paris, 1969).
M. Beresfors, *New Towns of the Middle Ages* (Londra, 1967).

C. Bell ve R. Bell, *City Father: The Early History of Town Planning in Britain* (Londra, 1969).
M. Aston ve J. Bond, *The Landscape of Towns* (Londra, 1976) (İngiltere üzerine).
G. Duby (der.), *Histoire de la France urbaine,* 5 cilt (Paris, 1980–85).
D. Friedman, *Florentine New Towns* (Cambridge, 1988).

Böyle genel bir çalışmada, tek başına belli kentleri ele alan monografiar kural olarak referans gösterilmez. Ancak sergiledikleri tarih anlayışından ötürü aşağıdakilere değinmek yerinde olacak:

Lizbon üzerine:
J. A. Franca, *Une ville des Lumières, la Lisbonne de Pombal* (Paris, 1965).

Edinburg üzerine:
J. Youngson, *The Making of Classical Edinburgh* (Edinburg, 1966).

Viyana üzerine:
H. Bobek ve E. Lichtenberger, *Wien, bauliche Gestalt und Entwicklung seit der Mitte des 19. Jahrhunderts* (Graz–Köln, 1966).

Bath üzerine:
J. Haddon, *Bath* (Londra, 1973).

Nürnberg üzerine:
G. Pfeiffer ve W. Schwemmer, *Geschtichte Nürnbergs in Bilddokumenten* (Münih, 1970).

Roma üzerine:
I. Insolera, *Roma, immagini e realtà dal X al XX secolo* (Roma–Bari, 1980).

Paris üzerine:
M. Poete, *Une vie de cité, Paris,* 3 cilt ve albüm (Paris, 1924).
L. Bergeron (der.), *Paris, genèse d'un paysage* (Paris, 1989).

Londra üzerine:
S. E. Rasmussen, *London, the Unique City* (Harmondsworth, 1934).

Sanayi Devrimi'nden beri geçen daha yakın dönemlerde Avrupa kentleri üzerine yapılmış çalışmalar, modern kent ve kent planlamacılığı literatürüyle iç içedir.

Tarihsel boyutuyla önem taşıyanlar arasında aşağıdakiler yer alır:

F. Mancuso, *Le vicende dello zoning* (Milano, 1978).
T. Hall, *Planung europäischer Hauptstädte: zur Entwicklung des Städtebaues im 19. Jh.* (Stockholm, 1986).

On dokuzuncu yüzyılda Fransa üzerine:

D. H. Pinckney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris* (Princeton, 1958).
A. Sutcliffe, *The Autumn of Central Paris: The Defeat of Town Planning 1850–1970* (Londra, 1970).

İngiltere üzerine:

H. J. Dyos ve M. Wolff (der.), *The Victorian City,* 2 cilt (Londra, 1973).
J. T. Coppock ve H. C. Prince, *Greater London* (Londra, 1964).
F. J. Osborn ve A. Whittick, *New Towns* (Londra, 1963).

Günümüzdeki durum üzerine:

P. George, *La Ville, le fait urbain à travers le monde* (Paris, 1952).
R. E. Dickinson, *The City Region in Western Europe* (Londra, 1967).
R. A. French ve F. E. Ian Hamilton (der.), *The Socialist City* (Chichester, 1979).

Bu kitap, Avrupa kentlerinin Ortaçağın ilk günlerinden günümüze kadar uzanan tarihidir. Bu aynı zamanda kent hayatı ile düşünce ve kültür tarihi arasındaki ilişkinin incelenmesidir.

Yazar, Roma ve Bizans İmparatorlukları'nın çöküşünden sonra, kuzeyden gelen barbar ve doğudan gelen Müslüman istilaları ardından kent kültürünün nasıl ayakta kalabildiğini tartışarak haşlıyor. Daha sonra on bir ve on dördüncü yüzyıllar arasında kentleşmenin yayılmasını, kentlerde özgürlüklerin artmasını, Flander'de ve İtalya'da bağımsız kent uygarlıklarının gelişmesini değerlendirerek devam ediyor.

İlk Avrupa devletlerinin oluşumundan sonra geçen iki yüzyıl, bunların başkentlerine (Roma, Paris, Prag, Londra, Anvers, Lizbon, Sevilla ve Cenova) merkezileşmiş güç ve etkinlik getirdi. Ulusal kimliğin yeni düşünceleri geleneksel kent alanının örgütlenmesine yansıdı. On altıncı yüzyılda kent ile kırsal bölge arasında çatışmalar çıktı. Yazar, bu çatışmaların Kuzey ve Güney Amerika'da kurulan koloni kasabalarını nasıl etkilediğini gösteriyor.

Kitap, sanayileşme ve modern ulaşım araçlarının, özellikle de otomobilin müthiş etkisinin ele alındığı bölümlerle sona eriyor.

Kentleşme tarihinin sosyal, kültürel ve siyasal tarih ile bu eşsiz sentezi, her kesimden Avrupalının, her aydının ve kent tarihçisinin ilgisini mutlaka çekecektir.

ISBN 975-414-302-1
9 789754 143027